

วิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฏฐิก่อนการบรรลุธรรมของพุทธสาวก

**THE ANALYSIS OF DOCTRINE USED TO WITHDRAW FROM
WRONG VIEW OF THE BUDDHA'S DISCIPLES
BEFORE ATTAIN TO ENLIGHTENMENT**

นายภัชรบถ ฤทธิเต็ม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๐

วิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฏฐิก่อนการบรรลุธรรมของพุทธสาวก

นายภัชรบด ฤทธิเต็ม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**THE ANALYSIS OF DOCTRINE USED TO WITHDRAW FROM
WRONG VIEW OF THE BUDDHA'S DISCIPLES
BEFORE ATTAIN TO ENLIGHTENMENT**

PHATCHARABOT RITTEM

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....

(พระศรีสิทธิมนี)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(พระมหาทวี มหาปัญโญ)

..... กรรมการ

(พระครูพิพิธสุตาทร)

..... กรรมการ

(พระใบฎีกาเสน่ห์ ญาณเมธี)

..... กรรมการ

(อาจารย์บัณฑิต รอดเทียน)

..... กรรมการ

(ดร.พิสิฐ โคตรสุโพธิ์)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธสุตาทร

ประธานกรรมการ

พระใบฎีกาเสน่ห์ ญาณเมธี

กรรมการ

อาจารย์บัณฑิต รอดเทียน

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : วิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจนาคติภูมิก่อนการบรรลุนิพพาน
ของพุทธสาวก

ผู้วิจัย : นายภัสกร บดินทร์

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

- : พระครูพิพิธสุตาทธ (พระมหาบุญช่วย สิรินุชโร)
เปรียญธรรม ๓ ประโยค, พธ.บ. (ศาสนา),
M.A. (Buddhist Studies), M.Phil. (Buddhist Studies),
Ph.D. (Buddhist Studies)
- : พระใบฎีกาเสน่ห์ ญาณเมธี
พธ.บ. (ศาสนา), M.A. (Philosophy),
Ph.D. (Philosophy)
- : อาจารย์บัณฑิต รอดเทียน
ศศ.บ. (ปรัชญา), M.A. (Philosophy)

วันที่สำเร็จการศึกษา : ๒๓/๓/๒๕๕๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษามิจนาคติภูมิและความเชื่อของมนุษย์ในอินเดียยุคก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล ประเภทของมิจนาคติภูมิของพุทธสาวกก่อนการบรรลุนิพพานและการวิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจนาคติภูมิของพุทธสาวกและปัจจัยสนับสนุนการบรรลุนิพพาน จากผลการวิจัย พบว่า ความเชื่อของมนุษย์ในสังคมอินเดียโบราณในยุคก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล พบว่า มีพัฒนาการ ๔ ช่วง คือ ความเชื่อในชีวิตปัจจุบัน ความเชื่อในชีวิตหลังความตาย ความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อในการไม่กลับมาเกิดอีก ความเชื่อต่างๆ เหล่านี้ยังคงมีอยู่ในสมัยพุทธกาล และสังคมอินเดีย ตลอดถึงสังคมโลกปัจจุบัน และพบว่า คำว่า “ทิฐิ” เมื่อเป็นคำเดี่ยวโดยทั้งหมด มีความหมายว่า ความเห็นผิดจากสภาวะธรรม ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศหลักความเชื่อที่ถูกต้อง เรียกว่า “สัมมาทิฐิ” และประกาศหลักปฏิบัติที่ถูกต้อง เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา”

จากผลการศึกษาในครั้งนี้ สามารถจัดแบ่งลักษณะของมิจนาคติภูมิได้ ๔ ประเภท และสามารถสรุปได้ใน ๒ หลัก คือ ๑) ทิฐิเชิงหลักการ ได้แก่ สัสสตทิฐิ และอุจเฉททิฐิ ๒) ทิฐิเชิง

ปฏิบัติการ ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค และอตฺตกิลมณานุโยค และจากผลการศึกษาประเภทของ
มิจนาทิฏฐิของพุทธสาวกก่อนบรรลุนิพพานและการวิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจนาทิฏฐิก่อนการ
บรรลุนิพพานของพุทธสาวก แบ่งออกเป็น ๔ กลุ่ม คือ

๑. คำสอนเพื่อเพิกถอนทิฏฐิแบบอตฺตกิลมณานุโยค ได้แก่ หลักมัชฌิมนธรรมหรือหลัก
มัชฌิมาปฏิปทา (อริยมรรค ๘) และหลักการปฏิบัติความเป็นมุนี (โมเนยยปฏิปทา)

๒. คำสอนเพื่อเพิกถอนทิฏฐิแบบกามสุขัลลิกานุโยค ได้แก่ หลักการออกบวช (เนกขัม
มะ) หลักการละความยินดีในกามคุณ หลักการพิจารณากายว่าเป็นของไม่งาม หลักความเป็นผู้
สันโดษ หลักการประมาณในการบริโภค (โภชนามัญญุตญตฺตา) หลักการรักษาและพิจารณาพระวินัย
หลักการปฏิบัติธุดงค์ และหลักความไม่ประมาท

๓. คำสอนว่าด้วยการเพิกถอนทิฏฐิแบบสัสสตทิฏฐิ ได้แก่ หลักไตรลักษณ์ หลักความไม่
ยึดมั่นถือมั่น หลักพิจารณาความสงสัย หลักตจปัญจกรรมฐาน และหลักการเพิกถอนความยึดมั่น
ในความรู้เดิม

๔. คำสอนว่าด้วยการเพิกถอนทิฏฐิแบบอจฺเจตทิฏฐิ ได้แก่ หลักปัจจุสมุปบาทหรือ
อิทัปปิจจตา และหลักโยนิโสมนสิการเพื่อแก้ถีนมิทธะ

อย่างไรก็ตาม การที่พุทธสาวกจะบรรลุนิพพานได้นั้น นอกจากจะประกอบด้วยปัจจัย
ดังกล่าวแล้ว ยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่สนับสนุนการบรรลุนิพพาน ๔ ปัจจัย คือ ๑) การตั้งความปรารถนาใน
อดีตชาติ ๒) การถวายทานในอดีตชาติ ๓) สติปัญญาในปัจจุบันชาติ และ ๔) ความศรัทธาใน
พระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา ก็เป็นปัจจัยสำคัญในการสนับสนุนให้พุทธสาวกได้บรรลุนิพพาน
ในปัจจุบันชาตินั้น

Thesis Title : The Analysis of Doctrine used to withdraw from Wrong View of The Buddha's Disciples before Attain to Enlightenment.

Researcher : Phatcharabot Rittem

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakrupipitsutāorn (Phramahā Boonchuay Sirindharo)
Pali 3, B.A. (Religions), M.A. (Buddhist Studies),

M.Phil. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies),

: Phrabaideekā Saneh Nyanamedhi

B.A. (Religions), M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy)

: Mr. Bundit Rodtean

B.A. (Philosophy), M.A. (Philosophy)

Date of Graduation : 27/3/2551

ABSTRACT

This thesis is aim at the study of the Wrong Views and beliefs in India either Pre-Buddhistic period and the Buddha time. There are differences wrong view of Buddha's disciples before their enlightenment and analysis the doctrines that the Buddha used to taught to withdraw the old idea and all factors which support them is attain to enlightenment. This study found that the development the man's view in ancient Indian society Pre-Buddhistic period and the Buddha time can be divided into four groups; Of these there are as follows; the belief in the present world, the belief in life after death, the belief in reincarnation, and the belief in non- reincarnation. These beliefs were available in the Buddha time and Indian society and also in the present world. Again, We found that the word 'Diṭṭhi', it means the wrong view that the Buddha had proclaimed the belief which called 'the right view' and proclaimed the right way called "the Middle Path".

In the results of this research, the wrong views can be divided into 4 types and included into two theories: principal theory - externalism and annihilationism, and practical theory – self indulgence and self mortification. The study of wrong view's types of Buddha's disciples before their enlightenments and analysis the doctrines that the Buddha used to taught to withdraw the old idea can be divided into 4 groups as follow:

1. The doctrine which teaches for ceasing self mortification; the Noble Eightfold Paths and the principles leading to be the Wiser.

2. The doctrine which teaches for ceasing the self-indulgence; renunciation, refrainment from the self indulgence, Consideration body as the unpleasure ones, contentment, moderation in eating, following the discipline and the austere practices, and careness.

3. The doctrine which teaches for ceasing externalism (Sassata-diṭṭhi), the three characteristics; impermanence, state of conflict and non-self were taught and the practice must consider the five aggregates and the five objects of meditation (tāpa-panjaka-kammaṭṭhāna) as the importance ways of practice

4. The doctrine which teaches for ceasing annihilationism (Uccheda-diṭṭhi); the Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda) and the reasoned attention principle (Yonisomanasikāra) were taught by the Buddha in order to withdraw the misunderstood of the ones who think to themselves that they had achieved enlightenment.

However, there are not only the above factors, but also the four factors which also supported to achieve enlightenment as follow: 1) the wish in the past life 2) the result of the merit in the past life 3) the intelligence at present 4) the faith in the Buddha or in Buddhism. All of them are the importance factors which encourage persons to achieve enlightenment in this life.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาอนุเคราะห์ให้คำปรึกษา และแนะนำโดยพระมหาทวิ มหาปญฺโญ ประธานกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ พระครูพิพิธสุตาทร ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระใบฎีกาเสน่ห์ ญาณเมธี อาจารย์บัณฑิต รอดเทียน กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาณรงค์ กนฺตสีโล ดร.พิสิฏฐ์ โคตรสุโพธิ์ ดร.เทพประวิณ จันทร์แรง อาจารย์ไฉไลฤดี ยูวนะศิริ และ ผศ. (พิเศษ) เยื้อง ปั่นแห่งเพชร ตลอดจน พระปลัดเสน่ห์ ฆมฺมวโร อาจารย์รุ่งทิพย์ กล้าหาญ ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชา และคณาจารย์มหาวิทยาลัยทุกท่าน ที่ได้ให้ความเอาใจใส่ดูแล และให้คำแนะนำในการศึกษาของผู้วิจัยเป็นอย่างดียิ่งตลอดมา ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ

ขอน้อมระลึกถึงพระคุณของคุณพ่อแสวง ฤทธิ์เต็ม คุณแม่เสวย ฤทธิ์เต็ม นางสาว จันทร์ทิพ ฤทธิ์เต็ม นายประสิทธิ์ ฤทธิ์เต็ม น้องสาวและน้องชาย ที่ได้ให้กำลังใจในการศึกษาครั้งนี้ ตลอดถึง นางแอริสา ฤทธิ์เต็ม ภรรยาที่ได้ให้ความช่วยเหลือในการจัดพิมพ์รายงานเอกสาร และรวบรวมข้อมูลแก่ผู้วิจัยตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จจบลง

ด้วยผลบุญแห่งคุณความดีใดๆ ที่เกิดขึ้นจากการวิจัยในครั้งนี้ ขอน้อมถวายเป็นพุทธบูชาแด่พระรัตนตรัย กล่าวคือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ คุณบิดามารดา คุณอุปฌาย์อาจารย์ ตลอดถึงท่านผู้มีพระคุณทั้งหลายที่ได้กล่าวมา ส่วนผลกระทบใดๆ ที่เกิดขึ้นเพราะความรู้ผิด ความเข้าใจผิดจากการวิจัยครั้งนี้ ขอจงยกโทษอโหสิกรรม

สุดท้ายนี้ ขอตั้งสัจจะวาจาอธิษฐานบารมี ขอจงบังเกิดบารมีธรรมสร้างสมให้ผู้วิจัยและผู้มีพระคุณทั้งหลายให้ได้พานพบพระพุทธศาสนาทุกภพทุกชาติต่อไปภายหน้า อย่าได้ตกไปในที่ชั่ว เกลือกกลั่วในอบายภูมิ อย่าลุ่มหลงมัวเมาในมิจฉาทิฎฐิ จงมีพลังปัญญาเป็นสัมมาทิฎฐิได้เห็นแจ้งแทงตลอดในธรรม ในพระพุทธศาสนาอันมีในภายหน้าโน้น เทอญ.

นายภัชรบด ฤทธิ์เต็ม

วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ.๒๕๕๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ก
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญแผนผัง	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฅ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๔ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๕ วิธีการดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๖ ประโยชน์ที่ได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ มิจฉาทิฎฐิและความเชื่อของมนุษย์ในสังคมอินเดียโบราณ	๑๑
๒.๑ ความเชื่อในสังคมอินเดียยุคก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล	๑๑
๒.๑.๑ พัฒนาการความเชื่อในอินเดียก่อนพุทธกาล	๑๓
๒.๑.๒ พัฒนาการความเชื่อในอินเดียสมัยพุทธกาล	๒๖
๒.๒ แนวคิดเกี่ยวกับมิจฉาทิฎฐิในพระพุทธศาสนา	๓๓
๒.๒.๑ ความหมายของมิจฉาทิฎฐิ	๓๘
๒.๒.๒ เหตุปัจจัยของมิจฉาทิฎฐิ	๔๓
๒.๒.๓ ผลของมิจฉาทิฎฐิ	๔๓
๒.๒.๔ ประเภทของมิจฉาทิฎฐิ	๔๘

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๓ มิจฉาทิฎฐิของพุทธสาวกก่อนการบรรลุธรรม	๖๕
๓.๑ พุทธสาวกประเภทอัครกัลมณานุโยค	๖๕
๓.๒ พุทธสาวกประเภทกามสุขัลลิกานุโยค	๖๘
๓.๓ พุทธสาวกประเภทสัสสตทิฎฐิ	๘๑
๓.๔ พุทธสาวกประเภทอุจเฉททิฎฐิ	๘๘
บทที่ ๔ คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฎฐิของพุทธสาวก และปัจจัยสนับสนุนการบรรลุธรรม	๙๓
๔.๑ คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฎฐิของพุทธสาวก	๙๓
๔.๑.๑ คำสอนเพื่อเพิกถอนทิฎฐิแบบอัครกัลมณานุโยค	๙๓
๔.๑.๒ คำสอนเพื่อเพิกถอนทิฎฐิแบบกามสุขัลลิกานุโยค	๑๐๐
๔.๑.๓ คำสอนเพื่อเพิกถอนทิฎฐิแบบสัสสตทิฎฐิ	๑๑๔
๔.๑.๔ คำสอนเพื่อเพิกถอนทิฎฐิแบบอุจเฉททิฎฐิ	๑๒๐
๔.๒ เหตุปัจจัยที่สนับสนุนการบรรลุธรรมของพุทธสาวก	๑๓๒
๔.๒.๑ การตั้งความปรารถนาในอดีตชาติ	๑๓๒
๔.๒.๒ การถวายทานในอดีตชาติ	๑๓๓
๔.๒.๓ สติปัญญาในปัจจุบัน	๑๓๔
๔.๒.๔ ความศรัทธาในพระพุทธรเจ้า	๑๓๖
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๔๒
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๔๒
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๔๓
บรรณานุกรม	๑๔๘
ประวัติผู้วิจัย	๑๕๑

สารบัญแผนผัง

เรื่อง	หน้า
แผนผังที่ ๒.๑	ผังแสดงพัฒนาการของความเชื่อในสังคมอินเดียโบราณ
แผนผังที่ ๒.๒	ผังแสดงความหมายของทฤษฎี
แผนผังที่ ๒.๓	ผังแสดงเหตุปัจจัยของมิจนาทฤษฎี
แผนผังที่ ๒.๔	ผังแสดงประเภทของทฤษฎี
แผนผังที่ ๓.๑	ผังแสดงประเภทพุทธสาวกจำแนกตามมิจนาทฤษฎี
แผนผังที่ ๔.๑	ผังแสดงคำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจนาทฤษฎี และเหตุปัจจัยสนับสนุนการบรรลุธรรม
	๑๔๑

คำอธิบายคำย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ อ้างอิงจากพระไตรปิฎกฉบับประมวลคัมภีร์และแหล่งค้น
พุทธศาสตร์ ฉบับคอมพิวเตอร์ (BUDSIR VI for Windows) พ.ศ. ๒๕๕๐ ของมหาวิทยาลัยมหิดล
โดยได้กล่าวถึงแหล่งที่มา / เล่ม / ชื่อ / และหน้า ตามลำดับ เช่น วิ.มหา. (ไทย) ๒/๒๘/๓๗ หมายถึง
วินัยปิฎก มหาวิภังค์ พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒ ชื่อที่ ๒๘ หน้า ๓๗

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จู.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก จูฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สพายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)

อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุตก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
จุ.จุ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก จุททกนิกาย จุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
จุ.ธ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก จุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
จุ.อุ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก จุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
จุ.เถร.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก จุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
จุ.ม.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก จุททกนิกาย มหานิบาตชาดก	(ภาษาไทย)
จุ.ป.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก จุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
จุ.อป.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก จุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ธา.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

อินเดียในสมัยโบราณเรียกว่า “ชมพูทวีป” เป็นอารยธรรมเก่าแก่ และเป็นต้นกำเนิดศาสนาหลายศาสนา เช่น ศาสนาพราหมณ์ หรือศาสนาฮินดูในปัจจุบัน ศาสนาเชน ศาสนาพุทธ ศาสนาซิกข์ และเป็นแหล่งกำเนิดของเมธีนักปราชญ์ ศาสตราเจ้าลัทธิ ซึ่งนิยมการแสวงหาความรู้ และทางหลุดพ้นการเกิดโดยวิธีการต่างๆ การทรมานตนเอง การเจริญสมาธิภาวนา และพวกนิยมความคิดในแนวทางของปรัชญา การถกเถียงไคววาทะ เพื่อหาเหตุผลข้อสรุปที่ตนมีความสงสัย

ร่องรอยอารยธรรมเก่าแก่ก่อนพุทธกาลในอดีตโบราณ ถูกสำรวจพบโดย Sir John Marshall นักสำรวจชาวอังกฤษ มีศูนย์กลางอยู่ที่หะริปปา (Harappa) ในเมืองลักขณะ แคว้นปัญจาบ และที่โมहनโจ-ดาร์โ (Mohenjo-Daro) ที่เมืองตะโกเมอร์ แคว้นสินธ์ ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศปากีสถาน หลักฐานที่สำรวจพบนี้ เป็นสิ่งยืนยันความรุ่งเรืองของมนุษย์ที่อาศัยอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำสินธุ เมื่อประมาณ ๕,๐๐๐ ปีล่วงมาแล้ว และอารยธรรมที่รุ่งเรืองในยุคนั้น รู้จักกันในชื่อว่า อารยธรรมสินธุ (Sindhu Civilization) มีการสันนิษฐานกันว่า ชนพื้นเมืองแห่งที่ราบลุ่มสินธุ เป็นชนเผ่าทราวิทหรือมีลักษณะเป็นผู้สร้าง และมีความสัมพันธ์กับอารยธรรมเมโสโปเตเมีย (Mesopotamia Civilization) ในบริเวณลุ่มน้ำไทกริสและยูเฟรติสบริเวณเอเชียกลาง อารยธรรมสินธุมีความเจริญรุ่งเรืองก่อนที่ชนเผ่าอารยันจะเข้ามาสู่แผ่นดินอินเดีย และเสื่อมโทรมลงโดยไม่ทราบสาเหตุแน่ชัด เมื่อประมาณ ๒,๕๐๐ - ๑,๕๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล^๑

หลังจากนั้น เมื่อประมาณ ๑,๐๐๐ - ๑๐๐ ปีก่อนพุทธกาลจึงเข้าสู่ยุคพระเวท (Vedic Period)^๒ ชนเผ่าอารยัน ซึ่งเชื่อกันว่ามีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่บริเวณภูเขาคอเคซัส จากทางตะวันออก

^๑ สมักร บุราวาส, ปัญญาวิวัฒน์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: เกล็ดไทย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๐๘-๒๑๐.

^๒ สุนทร ณ รั้งยี, ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓.

จนถึงปากน้ำวอลก้า แม่น้ำอูราลเหนือทะเลสาบแคสเปียน ได้อพยพจากถิ่นฐานเดิม แยกออกเป็น ๒ สาย คือ สายหนึ่งอพยพไปทางตะวันตกรวมเป็นชนชาติอารยันในยุโรป และอีกสายหนึ่งอพยพไปทางตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งถิ่นฐานอยู่ทางตะวันออกของทะเลสาบแคสเปียน ต่อมาพวกนี้เมื่อประมาณ ๑,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาล ได้อพยพจากถิ่นเดิมอีกโดยแยกเป็น ๒ สาย คือ สายหนึ่งอพยพไปทางประเทศเปอร์เซีย ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นชาวอิหร่านในประเทศเปอร์เซียปัจจุบัน อีกสายหนึ่งอพยพเข้าสู่อินเดีย และกระจายอยู่ตามลุ่มแม่น้ำสินธุตอนบน รวมพวกเป็นชาวอารยันในอินเดีย ซึ่งมีความหมายว่า เป็นชนชาติที่เจริญ มีระบบการปกครองแบบพ่อเป็นใหญ่ (Patriarchal Family) อย่างเดียวกับพวกกรีกโบราณ มีการนับถือเทพเจ้าและเรียกว่า “เทวะ” เช่นเดียวกับคำว่า Theos ในภาษากรีก และ Deus ในภาษาละติน ผู้ปฏิบัติกิจทางความเชื่อเรียกว่า “พราหมณ์” ในภาษาละตินเรียกว่า Flamen อารยันกลุ่มนี้มีความเชื่อในการบูชาไฟและเช่นสังเวทเทพเจ้าด้วยการบูชาด้วย ไฟจึงเป็นสัญลักษณ์ของเทพเจ้า มีแท่นสำหรับเผาเพื่อให้เปลวและควันพุ่งไปสู่ท้องฟ้า และนิยมนิยมดื่มสุราเพื่อให้เกิดความเคล้าคล้าในการประกอบพิธีกรรม จึงมีการใช้สุราเป็นเครื่องเช่นเทวะ

ชาวอารยันตั้งรกรากอยู่ทางต้นน้ำแม่น้ำสินธุก่อนแผ่มาทางใต้ของแม่น้ำสินธุ บางพวกแผ่ไปทางต้นแม่น้ำคงคา ระหว่างที่พวกนี้ยังไม่ได้พิชิตพวกดราวิเดียน ได้แบ่งงานออกเป็น ๓ พวก คือ นักบวช นักรบ และนักเพาะปลูก พวกนักบวช คือ พวกพราหมณ์เป็นผู้รู้วิธีประกอบพิธีกรรมทางศาสนา หัวหน้าชาวดิวงส์เรียกว่า ปุโรหิต ในระยะนี้พวกพราหมณ์ก็ได้รับเอาวัฒนธรรมของพวกดราวิเดียนมาด้วย จึงมีการนับถือเทพเจ้ามากมาย เช่น เทพเจ้าในสวรรค์ มี วรุณ สุริยะ เป็นต้น เทพเจ้าในอากาศหรือฟ้า มี วาตะ อินทระ เป็นต้น เทพเจ้าในโลก เช่น อัคนี โม ยม เป็นต้น ในขั้นนี้พวกพราหมณ์ยังเชื่อในอมฤตภาพของวิญญาณและยังไม่มีความคิดเรื่องเวียนว่ายตายเกิด แต่ได้รวบรวมคำสวดสรรเสริญเทพเจ้าเหล่านี้ไว้ใช้ชื่อว่า “ฤคเวท” เป็นมนต์ในการทำพิธีกรรม และพวกพราหมณ์กล่าวว่าพวกของตนที่บำเพ็ญตบะเป็นฤาษี คือพระวสิษฐ์กับพระวิศวามิตรได้สดับพระเวทนี้มาจากพรหม ต่อมาได้เกิดการสร้างมนต์สำหรับท่องบ่นในการประกอบพิธีกรรมน้ำโสมแก่เทพเจ้า เรียกว่า “สามเวท” ถัดมาเกิดมนต์สำหรับสวดสรรเสริญและขอผลประโยชน์จากเทพเจ้าด้วย เรียกว่า “ยชุรเวท” เวททั้งสามนี้จึงถูกเรียกว่า “ไตรเวท” พราหมณ์นิกายโหรดาถือฤคเวท พราหมณ์นิกายอัสวายุเป็นผู้ทำพิธีตามยชุรเวท และพราหมณ์นิกายอุทคาตามีหน้าที่ทำพิธีตามสามเวท ดังนั้น จึงเกิดการศึกษาระเวทขึ้น ในระยะต่อมาพวกพราหมณ์ได้รวบรวมความเชื่อไสยศาสตร์ไว้ในพิธีเรียกว่า “อถรรพเวท” เพื่อการประกอบพิธีแก้เสนียดจัญไร คัมภีร์พระเวทได้พัฒนาการต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๐๐ ก่อนที่จะเปลี่ยนไปสู่ยุคระบบทั้งหก (Period of the Six Systems)

ซึ่งเป็นยุคเกิดขึ้นของระบบทั้งหกของปรัชญาฮินดู คือ นยายะ ไวเศษิกะ สางขะ โยคะ มีมามสา และเวทานตะ นับตั้งแต่ราว พ.ศ.๖๐๐ ลงมา^๓

เนื่องจากชาวอารยันเป็นกลุ่มที่มีความเจริญด้านวัฒนธรรมมากกว่าชาวดราวิเดียน หรือพวกมิลักกะ ซึ่งเป็นเจ้าของถิ่นเดิม ทำให้มีอิทธิพลครอบงำชาวดราวิเดียนและพื้นที่ในอินเดียทั้งหมด แต่ลัทธิความเชื่อของทั้งสองเผ่าก็ผสมผสานกัน คือ ชาวดราวิเดียนมีความเชื่อและเคารพบูชาธรรมชาติ เช่น ภูเขา ต้นไม้ ดิน น้ำ ไฟ อากาศ โดยเชื่อว่าทุกที่มีเทพเจ้าสถิตอยู่ และการแสดงความเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะอำนวยผลให้ตนตามต้องการ จึงมีการบูชาัญญและกราบไหว้อ่อนวอน ส่วนชาวอารยันมีความเชื่อถือและเคารพบูชาธรรมชาติ เช่น ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดวงไฟ พายุ ปลูกพืช เป็นต้น โดยยกขึ้นเป็นเทพเจ้า ตลอดจนเชื่อถือวิญญาณของบรรพบุรุษหรือพวกผีประจำตระกูล เมื่อชาวอารยันอพยพเข้าสู่อินเดียแล้ว ก็ได้รับเอาพิธีบูชาัญญ และความเชื่อถือบางอย่างไปปฏิบัติด้วย ลัทธิความเชื่อของทั้งสองชนเผ่าจึงเกิดการผสมผสานกัน ดังนั้น เมื่อชาวอารยันได้รวมตัวกันขึ้นปกครองอินเดีย พวกนักบวชก็ได้คิดค้นศาสนาประจำกลุ่มของตนขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ และเป็นศูนย์รวมอำนาจในการปกครองและการสร้างองค์ความรู้ ส่วนใหญ่เป็นศาสนาประเภทเทวนิยม คือ เป็นศาสนาที่นับถือเทพเจ้า มีการพิธีกรรมบูชาบวงสรวงและการสวดมนต์อ่อนวอน การบูชานั้นจะมีนักบวชทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการติดต่อระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้า ต่อมาคือกลุ่มชนชั้นพราหมณ์ ศาสนาของพวกชนเผ่าอารยันได้รับการนับถือและมีพัฒนาการเรื่อยมาจนมีความรุ่งเรืองในยุคที่เรียกว่า ยุคพระเวท ในสมัยพราหมณะและสมัยอุปนิษัท มีคำสอนที่สำคัญ เช่น ความเชื่อในเรื่องกรรมและสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิด และยังมีความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับกรรมอีกหลายลัทธิแตกต่างกันไป ปรากฏในอิกิริยทิกฎิ ๓ และทิกฎิ ๔ และทิกฎิ ๒ ที่แบ่งเป็นกลุ่มความเชื่อ ว่า พวกที่เชื่อว่าตายแล้วเกิดและพวกที่เชื่อว่าตายแล้วสูญ

ชุดคำอธิบายภายใต้กรอบแนวคิดในคัมภีร์พระเวท คือ การกำหนดคุณค่าและความหมายของความเป็นมนุษย์ ที่เป็นรากฐานสำคัญยิ่งในความเป็นไปของกิจการต่างๆ ในคนในชมพูทวีป ความเชื่อมั่นในเป้าหมายของชีวิต (ปุรุชาเรต) และจังหวะก้าวในแต่ละขั้นตอนของชีวิต (อาศรม) ที่กำหนดไว้ในคัมภีร์ได้กลายมาเป็นแบบแผนชีวิต และการให้ความหมายในการดำเนินชีวิตของคนอินเดียในยุคนั้น แต่เมื่ออารยธรรมอารยันเจริญรุ่งเรืองบนแผ่นดินอินเดียมาได้ประมาณ ๑,๐๐๐ กว่าปี พัฒนาการในเชิงการเปลี่ยนแปลง ได้ปรากฏชัดเจนในลักษณะปฏิพัฒนา (Dialectics) นั่นคือมีการนำเสนอแล้วมีการโต้ตอบ ในที่สุด ก็นำไปสู่การได้ข้อสรุปใหม่ ด้วยการปรับปรุงข้อสรุปเก่า

^๓ อ้างแล้ว, หน้า ๓.

ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น กระแสความคิดหลักของพวกพราหมณ์ที่เป็นชนชั้นนำในสังคมอารยัน ได้ถูกโต้ตอบจากชนกลุ่มอื่นๆ ในสังคม^๔

เมื่อมาถึงยุคสุดท้ายแห่งพระเวท หรือสมัยเวทาคะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สมัยอุปนิษัท หรือช่วงระหว่างเข้าสู่ยุคมหากาพย์ (Epic Period) ซึ่งเริ่มตั้งแต่ประมาณ ๑๐๐ ปีก่อนพุทธกาล-พ.ศ. ๓๐๐^๕ ที่ชื่อว่า สมัยอุปนิษัทนั้นเพราะเหตุว่าเป็นช่วงเวลาที่ศิษย์แสวงหาครูแล้วมอบตัวเป็นศิษย์ ด้วยการเข้าไปนั่งใกล้ๆ ครู (อุปนิษัท แปลว่า เข้าไปนั่งใกล้) ปฏิบัติได้ตอบกับผู้นำทางสติปัญญา คือ พราหมณ์ นั้น ได้ปรากฏชัดเมื่อบุคคลกลุ่มอื่นที่ไม่ใช่พราหมณ์ แต่เสนอตัวเองมาทำหน้าที่เป็นผู้นำทางสติปัญญาเช่นเดียวกับพราหมณ์ บุคคลเหล่านี้รู้จักกันในชื่อว่า “สมณะ” แปลว่าผู้สงบ เป็นใคร มาจากวรรณคดีก็ได้ ความสำคัญของสมณะไม่ได้อยู่ที่วรรณะ หรือโคตรสกุล แต่อยู่ที่ “ความรู้” สมณะผู้ได้รับการยอมรับจากสังคม เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นว่า ความเชื่อถือในชาติกำเนิดเริ่มอ่อนด้อยลง เพราะมีข้อเสนอโต้ตอบเรื่องความรู้ ความสามารถ ที่ถูกสร้างขึ้นด้วยฝีมือมนุษย์ อันมิใช่ข้อกำหนดจากเทพเจ้า การปรากฏตัวขึ้นของสมณะในสังคมอินเดีย เป็นหลักฐานยืนยันว่า กระบวนการโต้ตอบกับพราหมณ์ประสบความสำเร็จ และตัวอย่างอธิบายความสำเร็จนี้ได้ชัดเจนที่สุด คือ การเกิดขึ้นของพุทธศาสนา

วิธีคิดแบบพราหมณ์เป็นแนวคิดกระแสหลักในชมพูทวีปก่อนพุทธกาล และในสมัยพุทธกาลนี้เองก็ปรากฏกลุ่มแนวคิดใหม่ที่ไม่เห็นด้วยกับวิธีคิดแบบพราหมณ์ขึ้น แนวคิดใดที่มีผู้เคารพนับถือมากก็จะเกิดการรวมตัวเป็นสำนักต่างๆ ในสมัยพุทธกาลปรากฏกลุ่มสำนักที่มีชื่อเรียกว่า “ลัทธิครูทั้ง ๖” ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงบังเกิดขึ้นในสมัยที่แนวความคิดต่างๆ มีการขยายตัวสูงมาก จนสามารถแตกแยกออกเป็นกลุ่มแนวคิดใหญ่ๆ ที่ต่างกันอย่างสุดขั้วถึง ๒ ขั้ว คือ ขั้วแนวคิดแบบบาวาติญญูที่เห็นว่าทุกอย่างไม่เป็นอยู่ไม่มีอยู่จริง มีวิธีปฏิบัติแบบอัตถิภาวนิยม คือ การทรมานร่างกายโดยการบำเพ็ญเพียรทางกายอย่างอุกฤษฏ์เพื่อแสวงหาหนทางบรรลุนิพพานทางจิตอย่างเดียว และขั้วแนวคิดแบบบาวาติญญูที่เห็นว่า ทุกอย่างเป็นอยู่มีอยู่จริง มีวิธีปฏิบัติแบบกามสุขัลลิกานุโยค คือ การเสพบริโภคและหลงมัวเมาในโลกแห่งวัตถุที่สัมผัสได้เท่านั้น ถึงกระนั้น ในระหว่างความสุดโต่งของวิธีคิดทั้งสองก็ยังปรากฏแนวคิดแบบเอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่งอีกมาก

^๔ ประมวล เพ็งจันทร์ และคณะ, โครงการศึกษาค้นคว้าเพื่อจัดทำหนังสือสารคดีเรื่องระบบการศึกษาในระดับอุดมศึกษาของอินเดีย, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย โครงการอาณานิคมศึกษา ๕ ภูมิภาค.๒๕๔๗), หน้า ๑๑-๑๔.

^๕ สุนทร ฅ รังษี, ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ, หน้า ๓.

หลายสาย เท่าที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรมีอยู่ถึง ๖๒ แนวคิด เรียกว่า “ทิฏฐิ ๖๒” จึงอาจเรียกแนวคิดเหล่านี้ว่า เป็นแนวคิดที่ติดอยู่ในข่ายคือพรหมหรือพราหมณ์นั่นเอง ดังนั้น หลักการของพระพุทธศาสนา ก็คือการสลัดหลุดไปจากชุดความคิดเหล่านี้เพื่อเข้าสู่กระแสความจริงที่ถูกต้องโดยใช้หลักมัชฌิมาปฏิปทา และมีวิธีการปฏิบัติตามหลักอริยสัจ ๔ มีมรรค ๘ เป็นวิธีการปฏิบัติ

ในพระพุทธศาสนา ปรากฏมีพุทธสาวกอยู่หลายองค์ ซึ่งพุทธสาวกเหล่านั้น มีวิถีชีวิตความเป็นมาแตกต่างกัน และที่สำคัญ พุทธสาวกล้วนมีทิฏฐิความเชื่อถือที่ได้รับอิทธิพลมาจากลัทธิความเชื่อของอินเดียสมัยนั้น แต่เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นและได้พบกับพระพุทธเจ้า ท่านเหล่านั้นเมื่อได้สดับรับพระธรรมเทศนา ก็ได้บรรลุมรรค และสามารถถอนทิฏฐิความเชื่อเดิมของตนได้ เรียกกระบวนการนั้นว่า “บรรลุมรรค”

ประเด็นคำถามสำคัญว่า มิจฉาทิฏฐินั้นหมายความว่าอย่างไร พุทธสาวกเหล่านั้นความเกี่ยวข้องอย่างไรกับความเชื่อของมนุษย์ในสังคมอินเดียก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล หรือมิจฉาทิฏฐิใดที่ถูกเพิกถอนจากวิธีคิดของพุทธสาวกเหล่านั้นก่อนจะบรรลุมรรค แท้ที่จริง การบรรลุมรรคเป็นกระบวนการหนึ่งของความเข้าใจโลกที่เปลี่ยนไปจากเดิมของบุคคลนั้นๆ ภายใต้อาคารสร้างทางสังคมหนึ่งๆ หรือภายใต้ชุดคำอธิบายหนึ่งๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ การบรรลุมรรคเป็นกระบวนการหนึ่งในการเปลี่ยนผ่านวิธีคิดใหม่เพื่อการมองเห็นโลกที่แท้จริง

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษามิจฉาทิฏฐิและความเชื่อของมนุษย์ในอินเดียยุคก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาประเภทของมิจฉาทิฏฐิของพุทธสาวกก่อนการบรรลุมรรค

๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฏฐิของพุทธสาวกและปัจจัยสนับสนุนการบรรลุมรรค

๑.๓ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๓.๑ คำสอน หมายถึง คำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนพุทธสาวกก่อนการบรรลุมรรค

๑.๓.๒ การเพิกถอน หมายถึง การสละ ละทิ้ง ถอนวางสิ่งใดสิ่งหนึ่ง กล่าวคือ ความคิด ความรู้ ความเชื่อ ความศรัทธา หรือกฎระเบียบบางอย่างใดอย่างหนึ่งที่เคยยึดถือปฏิบัติ การเพิกถอนในที่นี้หมายถึง การละทิ้งความเชื่อศรัทธาในลัทธิศาสนาหรือชุดความรู้ที่เคยยึดถือว่าถูกต้องไปสู่ความจริง ความถูกต้องและความดีงามทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

๑.๓.๓ มิจฉาทิฎฐิ หมายถึง ความเห็นผิดจากความจริง ทำนองคลองธรรม มีความหมายเดียวกับคำว่า อวิชชา ซึ่งตรงกันข้ามกับคำว่า สัมมาทิฎฐิ คือ ความเห็นชอบ ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามีการกล่าวถึงมิจฉาทิฎฐิไว้หลายแห่ง อาทิ อันตา ๒ ทิฎฐิ ๒ ทิฎฐิ ๓ ดิตถยตนะ ๓ ลัทธิกฐัง ๖ อนุสัย ๗ กิเลส ๑๐ สังโยชน์ ๑๐ เจตสิก ๕๒ ทิฎฐิ ๖๒ มิจฉาทิฎฐิในที่นี้หมายถึง ความเห็นผิดที่มนุษย์ยึดถือเป็นความรู้ ความเชื่อศรัทธาและยึดเป็นแนววิธีคิดและแนวทางปฏิบัติ

๑.๓.๔ การบรรลุธรรม หมายถึง การเข้าถึงธรรม คือความจริง ความถูกต้องและความดีงามทางพระพุทธศาสนา มีความหมายตรงกับคำว่า “รู้แจ้งเห็นจริง” หรือ “ได้ดวงตาเห็นธรรม” ตั้งแต่การบรรลุธรรม ๔ ขั้น นับตั้งแต่การบรรลุธรรมระดับที่ ๑ คือ พระโสดาบันเป็นต้นไป

๑.๓.๕ พุทธสาวก หมายถึง บุคคลผู้เดินตามพระพุทธเจ้า ผู้เข้าบวชในพระพุทธศาสนา ถวายตัวเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้า และบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในครั้งพุทธกาล

๑.๔ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สมภาร พรหมทา ศึกษาแนวคิดอัตถิตาภินันตติตาในพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งมีทัศนะทางอภิปรัชญาเกี่ยวกับธรรมชาติของโลกอยู่สองทัศนะที่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่เห็นด้วย ทัศนะแรกคือ อัตถิกทิฎฐิ ทัศนะที่สอง คือ นัตถิกทิฎฐิ อัตถิกทิฎฐิ คือ ระบบปรัชญาที่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่นัตถิกทิฎฐิ คือ ระบบปรัชญาที่เชื่อว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ เหตุผลที่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่เห็นด้วยกับสองระบบปรัชญานี้คือ ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ระบบปรัชญาทั้งสองนี้เป็นทัศนะที่ สุดโต่งไปคนละทาง พุทธปรัชญาเถรวาทได้เสนอทัศนะเกี่ยวกับธรรมชาติของโลกผ่านหลักธรรมสามเรื่องคือ ปฏิจจนุปบาท ไตรลักษณ์ และฉณิกทัศนะ พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า ธรรมชาติของโลกตามที่บรรยายด้วยหลักธรรมสามเรื่องนี้เป็นภาวะที่อยู่กึ่งกลางระหว่างธรรมชาติของโลกที่สองระบบปรัชญานั้นบรรยายไว้ดังนี้ โลกตามอัตถิกทิฎฐิคือสิ่งที่มีอยู่ โลกตามนัตถิกทิฎฐิคือสิ่งที่ไม่มีอยู่ โลกตามพุทธปรัชญาเถรวาทคือสิ่งที่ว่างเปล่า ความว่างเปล่า (สูนญฺตา) นี้พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าเป็นภาวะที่อยู่กึ่งกลางระหว่างความมีกับความไม่มี (นัตถิตา) ตามพุทธปรัชญาเถรวาท เรากล่าวไม่ได้ว่าโลกมีอยู่ ในขณะที่เดียวกันเราก็ก้าวไม่ได้ว่าโลกไม่มีอยู่ สิ่งที่เราสามารถยืนยันได้ก็คือ โลกเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า ความว่างเปล่าของโลกนี้พิจารณาได้จากการที่โลกประกอบขึ้นจากธาตุมูลฐานที่เกิดดับสืบเนื่องกันอยู่ตลอดเวลา ภายในกระแสความเกิดดับนี้ ไม่มีสิ่งที่ยึดถือว่าตัวตนอัน

ถาวร สรุปความว่า โลกตามพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ใช่เนื้อสาร ไม่ใช่มนภาพของจิต หากแต่โลกคือความว่างเปล่า^๖

พระมหาสังเวช ฐมมเนตติโก ศึกษาวิเคราะห์ชีวิตภิกษุณีกับการบรรลอรหัตตผล เฉพาะที่ปรากฏในเถรีคาถา พบว่า การบรรลอรหัตตผลของภิกษุณีมีส่วนสัมพันธ์กับภูมิหลังในอดีตชาติและในชาติปัจจุบัน ได้แก่ การเคยพบพระพุทธเจ้าในอดีต การตั้งความปรารถนา การบรรลุธรรมต่อหน้าพระพักตร์ การบำเพ็ญกุศลต่างๆ เช่น การให้ทาน ส่วนในชาติปัจจุบัน ซึ่งเป็นชาติสุดท้าย ภิกษุณีทุกรูปมีชาติตระกูลแตกต่างกัน มีการศึกษาและอุปนิสัยแตกต่างกัน แต่บริบททางด้านสังคมไม่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลอรหัตตผล และภิกษุณีทั้ง ๑๓ รูป ปฏิบัติธรรมโดยใช้วิธีสมณะนำหน้าวิปัสสนา ๑๒ รูป ผู้ปฏิบัติธรรมโดยใช้วิธีวิปัสสนามีเพียงรูปเดียว^๗

บรรจบ บรรณรุจิ ศึกษาอดีตมหาสาวกกับการบรรลุธรรม พบว่า การบรรลุธรรมในชาติปัจจุบันของพระอัสติมหาสาวกทุกรูปไม่ได้ขึ้นอยู่กับว่าท่านเกิดในวรรณะใด มีสถานะทางสังคมอย่างไร มีถิ่นกำเนิดอยู่ที่ไหน และมีการศึกษาสูงหรือไม่ พระอัสติมหาสาวกที่มีจากวรรณะต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นวรรณะพราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ศูทร รวมไปถึงวรรณะจัณฑาล และวรรณะหีนชาติที่ต่ำกว่าวรรณะอื่นๆ บุคคลเหล่านั้นเมื่อได้มาฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้ว ความแตกต่างนั้นก็มีได้เป็นอุปสรรค ทั้งนี้สิ่งที่ทุกท่านมีเหมือนกันคือ อุปนิสัยที่จะได้บรรลุธรรม อุปนิสัย คือความดีที่ได้สะสมไว้เป็นความเคยชินที่มีอิทธิพลต่อความรู้สึคนึกคิดในปัจจุบันชาติ ดังนั้น จากผลของการศึกษาทำให้พบว่า การบรรลุธรรมเป็นของสาธารณะแก่บุคคลทั่วไปที่มีอุปนิสัยแก่กล้า ชาติกำเนิด สถานะทางสังคม ถิ่นกำเนิด และการศึกษาไม่ได้เป็นตัวกำหนดที่สำคัญ ใครก็ตามเป็นคนมีหรือยากจน มีเกียรติ หรือไร้เกียรติ มีการศึกษาหรือไร้การศึกษา หากมีอุปนิสัยที่สะสมมาแก่กล้าแล้วก็สามารถบรรลุธรรมได้เช่นกัน^๘

^๖ สมภาร พรหมทา, *อรรถกถาบทนัตติกาในพุทธปรัชญาเถรวาท*, (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ง.

^๗ พระมหาสังเวช ฐมมเนตติโก, *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง ชีวิตภิกษุณีกับการบรรลอรหัตตผล : เฉพาะที่ปรากฏในเถรีคาถา*, (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ก.

^๘ บรรจบ บรรณรุจิ, *อัสติมหาสาวก*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: กองทุนพุทธสถาน, ๒๕๓๗), หน้า ๓๐๐.

พระมหาถวิล เตชะคำ ศึกษาอุบาสกในพระไตรปิฎก พบว่า อุบาสกมาจากคนทุกวรรณะ ที่ศรัทธาเลื่อมใสพระรัตนตรัยแล้วประกาศตนว่านับถือพระรัตนตรัย อุบาสกบางกลุ่มสามารถ บรรลุผลได้เหมือนบรรพชิต คือเมื่อได้พระพุทธเจ้าหรือสาวกได้ฟังพระธรรมเทศนา โดยมากได้แก่ เรื่องอนุปพุทพิกถาและอริยสัจจ์ ๔ แล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียรก็สามารถบรรลุผลได้ อรรถกถา อธิบายเพิ่มเติมว่า เหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้อุบาสกบรรลุผล คือ เคยบำเพ็ญบารมีมาตั้งแต่ อดีตชาติ ตั้งจิตปรารถนา ทำบุญสำคัญไว้และชวนชวนเพื่อบรรลุผลในปัจจุบันชาติ อุบาสก คือผู้นับถือเลื่อมใสพระรัตนตรัยเป็นเบื้องต้น และตั้งใจดำเนินชีวิตให้สมบูรณ์ตามคำสอนของ พระพุทธศาสนาเป็นเบื้องต้น^๕

ประพันธ์ รักเรียน ศึกษาจิตกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท พบว่า จิต เป็นผลของกรรมและเป็นเหตุให้เกิดการทำความดีที่แสดงออกมาเป็นพฤติกรรมตามสภาวะธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจ ทำให้บุคคลมีพฤติกรรมที่แตกต่างกัน จิตจึงทำให้ทราบว่าคุณคนมีสภาวะธรรมที่สั่งสมมาแต่ในอดีตชาติ อันเป็นตัวกำหนดรูปแบบแห่งพฤติกรรมในปัจจุบันชาติ เมื่อจะปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นจึงต้องพิจารณาว่าจิตของผู้นั้นเป็นอย่างไร เพื่อจะได้ใช้ หมวดธรรมมาแก้ไขปัญหาก็ถูกต้องอันจะทำให้บรรลุผลได้ตามที่ตั้งใจไว้ พระพุทธเจ้าเมื่อ จะทรงเทศนาโปรดบุคคลใด จะทรงตรวจดูจิตของบุคคลนั้นก่อนแล้วจึงแสดงธรรม ภายหลังจึงมี การจำแนกบุคคลออกเป็นจิตต่างๆ เพื่อประโยชน์ในด้านการบำเพ็ญธรรม กล่าวคือ พิจารณาว่า บุคคลนั้นมีจิตที่เป็นฝ่ายกุศลหรือฝ่ายอกุศล แล้วจึงมอบกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จิตนั้นๆ เพื่อให้ ได้บรรลุธรรมได้รวดเร็ว เรื่องทฤษฎีจิตเป็นสิ่งสำคัญในการบำเพ็ญธรรมและการบรรลุธรรมใน พุทธศาสนาเถรวาท^๖

พระมหาอำนาจ อานนุโท ศึกษาการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า การ บรรลุธรรมนั้น สิ่งสำคัญประการแรก คือ การศึกษาถึงหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม ๓๘ เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมโดยเฉพาะ ทรงแสดงไว้ให้เหมาะสมกับจิตของแต่ละบุคคล ประกอบด้วย สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิธิ บาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรค ๘ แต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในตัวเอง ผู้ปฏิบัติ

^๕ พระมหาถวิล เตชะคำ, *อุบาสกในพระไตรปิฎก*, (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิต วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๖.

^๖ ประพันธ์ รักเรียน, *จิตกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท*, (วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๖.

สามารถปฏิบัติตามหมวดธรรมใดก็ย่อมบรรลุธรรมได้ โดยสรุปการปฏิบัติธรรมมี ๒ วิธี คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งต้องปฏิบัติควบคู่กัน โดยเฉพาะวิปัสสนากรรมฐาน ถ้าผู้ปฏิบัติยังไม่สามารถยถาภิวินิจเข้าสู่วิปัสสนากรรมฐานได้ การบรรลุธรรมก็จะไม่เกิดขึ้น เมื่อสามารถทำวิปัสสนาญาณให้แจ้งได้แล้ว การบรรลุธรรมจึงจะเกิดขึ้น^{๑๑}

นางเยาว์ หนูไชยะ ณ กาฬสินธุ์ ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องมิจฉาทิฏฐิในพระพุทธศาสนา เถรวาท พบว่า ในกรรมบถ ๑๐ ทิฏฐิถูกจัดเข้าในฝ่ายมโนกรรม ซึ่งเป็นกรรมที่สำคัญและมีผลที่ร้ายแรงที่สุดยิ่งกว่ากายกรรมและวจีกรรม เพราะเป็นตัวบันดาลกายกรรมและวจีกรรมอยู่เบื้องหลังอีกชั้นหนึ่ง สามารถนำชีวิตและสังคม หรือมนุษยชาติทั้งหมด ไปสู่ความเจริญงอกงาม ความหลุดพ้น หรือนำไปสู่ความเสื่อม ความพินาศก็ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากความเห็นนั้นเป็นมิจฉาทิฏฐิ ย่อมมีผลร้ายต่อตนเองและผู้อื่นทั้งในชาตินี้และชาติหน้า สาเหตุที่ทำให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ คือ โยนิโสมนสิการและปรโตโฆสะที่ไม่ดี แนวคิดมิจฉาทิฏฐิได้เกิดขึ้นทุกยุคทุกสมัย และมิจฉาทิฏฐิทุกประเภท ล้วนสรุปลงในมิจฉาทิฏฐิ ๒ อย่าง คือ สัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืน) และอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่ายขาดสูญ) ในสมัยพุทธกาล มีตัวอย่างบุคคลและกลุ่มบุคคลมากมายที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ บรรดาบุคคลเหล่านั้น ได้แก่ สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ที่มีชื่อเสียง เป็นที่ยกย่องว่าเป็นเจ้าลัทธิ เป็นศาสดา ตัวอย่างเช่น ครุฑทั้ง ๖ ซึ่งตั้งลัทธิขึ้นเองโดยอาศัยหลักกาลาคะเนและเหตุผลที่ไม่สมบูรณ์ นอกจากนี้ ยังมีบุคคลในฐานะต่างๆ เช่น กษัตริย์ พราหมณ์ รวมทั้งพระภิกษุในพระพุทธศาสนาบางรูปที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ หลักธรรมที่เป็นตัวละหรือทำลายมิจฉาทิฏฐิ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นที่ถูกต้องในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง โดยมีปัจจัยที่ก่อให้เกิดสัมมาทิฏฐินั้นมี ๒ ประการ คือ ปรโตโฆสะที่ดี และโยนิโส^{๑๒}

พระครูสังฆรักษ์อรุณ เขมจิตโต ศึกษาวิเคราะห์เรื่องทิฏฐิ ๖๒ ในพรหมชาลสูตร โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความหมาย ขอบข่าย ความสัมพันธ์และโครงสร้างของทิฏฐิ ๖๒ ตลอดจนพัฒนาการของทิฏฐิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผลการวิจัย พบว่า ทิฏฐิ ๖๒ เกิดขึ้นเพราะอาศัยประสบการณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ แล้วยึดมั่นในประสบการณ์ตามทัศนะและความเห็นของตนเอง

^{๑๑} พระมหาอานวย อานนุโธ, การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ก.

^{๑๒} นางเยาว์ หนูไชยะ ณ กาฬสินธุ์, การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องมิจฉาทิฏฐิในพระพุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ก.

ทฤษฎีมีความสำคัญกับการพัฒนาชีวิตทั้งในแง่บวกและแง่ลบ เพราะทำให้เกิดการพลิกผันของวิถีชีวิตของมนุษย์และสังคม เมื่อทฤษฎีได้รับการยอมรับและตกเป็นผลึกกลายเป็นกระแสหลักของสังคม ทฤษฎีนั้นก็กลายเป็นกรอบวิธีคิด ให้ชีวิตและสังคมขับเคลื่อนไปตามเงื่อนไขภายใต้กรอบการคิดนั้น ทฤษฎี ๖๒ จึงมีอิทธิพลชี้นำสังคม เพราะเป็นแหล่งความเลื่อมใสและมีอิทธิพลที่สำคัญต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ตลอดถึงสังคมส่วนรวม^{๑๓}

๑.๕ วิธีการดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยการศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎกฉบับประมวลคัมภีร์และแหล่งค้นพุทธศาสตร์ ฉบับคอมพิวเตอร์ (BUDSIR VI for Windows) และเอกสารชั้นทุติยภูมิ คือ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง และเอกสารตำราที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับหัวข้อที่ทำวิจัย

๑.๖ ประโยชน์ที่ได้รับ

- ๑.๖.๑ ทำให้ทราบมิจนาทฤษฎีและความเชื่อของมนุษย์ในอินเดียยุคก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล
- ๑.๖.๒ ทำให้ทราบประเภทของมิจนาทฤษฎีของพุทธสาวกก่อนการบรรลุมรรค
- ๑.๖.๓ ทำให้ทราบคำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจนาทฤษฎีของพุทธสาวกและปัจจัยสนับสนุนการบรรลุมรรค

^{๑๓} พระครูสังฆรักษ์อรุณ เขมจิตฺโต, การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องทฤษฎี ๖๒ ในพรหมชาลสูตร, (วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ก.

บทที่ ๒

มิจาติภูมิและความเชื่อของมนุษย์ในสังคมอินเดียโบราณ

ในบทนี้ ได้จัดแบ่งประเด็นในการศึกษาออกเป็น ๒ หัวข้อหลัก ดังนี้

๒.๑ ความเชื่อในสังคมอินเดียยุคก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล

๒.๒ แนวคิดเกี่ยวกับมิจาติภูมิในพระพุทธศาสนา

๒.๑ ความเชื่อในสังคมอินเดียยุคก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล

ในการศึกษาความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อพุทธสาวกก่อนการบรรลุธรรม จำต้องทำการศึกษาประวัติศาสตร์ของลัทธิความเชื่อในสังคมอินเดียโบราณ ดังนั้นเพื่อกำหนดช่วงเวลาตามลำดับยุคพัฒนาการทางความคิดของสังคมอินเดีย โดยนักประวัติศาสตร์ทางภารตวิทยา (Indology) ซึ่งได้แสดงทัศนะในการจัดแบ่งยุคไว้แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม ราชกฤษณะ (Rahdakrishan) นักประวัติศาสตร์ชาวอินเดีย ได้จัดแบ่งไว้ ๔ ยุค คือ

ยุคที่ ๑ ยุคพระเวท (The Vedic Period) ประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ก่อน พ.ศ. ถึง ๑๐๐ ปี ก่อน พ.ศ. เริ่มต้นตั้งแต่ยุคที่ชาวอารยันได้อพยพเข้ามาในดินแดนลุ่มแม่น้ำสินธุ และการกระจายวัฒนธรรมของชาวอารยัน ถือว่าเป็นยุคแห่งการศึกษาและปฏิบัติในป่า (Forest Universities) และส่งผลให้เกิดแนวคิดจิตนิยมสุดโต่งขึ้นในอินเดีย

ยุคที่ ๒ ยุคมหากาพย์ (The Epic Period) ประมาณ ๑๐๐ ปีก่อน พ.ศ. ถึง พ.ศ. ๓๐๐ เป็นยุคที่คัมภีร์พระเวทสมัยอุปนิษัทและแนวคิดทางปรัชญาได้แผ่ขยายกว้างขึ้น ทำให้เกิดมหากาพย์สำคัญ ๒ เรื่อง คือ รามายณะและมหาภารตะ ในยุคนี้ได้เกิดระบบความคิดทางศาสนามากมาย เช่น ศาสนาพุทธ ศาสนาเชน ลัทธิไศวะ ลัทธิไวษณพ ถือได้ว่าในยุคนี้ระบบความคิดของอินเดียได้พัฒนาจนถึงจุดสูงสุด และระบบความคิดทั้งหมดได้เริ่มพัฒนาขึ้นในระยะเวลาที่พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นและมีอิทธิพลต่อระบบความคิดในยุคต่อมา

ยุคที่ ๓ ยุคพระสูตร (The Sutra Period) ประมาณ พ.ศ.๑๐๐ เป็นยุคที่ระบบปรัชญาฮินดู ๖ สำนักได้เกิดขึ้น คือ สางขะ โยคะ มีมามสา เวทานตะ ไวเศยิกา และนยาเย ซึ่งพัฒนาระบบความคิดมาจากคัมภีร์พระเวท เป็นยุคที่ศาสนาพราหมณ์ได้ก่อตัวขึ้นมาเป็นศาสนาฮินดู

ยุคที่ ๔ ยุคนักปราชญ์ (The Scholastic Period) ตั้งแต่ พ.ศ.๑๐๐ เป็นต้นมา เป็นยุคที่ไม่สามารถแยกห่างออกจากยุคพระสูตรได้อย่างเด็ดขาด เพราะยังมีความสัมพันธ์ที่ต่อเนื่องกัน แต่ที่สร้างความโดดเด่นก็คือ ในยุคนี้ได้มีการโต้เถียงกันในระบบปรัชญาด้วยเหตุผลที่ลุ่มลึกมากขึ้นของเหล่าอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย (Commentators)^๑

จะเห็นได้ว่า ในยุคที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนาในระยะเริ่มต้นนั้น มีเพียง ๒ ยุค คือยุคพระเวทกับยุคมหากาพย์ สังคมอินเดียใน ๒ ยุค มีความเชื่อมโยงถึงกันอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะแนวคิดทางศาสนาที่มีอิทธิพลต่อวิถีคิดของชาวอินเดียมานับแต่โบราณ มีคัมภีร์พระเวทและคัมภีร์อุปนิษัทเป็นแกนกลางสำคัญของแนวคิดอื่นๆ คัมภีร์พระเวทจึงเป็นศูนย์รวมความรู้ทางศาสนาที่เก่าแก่และยิ่งใหญ่ที่สุด ครอบคลุมแนวความคิดเกือบทั้งหมดของสังคมอินเดีย อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาความเชื่อที่ย้อนหลังไปไกลถึงดินแดนอินเดียในยุคโบราณ เพื่อจะวิเคราะห์ถึงอิทธิพลความเชื่อที่มีพัฒนาการและสืบทอดกันมาจนถึงการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนาในยุคมหากาพย์

อินเดียเป็นชื่อที่เป็นทางการ แต่ชาวอินเดียเรียกตนเองว่า “ภารต” และเรียกชื่อประเทศว่า “ภารตประเทศ” เนื่องจากอินเดียมีแผ่นดินที่กว้างใหญ่ไพศาลจึงได้ชื่อว่าเป็นอนุทวีป (Sub-continent) มีความแตกต่างทางภูมิประเทศและความหลากหลายทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรม โดยในปัจจุบันมีพื้นที่ถึง ๓,๒๘๗,๒๖๓ ตารางกิโลเมตร คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ ๒.๔๒ ของพื้นที่ผืนดินของโลก มีความกว้างใหญ่เป็นอันดับที่ ๖ ของโลก มีขนาดเท่ากับ ๒ ใน ๓ ของยุโรป และกว้างใหญ่กว่าประเทศไทย ๖ เท่า ในหมู่พุทธศาสนิกเรียกอินเดียในสมัยโบราณว่า “ชมพูทวีป” ส่วนศาสนาพราหมณ์และศาสนาเชนเรียกว่า “ภารตวรรษ” ประวัติศาสตร์ของอินเดียเฉพาะที่มีหลักฐานปรากฏมีความเก่าแก่กว่า ๕,๐๐๐ ปี โดยเฉพาะในแถบอินเดียตอนเหนือ บริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักสายหนึ่งที่มีความสำคัญต่อดินแดนแห่งนี้เป็นอย่างมาก ลุ่มแม่น้ำสินธุจึงนับเป็นอู่อารยธรรมที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก

^๑ S. Radhakrishnan, **Indian Philosophy, Vol.One**, (Delhi : Oxford University Press, 1929), p.59.

คำว่า “อินเดีย” มาจากคำว่า “ฮินดู” (Hsin-tu) ซึ่งเป็นชื่อของแม่น้ำสินธุ (Indus) คำว่า ฮินดู เป็นคำที่เก่าแก่ มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์เวสตุ ซึ่งเป็นคัมภีร์ของลัทธิโซโรอัสเตอร์ ในภาษาเปอร์เซีย ชาวเอเชียกลางและเอเชียตะวันตกก็ใช้ชื่อนี้เรียกอินเดียโบราณ ส่วนชาวกรีกเรียกว่า “อินดัส” แต่เป็นที่เข้าใจร่วมกันว่า คำนี้เป็นคำที่ใช้เรียกกลุ่มชนที่อาศัยอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำสินธุ^๒

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้จัดแบ่งพัฒนาการความเชื่อในอินเดียสมัยก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาลเป็น ๒ ช่วงสมัย ๔ พัฒนาการความเชื่อ คือ

๒.๑.๑ พัฒนาการความเชื่อในอินเดียก่อนพุทธกาล

- ก. ความเชื่อในชีวิตปัจจุบัน
- ข. ความเชื่อในชีวิตหลังความตาย
- ค. ความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิด

๒.๑.๒ พัฒนาการความเชื่อในอินเดียสมัยพุทธกาล

- ง. ความเชื่อในการไม่กลับมาเกิดอีก

๒.๑.๑ พัฒนาการความเชื่อในอินเดียก่อนพุทธกาล

ก. ความเชื่อในชีวิตปัจจุบัน

อารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำสินธุ เป็นอารยธรรมแรกเริ่มแห่งชมพูทวีป กล่าวกันว่า เริ่มก่อรูปเป็นอารยธรรมชัดเจนขึ้นมีช่วงอายุราว ๓,๐๐๐ – ๒,๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาล มีอาณาเขตจากบริเวณเชิงเขาหิมาลัยทางตอนเหนือพาดลงมาทางใต้จนจรดฝั่งทะเลตามเส้นทางแม่น้ำสินธุ มีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำสินธุบริเวณประเทศปากีสถานปัจจุบัน แม่น้ำสินธุมีต้นกำเนิดจากเทือกเขาหิมาลัยไหลคดเคี้ยวไปออกทะเลอาหรับ ณ ริมฝั่งแม่น้ำสายนี้ บริเวณซึ่งเป็นประเทศปากีสถานในปัจจุบัน เป็นที่ลุ่มที่คลุมบริเวณกว้างไกลกว่าลุ่มแม่น้ำไนล์ในอียิปต์ และเป็นดินแดนที่เหมาะสมแก่การเกษตรกรรม นักโบราณคดีได้ขุดค้นพบซากปรักหักพังของหมู่บ้านและเมืองเก่ากว่า ๕๐ แห่ง มีเมืองใหญ่ ๒ เมือง คือ เมืองหะรัปปา (Harappa) แห่งแคว้นปัญจาบตะวันตก และเมืองโมहनโจ-

^๒ ขวาทะลาต เนห์รู, แปลโดย กรุณา กุศลลาภ, **พบอินอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : สยาม, ๒๕๓๗), หน้า ๑๒๑.

ทโท (Mohenjo-daro) ในแคว้นสินธ์ (Sindh)^๓ การขุดค้นซากอารยธรรมนี้ได้กระจายไปเป็นบริเวณกว้าง ตั้งแต่เมืองกาฐิยาวาท (Kathiawar) ในทิศตะวันตกไปจนถึงจังหวัดอัมพาลาในแคว้นปัญจาบ ทำให้ทราบว่าอารยธรรมนี้ได้กระจายไปจนถึงลุ่มแม่น้ำคงคา อาจสรุปได้ว่า มีเนื้อที่ตั้งแต่รูปาร์ (Rupar) ในทิศเหนือแถบเชิงเขาหิมาลัยลงมาถึงเมืองโลธาล (Lothal) เมืองท่าริมฝั่งทะเล ปากอ่าวแคมเบย์ในแคว้นคุชราต (Gujrat) และตั้งแต่โมหันโซ-ทโท (Mohenjo-daro) ในแคว้นสินธ์ (Sindh) ไปจนถึงใกล้เมืองเมอร์ฐ (Merut) ในที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา^๔

อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุหรือบางทีเรียกอารยธรรมก่อนชาวอารยัน อารยธรรมลุ่มน้ำสินธุในอินเดีย เป็นอารยธรรมเก่าแก่เกิดขึ้นเมื่อราว ๒,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาล นักประวัติศาสตร์เชื่อว่าอารยธรรมดั้งเดิมที่ขุดค้นพบนี้เป็นของพวก “ทราวิท” (Dravidian) “มิลักกะ” หรือ “ทัสยู” ซึ่งเป็นชาวพื้นเมืองเดิมในแถบนี้ มีรูปร่างเตี้ย ผิวดำ และจมูกกว้าง แต่ก็มีข้อสันนิษฐานอีกว่า พวกทราวิท มีอารยธรรมถดถอยมาทางใต้ของอารยธรรมสินธุ เป็นอีกชาติพันธุ์หนึ่ง มีวัฒนธรรมเป็นของตนเองมาตั้งแต่บรรพกาล มีศูนย์กลางอยู่ที่รัฐมัทราสในปัจจุบัน ยังไม่มีการชี้ชัดว่า ประชาชนแห่งอารยธรรมสินธุเป็นพวกใด แต่เป็นที่ยืนยันร่วมกันว่า น่าจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกับเป็นชาวทราวิทที่อาศัยอยู่ในอินเดียตอนใต้ โดยการอพยพกันไปมาในอินเดียสมัยโบราณ

สังคมของอารยธรรมสินธุ ประกอบด้วยคน ๒ ชนชั้นคือ ชนชั้นปกครอง ซึ่งเป็นพระหรือนักบวช และประชาชนพลเมือง ประชาชนที่อยู่ในเมืองส่วนใหญ่มีฐานะใกล้เคียงกันและมีชีวิตความเป็นอยู่ในบ้านที่แสนสบาย^๕ จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เมืองโมหันโซ-ทโท (Mohenjo-daro) และเมืองหะรappare (Harappa) พบว่าทั้งสองเมืองนี้มีความเจริญอย่างยิ่งในด้านการวางผังเมือง โบราณสถานโบราณวัตถุส่วนใหญ่ที่ขุดค้นพบ แสดงให้เห็นว่า เป็นอารยธรรมที่เน้นความสุขทางโลกหรือความสุขในปัจจุบันเป็นอย่างมาก เช่นเดียวกันกับอารยธรรมของชาวโรมัน

อารยธรรมสินธุมีความสัมพันธ์กับอารยธรรมสุเมเรีย มีหลักฐานแสดงให้เห็นถึงนิคมแห่งหนึ่งของอินเดีย ณ เมืองอักกาด (Akkad) ซึ่งบางทีคงจะเป็นนิคมของพ่อค้า ผลัดกันจากลุ่มแม่น้ำสินธุได้แพร่หลายไปถึงตลาดบนริมฝั่งแม่น้ำ Tigris และ Euphrates ส่วนศิลปกรรมของ

^๓ วราพร ศรีสุพรรณ, การสร้างสรรค์ของเผ่าพันธุ์มนุษย์ก่อนการปฏิบัติอุตสาหกรรม, (กรุงเทพฯ : เสมาธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๗๑.

^๔ ขวาลาล เนห์รู, แปลโดย กรุณา กุศลาสัย, พบถิ่นอินเดีย, หน้า ๑๑๒.

^๕ ธีรยุทธ บุญมี, ความหลากหลายของชีวิต ความหลากหลายทางวัฒนธรรม, (กรุงเทพฯ : สายธาร, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๒.

สุเมรีย เครื่องชุดเสริมสวยและตรากระบอกของเมโสโปเตเมียก็มีการทำเลียนแบบขึ้นในกลุ่มแม่น้ำสินธุ การค้าขายระหว่างสองอารยธรรมนอกจากเรื่องวัตถุศิลปะและสินค้าฟุ่มเฟือยแล้วยังรวมไปถึงสินค้าประเภทอาหาร เช่น ปลาซึ่งส่งขายไปถึงฝั่งทะเลอาหรับ มีการใช้ฝ้ายทำเครื่องนุ่งห่มที่อาจมีมาก่อนอารยธรรมทางตะวันตก แสดงให้เห็นถึงความเจริญมั่งคั่งของชาวเมืองโมหันโช-ทโท และความอุดมสมบูรณ์ในด้านการบริโภค ชาวสินธุมีภาษาของตนเอง มีการค้นพบอักษรเขียนที่มีลักษณะแตกต่างไปจากอักษรภาพของอียิปต์และอักษรของสุเมเรีย ยังไม่มีผู้ใดถอดความได้ มีการจารึกตัวอักษรประมาณ ๑๐๐ ตัวอักษรจากลูกกลิ้งทรงกระบอกคล้ายของเมโสโปเตเมีย ซึ่งยังไม่สามารถทราบได้ว่าเป็นภาษาใด แต่ปรากฏภาพวัวจำนวนมากและภาพคนนั่งหลังวัว^๖ สันนิษฐานว่าเป็นที่มาของความเชื่อเรื่องพระศิวะทรงโคเป็นพาหนะ และจากหลักฐานโบราณพบว่า ชาวสินธุโบราณนับถือรูปเคารพของเจ้าแม่หรือเทพเจ้าที่เป็นเพศหญิง และมีการบูชาสัตว์ลึงค์

ในด้านสถาปัตยกรรม สร้างด้วยอิฐอย่างมั่นคงแข็งแรงและมีการออกแบบเป็นอย่างดี โดยคำนึงถึงประโยชน์ใช้สอย โครงสร้างของอาคาร แม้จะไม่มีระบบเสากับคาน แต่ก็สามารถพัฒนาโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมพื้นฐานขึ้นมาใช้ได้อย่างได้ผล^๗ จากหลักฐานพบว่า มีบ้านขนาดใหญ่ แต่ไม่มีโบสถ์หรือพระราชวังแบบเมโสโปเตเมียหรืออียิปต์ ซึ่งในยุคก่อนประวัติศาสตร์นั้น อารยธรรมอียิปต์ เมโสโปเตเมีย และที่อื่นๆ ในเอเชียตะวันตก ยังไม่พบหลักฐานที่แสดงว่าชาวเมืองทั่วไปจะได้รับการบำรุงดูแลอย่างดีเท่ากับอารยธรรมในกลุ่มแม่น้ำสินธุ ส่วนใหญ่เป็นการสร้างเทวสถาน ปราสาทราชวังและที่ฝังศพของกษัตริย์ แต่ชาวเมืองทั่วไปมีเพียงบ้านช่องขนาดเล็กทำด้วยดิน แต่ในกลุ่มแม่น้ำสินธุ จากหลักฐานพบว่า สิ่งก่อสร้างที่ดีที่สุดเป็นสิ่งก่อสร้างที่อำนวยความสะดวกแก่ชาวเมืองทั่วไป เมืองที่สร้างขึ้นมีความเป็นระเบียบ บ้านส่วนตัวเป็นตึกสองชั้นทำด้วยอิฐเผาอย่างดี มีห้องน้ำ และที่อยู่ของคนเฝ้าประตู มีระบบคลองชลประทาน ระบบระบายน้ำเสีย และมีหอคอยเก็บพืชไร่ขนาดใหญ่ ถนนหนทางเต็มไปด้วยแผงลอยและร้านค้าขนาดเล็ก มีหีบเก็บของอยู่ตามบ้านที่มีขนาดใหญ่ของเอกชนจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าเจ้าของบ้านเป็นพ่อค้าวานิชขนาดของบ้านบ่งชี้ถึงความมั่งคั่ง มีการเก็บเครื่องอาภรณ์ที่ทำด้วยทองคำ เงินและเพชรนิลจินดาเครื่องถ้วยชามดินเผา ภาชนะทำด้วยแผ่นทองแดงตีแผ่และอาวุธทำด้วยโลหะต่างๆ จากการขุดค้นลึกลงไปทำให้ทราบว่ามีการก่อสร้างทับซ้อนกันหลายชั้นในที่เดิมเนื่องจากปัญหาอุทกภัย แสดงให้เห็นถึงการซ่อมแซมและบำรุงรักษาอย่างต่อเนื่อง ส่วนด้านประติมากรรมนั้น วัสดุที่ใช้มีทั้งหิน ดินเผาสีแดง หินเนื้ออ่อน (หินสบู่) และสำริด มีทั้งที่มีลักษณะเหมือนจริง และลักษณะเหนือจริง รูปที่มี

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒.

ลักษณะเหนือจริง สันนิษฐานว่า ชาวเมืองมีความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการทำพิธีกรรมทางศาสนา บางอย่าง มีสระน้ำขนาดใหญ่ภายใต้ตึก ๓ ชั้น ซึ่งอาจใช้เป็นที่พักประกอบพิธีกรรมบางอย่างหรือเป็น สาธารณูปโภคของชาวเมือง

ในด้านศิลปวัตถุ มีการค้นพบเครื่องปั้นดินเผาเป็นรูปแกะตัวผู้ รูปสุนัขและรูปสัตว์อื่นๆ ที่ดีที่สุดคือ รูปวัวตัวผู้ที่มีเขาสั้นและมีตะโหงก มีลักษณะประณีตและมีลวดลายสวยงาม เครื่องประดับ เช่น สร้อยทองคำ สร้อยลูกปัด ได้รับการออกแบบอย่างวิจิตร เครื่องปั้นดินเผามีสีส้ม และลวดลายต่างๆ สวยงาม มีการแกะสลักรูปตัวคน ส่วนในด้านศาสนา มีการค้นพบรูปเทพพระแม่ ธรณีจำนวนมาก และมีรูปเทพเจ้าสามเศียรมีเขา ในด้านศาสนาของชาวสินธุโบราณนั้น สันนิษฐาน ว่าเจ้าแม่ธรณีเป็นที่นับถือของชาวเมืองทั่วไป โดยมีการเคารพพระศิวะแพร่หลายอยู่ในหมู่ชาวสินธุ ในฐานะเป็นเทพแห่งปศุสัตว์ คือ เทพเจ้าการปศุสัตว์ หมายถึง กลุ่มผู้เลี้ยงโค

อย่างไรก็ตาม อารยธรรมสินธุได้สลายตัวลงด้วยสาเหตุที่ไม่ทราบแน่ชัดเมื่อประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล^๔ มีการสันนิษฐานว่า อารยธรรมนี้ประสบปัญหาภัยพิบัติทางน้ำ เนื่องจาก บริเวณแห่งนี้เป็นที่ลุ่มต่ำ ทำให้เกิดน้ำท่วมใหญ่พังทลายบ้านเมืองและหมู่บ้านจนล่มสลาย หรือการ เปลี่ยนแปลงทางดินฟ้าอากาศอยู่เรื่อยๆ การทำการเกษตรกรรมติดต่อกันหลายร้อยปี ทำให้ดินเสื่อม คุณภาพ ทะเลทรายมีการขยายตัวแผ่ปกคลุมมากขึ้น เศษซากของเมืองโมहनโจ-ทโชมีหลักฐาน แสดงให้เห็นว่าได้ถูกดินทรายพัดพาทับถมหลายชั้น ทำให้ระดับพื้นดินในเมืองสูงขึ้น^๕ ทำให้ต้อง สร้างเคหสถานสูงขึ้นจากพื้นที่เดิม เคหสถานบางหลังที่ถูกขุดค้นปรากฏว่ามีลักษณะเป็นบ้านสอง หรือสามชั้น ผนังบ้านถูกต่อเติมให้สูงขึ้นเป็นระยะๆ เพื่อให้ได้ระดับพื้นดินที่สูงขึ้น ในสมัยโบราณ แคว้นสินธุเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์มากก็จริง แต่นับจากนั้นมา พื้นที่ส่วนใหญ่ของแคว้นนี้ได้กลายเป็น ทะเลทราย ถึงกระนั้น อาณาบริเวณที่กว้างขวางของอารยธรรมนี้ก็มีพลังพอที่จะรักษา อารยธรรมไว้ได้ แต่เนื่องจากการขุดค้นทางโบราณคดียังไม่สิ้นสุด ในอนาคตอาจจะเผยให้เห็น รอยต่อที่หายไปมากขึ้น ซึ่งไม่ใช่เพียงการอดช่วงว่างของเวลาเท่านั้น หากแต่เรื่องการหายไปของ รูปแบบอารยธรรมสินธุที่มีพัฒนาการต่อมาด้วย และอาจชี้ให้เห็นการที่วัฒนธรรมสินธุได้ถูกผสม กลมกลืนกับอารยธรรมของชาวอารยันที่อพยพเข้ามาภายหลังอย่างชัดเจนมากขึ้น

^๔ กรุณา - เรื่องอุไร กุศลาสัย, อินเดียนูทวีปที่น่าทึ่ง, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : สยาม, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

^๕ ขวาลาล เนห์รู, แปลโดย กรุณา กุศลาสัย, พบอินเดียน, หน้า ๑๑๘.

โดยสรุป อารยธรรมสินธุเป็นอารยธรรมที่พัฒนามาจากสังคมเกษตรกรรมและการปศุสัตว์ เนื่องจากพบหลักฐานการทำเกษตรกรรมกันอย่างกว้างขวาง มีการเลี้ยงปศุสัตว์ โดยเฉพาะในเขตชนบทที่อยู่รอบๆ เมืองเป็นแหล่งผลิตอาหาร และส่งผลิตผลนั้นเข้าสู่เมือง มีขยายตัวและเติบโตขึ้นจากการค้าขาย มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับต่างแดนทั้งทางบกและทางทะเลกับดินแดนต่างๆ เช่น อียิปต์ อาฟกานิสถาน เอเชียกลาง เมโสโปเตเมีย เป็นต้น มีระบบความเชื่อทางศาสนาแบบธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับสังคมเกษตรกรรม คือ การนับถือเทพเจ้าเพศหญิง เช่น พระแม่ธรณี (ดิน) การนับถือเทพแห่งสัตว์ คือ พระศิวะ โค (ปศุสัตว์) และการนับถือศิวลึงค์ ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งการกำเนิด นับเป็นอารยธรรมโบราณที่สนับสนุนวิถีชีวิตความเป็นอยู่อย่างสุขสบายในโลกปัจจุบัน

ข. ความเชื่อในชีวิตหลังความตาย

ชาวอารยัน เป็นชนเผ่าเร่ร่อนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งเสาะหาพื้นที่ทำกสิกรรมและทุ่งหญ้าสำหรับเลี้ยงสัตว์ มีถิ่นกำเนิดในเอเชียกลาง บริเวณแคว้นแบคเทรีย (Bactria) ปัจจุบันคือแคว้นบาร์ค (Balkh) ในประเทศอิหร่าน พวกเขาได้อพยพเดินทางผ่านช่องเขาฮินดูกูช (Hindu Kush) เข้ามาในเขตต้นน้ำสินธุ บริเวณอาฟกานิสถานในปัจจุบัน ตั้งแต่ประมาณ ๑,๕๐๐-๑,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาล^{๑๐} และล่องเลาะเข้ามาในเขตภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย แรกเริ่มชาวอารยันเข้าไปตั้งถิ่นฐานในแคว้นปัญจาบและตามทีราบลุ่มแม่น้ำคงคาด้านทิศตะวันตก หลังจากนั้น จึงค่อยๆ ขยายตัวไปทางทิศตะวันออกแถบแคว้นพิหารและเบงกอล รวมทั้งขยายลงไปทางอินเดียใต้ โดยมีการผสมกลมกลืนกับชาวทราวิท ชนพื้นเมืองดั้งเดิม ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเจ้าของอารยธรรมสินธุในสมัยโบราณ

ภาษาของชาวอารยันเป็นกลุ่มภาษาอินโด-ยูโรป (Indo-Europe) ซึ่งมีความสัมพันธ์กับภาษาเปอร์เซีย กรีก ลาติน Celt และ Slav^{๑๑} ทำให้ชาวอารยันจึงมีลักษณะพิเศษแตกต่างจากชาวทราวิท คือ มีแนวคิดทางปรัชญาและศาสนาล้ายกับชาวเปอร์เซีย กรีก และโรมัน มีความเชื่อถือและเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เบื้องหลังพลังธรรมชาติบริสุทธิ์ การครุ่นคิดปัญหาเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย การสร้างเทวดานาน ความคิดในการสร้างเรื่องราวเกี่ยวกับเทพปกรณัมและเทพอวตาร และสถานะที่เป็นนามธรรม และได้พัฒนาระบบคิด ซึ่งจัดเป็นปรัชญา ศาสนา และจริยธรรมมากมายหลายระบบ เช่นเดียวกับอารยธรรมทางปรัชญาของชาวกรีก พื้นฐานการเป็นชนเผ่าเร่ร่อนทำให้ชาวอารยันมีตำนานเกี่ยวกับวีรบุรุษกึ่งเทพ เรียกว่า “วีรนิทาน” เช่น ตำนานเรื่องพระจันทร์

^{๑๐} วราพร ศรีสุพรรณ, การสร้างสรรค์ของเผ่าพันธุ์มนุษย์ก่อนการปฏิบัติอุตสาหกรรม, หน้า ๑๓.

^{๑๑} กรุณา - เรื่องอุไร กุศลาสัย, อินเดียอนุทวีปที่น่าทึ่ง, หน้า ๕.

พระอาทิตย์ และการประพันธ์บทเพลงสดุดีวีรกรรมของเทพเจ้าเหล่านั้น^{๑๒} รวมไปถึงประดิษฐ์ระเบียบพิธีกรรมที่ซับซ้อน

โดยแท้ที่จริง นักประวัติศาสตร์ยังไม่ปักใจยืนยันว่า ชาวอารยันจะเข้ามาทำลายอารยธรรมสินธุลงด้วยการอาศัยความสามารถในการรบนบหลังม้า และใช้อาวุธที่ทำด้วยทองแดงและสำริดหรือไม่ เพราะหลักฐานโบราณคดีบ่งถึงช่องว่างของรอยต่อระหว่างสองอารยธรรม แต่คาดว่าชาวอารยันและชาวทราวิท ซึ่งเชื่อว่าเป็นเจ้าของอารยธรรมสินธุได้มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมกันอย่างกลมกลืน อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าในทางวัตถุนั้น ชาวอารยันแทบไม่ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมสินธุเลย ในระยะแรก การก่อสร้างบ้านเรือน ชาวอารยันยังคงก่อสร้างบ้านเรือนด้วยไม้ไผ่และโคลนอย่างง่าย ๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอารยธรรมสินธุเน้นการตั้งหลักแหล่งถาวร มีการทำเกษตรกรรมและการค้า ส่วนวิถีชีวิตของชาวอารยันเมื่อเข้ามาสู่อินเดีย ยังมีวิถีชีวิตแบบชนเผ่าเร่ร่อนเลี้ยงสัตว์อยู่เป็นเวลานาน ในเวลาต่อมาที่อยู่กันเป็นกลุ่มใหญ่ มิได้สร้างบ้านเรือนอย่างแน่นหนามั่นคง และการทำเครื่องปั้นดินเผาก็ไม่ได้งดงาม ดังเช่น อารยธรรมสินธุ จนกระทั่งอีกหลายร้อยปีต่อมาจึงได้เกิดเมืองของชาวอารยันขึ้น^{๑๓} พร้อมๆ กับการค่อยๆ ล่มสลายของอารยธรรมสินธุหรือไม่ก็อารยธรรมสินธุได้ถูกผนวกเข้ากับอารยธรรมของชาวอารยัน เนื่องจากชาวอารยันได้กลายเป็นชนชั้นนำในเวลาต่อมา ส่วนชาวทราวิทได้ลดฐานะเป็นชนชั้นล่าง ต่อมาอารยธรรมของชาวอารยันได้เริ่มขยายตัวไปทางตะวันออกของอินเดียมากขึ้น

เมื่อชาวอารยันได้ตั้งหลักแหล่งมั่นคงและมีการทำเกษตรกรรมในที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา ก็ได้สถาปนาอาณาจักรเล็กๆ ของตนขึ้น มีลักษณะเป็นอิสระจากกัน นักประวัติศาสตร์นิยมเรียกว่าอาณาจักรชนเผ่า (Tribal kingdom) ในแต่ละอาณาจักรประกอบด้วยชุมชนระดับต่างๆ จำนวนมาก อย่างไรก็ดีตาม อาณาจักรชนเผ่าแต่ละแห่งมิได้ตั้งอยู่ในบริเวณใดบริเวณหนึ่งเป็นการถาวรเสมอไป เพราะในช่วงนี้ อาชีพหลักของชาวอารยันยังเป็นการเลี้ยงปศุสัตว์^{๑๔} เหมือนเช่นเมื่อยังเป็นชนเผ่าเร่ร่อน หลังจากนั้น จึงได้มีการจัดตั้งทางการเมืองที่มีกษัตริย์เป็นหัวหน้า ทำให้เกิดหน่วยการเมืองที่ใหญ่และถาวรขึ้นหลายหน่วย เกี่ยวคู่กับการเกิดขึ้นของอาณาจักรที่มีรูปแบบปกครองหลากหลาย อาทิ การปกครองด้วยกษัตริย์ การปกครองด้วยกลุ่มคณะ และการปกครองด้วยระบอบสาธารณรัฐ เรื่องราวของชาวอารยันในช่วงนี้ปรากฏในหลักฐานอื่นๆ เพิ่มมากขึ้น เช่น หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับ

^{๑๒} ธีรยุทธ บุญมี, ความหลากหลายของชีวิต ความหลากหลายทางวัฒนธรรม, หน้า ๒๐๑.

^{๑๓} อ่างแก้ว, หน้า ๒๐๑.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๑ - ๒๐๒.

พุทธศาสนาและศาสนาเชน แต่หลักฐานสำคัญที่ใช้ในการศึกษาเรื่องราวของชาวอารยันในช่วงนี้มากที่สุด คือ มหากาพย์มหาภารตะ และมหากาพย์รามายณะจึงเรียกยุคนี้ว่า “ยุคมหากาพย์”

หลังจากที่อิทธิพลของชาวอารยันได้แผ่ขยายไปถึงชาวพื้นเมืองเดิมจากภาคเหนือลงสู่ภาคกลาง ภาคตะวันตก ภาคตะวันออก และภาคใต้ของอินเดีย ปรากฏเรื่องราวในมหากาพย์รามายณะ ในการขยายอำนาจนี้ ทำให้เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างอารยันและทราวาท โดยได้มีการผนวกเทพและพิธีกรรมของชาวพื้นเมืองเดิมเข้าไปในศาสนาพราหมณ์ด้วย เช่น พระศิวะได้กลายเป็นเทพที่สำคัญอีกองค์หนึ่ง การบูชาเจ้าแม่กาลี การนับถือพระกฤษณะ รวมทั้งการบูชาศิวลึงค์เข้าด้วย ในทำนองเดียวกัน ชาวทราวาทก็ได้รับเอาคัมภีร์พระเวทเข้าไปเป็นของตนด้วยเช่นกัน

ก่อนที่ชาวอารยันจะเข้ามาในอินเดียชั้น โครงสร้างในเผ่าอารยันเองมีเพียงสองชั้น คือ พวกขุนนาง และสมาชิกของเผ่า ต่อมาเมื่ออพยพเข้าไปในอินเดียแล้วพบกับชนพื้นเมืองผิวดำจำนวนมาก ชาวอารยันจึงสร้างข้อห้ามในการแต่งงานข้ามชาติพันธุ์ การแบ่งชนชั้นในระบอบนี้จึงมีจุดประสงค์เพื่อการรักษาความบริสุทธิ์ของชาติพันธุ์ แนวคิดนี้ปรากฏอยู่ในแนวคิดเรื่องวรรณะ ซึ่งแปลว่า “สี” พวกปอร์ตุเกสในสมัยต่อมา ใช้คำว่า Casta ซึ่งมาจากภาษาละตินว่า Castus ซึ่งแปลว่า “บริสุทธิ์” ในสมัยนี้มีการจินตนาการคัมภีร์ทางศาสนาชื่อว่า “คัมภีร์พระเวท” ซึ่งถือเป็นวรรณกรรมภาษาสันสกฤตที่เก่าแก่ที่สุดในคัมภีร์พระเวทมีการกล่าวถึงชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอารยัน หลังจากที่ได้ตั้งรกรากในดินแดนอินเดียตอนเหนือ

คัมภีร์พระเวทมีอายุประมาณ ๑,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาล มีเนื้อหาเป็นคำบรรยายความในใจของชาวอารยันที่กล่าวถึงการอพยพเข้ามาของพวกเขาดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ของอินเดีย โดยนำเอาความคิดจากถิ่นเดิมของตนในอิหร่าน มีอยู่ใน “คัมภีร์อเวสตะ” ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญของลัทธิโซโรอัสเตอร์^๕ จะเห็นได้ว่า ความคิดในยุคพระเวทอาจมีความสัมพันธ์กับลัทธิโซโรอัสเตอร์ในสมัยโบราณ เนื่องจากภาษาของคัมภีร์พระเวทมีความคล้ายกับภาษาในคัมภีร์อเวสตะมาก แต่ในคัมภีร์พระเวทนั้นชาวอารยันได้เพิ่มเติมขยายความและสร้างสรรค์ขึ้นอีกครั้งในอินเดีย

ความคิดทางศาสนาของชาวอารยันปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวท ซึ่งมีอยู่ ๔ คัมภีร์ ได้แก่ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอถรรพเวท พระเวททั้ง ๔ เป็นบทร้อยกรองด้วยภาษาสันสกฤตในยุคพระเวท ถัดจากนั้นยังมีคัมภีร์พราหมณะ อารันยกะ ซึ่งเป็นบทร้อยแก้วอธิบายเกี่ยวกับพิธีกรรมและ

^๕ ขวาทะลาต เนห์รู, แปลโดย กรุณา กุสลาสัย, พบดินอินเดีย, หน้า ๑๒๗.

วัตรปฏิบัติทางศาสนาที่อยู่ในพระเวททั้ง ๔ นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์อุปนิษัต ซึ่งกล่าวถึงความคิดเกี่ยวกับปรัชญา^{๑๖}

ในช่วงราว ๓๐๐ ปีก่อนพุทธกาล ศูนย์กลางแห่งอำนาจและวัฒนธรรมได้เปลี่ยนไปอยู่ทางทิศตะวันออกจากลุ่มแม่น้ำสินธุไปสู่แม่น้ำคงคาทางตอนเหนือ ในบริเวณดังกล่าว ชาวอารยันตั้งรกรากสร้างนครรัฐขนาดเล็กหลายแห่งเป็นอิสระต่อกัน การรบพุ่งกันระหว่างเจ้านครรัฐต่างๆ ในมหากาพย์รามายณะ ส่วนหนึ่งมีการบรรยายสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในนครรัฐต่างๆ เหล่านี้ยุคนี้เรียกกันว่า “ยุคมหากาพย์” ซึ่งมีระยะเวลาระหว่าง ๓๐๐ ปีก่อนพุทธกาลถึงสมัยพุทธกาล

คุณลักษณะสำคัญในชมพูทวีปซึ่งพัฒนาขึ้นมาในยุคพระเวทและยุคมหากาพย์ ได้แก่ การแบ่งคนในสังคมออกเป็นวรรณะ ในตอนแรกเกิดขึ้นเพราะต้องการแยกชาวอารยันออกจากชนพื้นเมือง โดยชาวอารยันรวมกันเป็นพวกหนึ่งก่อนยังไม่ได้คำนึงถึงความเชี่ยวชาญในวิชาชีพ คำว่า “อารยัน” เกิดขึ้นจากรากศัพท์ว่า “ไถ” ดังนั้นพวกอารยันในสมัยโบราณจึงเป็นกสิกรกันโดยมาก และทำหน้าที่ทั้งเป็นนักบวช นักรบและพ่อค้าไปด้วยในตัว อาชีพนักบวชที่ชนชั้นอภิสิทธิ์ยังไม่เกิดขึ้น แต่เป็นไปได้ว่าหัวหน้าเผ่า คือ ผู้นำที่ทำหน้าที่ทางศาสนา แต่ต่อมาระบบวรรณะพัฒนาซับซ้อนขึ้น โดยมีการแบ่งชั้นวรรณะกันเองในหมู่ชาวอารยันตามความสามารถและความเชี่ยวชาญในวิชาชีพ ในยุคมหากาพย์ การแบ่งชั้นวรรณะมีลักษณะเด่นชัดขึ้นโดยแบ่งออกเป็น ๔ วรรณะ ได้แก่ วรรณะพราหมณ์ คือ นักบวชผู้ทำพิธีกรรมและศึกษาพระเวท วรรณะกษัตริย์ คือ พวกนักรบ มีหน้าที่ปกครองรัฐ วรรณะแพศย์ คือ ขวานา พ่อค้า นายช่าง และวรรณะศูทร ประกอบด้วยพวกทาส กรรมกรและผู้ใช้แรงงานไร้ฝีมือ รวมถึงชาวนายากจนด้วย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชนเผ่าพื้นเมืองดั้งเดิมหลายเผ่า เดิมทีระบบวรรณะเป็นการแบ่งหน้าที่ในสังคม มีความยืดหยุ่นไม่เข้มงวด มีการหลอมรวมเข้าร่วมเป็นชนชั้นปกครองหรือวรรณะกษัตริย์ได้โดยการทำสงครามหรือการแต่งงาน โดยมีนักบวชคอยคิดค้นลำดับโคตรวงศ์ให้เชื่อมโยงตระกูลกับวีรบุรุษอารยันในสมัยโบราณ แต่ต่อมาความหมายเดิมนี้ได้เลือนหายไปพร้อมกับการจัดแบ่งชนชั้นอย่างเข้มงวด ก่อให้เกิดพวก “จัณฑาล” ขึ้นมาอีกกลุ่มหนึ่ง คือ ผู้ที่ถือกำเนิดจากการแต่งงานข้ามวรรณะ และถือว่าเป็นกลุ่มคนที่ต่ำทรามที่สุดในสังคม แท้ที่จริง การถือวรรณะเป็นพฤติกรรมร่วมของสังคมในสมัยโบราณ เช่น ชนชาติอารยันอีกแขนงหนึ่งหรือกลุ่มหนึ่ง คือ ชาวอิหร่านก็เคยแบ่งสังคมออกเป็นสี่ชั้น

^{๑๖} กรูณา - เรื่องอุไร กุศลาสัย, อินเดียนูทวีปที่นำทั้ง, หน้า ๖.

ในสมัย Sassanian^{๑๑} แต่ไม่ถึงกับกลายเป็นระบบวรรณะในภายหลัง รวมไปถึงกรีกและอียิปต์โบราณ ก็เคยมีการแบ่งคนในสังคมเป็นชนชั้น และมีการใช้แรงงานทาสอย่างมากมาย

ในวิถีชีวิตของชาวอินเดียโบราณนั้น ศาสนาเป็นพลังอำนาจที่มีอิทธิพลสูงสุด ในระยะต้น ชาวอารยันมีการนับถือเทพเจ้าหลายองค์และมีพิธีกรรมต่างๆ มากมาย เทพเจ้าที่มีผู้นับถือแพร่หลายมากที่สุด เช่น “อินทรา” หรือ พระอินทร์ ซึ่งเป็นเทพแห่งสายฟ้า สำหรับแนวคิดทางปรัชญาในคัมภีร์พระเวทยุคแรกนั้นยังไม่ละเอียดซับซ้อนมาก แต่ก็ปรากฏร่องรอยความเชื่อชีวิตหลังความตาย โดยเชื่อว่าวิญญาณมนุษย์จะได้รับโทษหรือรางวัลตามกรรมที่กระทำในโลกนี้ ต่อมาค่อยๆ มีการพัฒนาความคิดเรื่อง กฎแห่งศีลธรรม ซึ่งเป็นพลังที่อยู่เหนื้อมนุษย์ จนกระทั่ง ในตอนท้ายของคัมภีร์พระเวทจึงปรากฏพัฒนาการจากความเชื่อในเทพเจ้าหลายองค์ไปสู่ความเชื่อเทพเจ้าองค์เดียว

ในขณะที่ชาวอารยันตั้งถิ่นฐานทางตอนเหนือของอินเดีย ถัดลงไปทางใต้ของอินเดีย ปรากฏว่ามีพวกทราวิท (Davidian) ซึ่งเชื่อว่าสืบทอดอารยธรรมมาจากอารยธรรมสินธุ และเมื่อชาวอารยันขยายอำนาจลงมาทำให้เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างพวกทราวิทกับอารยัน เช่น ลัทธิความเชื่อในพระศิวะและการบูชาศิวลึงค์ ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมของชาวทราวิท ส่วนชาวทราวิทก็รับคัมภีร์พระเวทของชาวอารยันไว้เช่นกัน การผสมผสานลัทธิความเชื่อนี้ ถือเป็นการวางรากฐานทางศาสนาและอารยธรรมแบบพราหมณ์ฮินดู โดยสื่อสารผ่านวรรณกรรมมหากาพย์ที่ยิ่งใหญ่ ๒ เรื่อง คือ มหากาพย์มหาภารตะ รจนาโดยฤาษี วยาส ในศตวรรษที่ ๔ ก่อนพุทธศักราช ส่วนมหากาพย์รามายณะ รจนาโดย ฤาษี วาลมิกิ ในศตวรรษที่ ๓ ก่อนพุทธศักราช นับเป็นการวางรากฐานอารยธรรมฮินดูให้ยิ่งใหญ่ยิ่งขึ้น

ในระยะแรก ชาวอารยันมีความคิดทางศาสนาค้ายกับชาวเมโสโปเตเมีย คือ นับถือเทพเจ้าหลายองค์ มีหน่วยการปกครองแบบชนเผ่า คือ ชาวอารยันถือเอาโคตรหรือตระกูลเป็นหน่วยการปกครอง หัวหน้าตระกูลมีพราหมณ์ไว้ประจำบ้านเรียกว่า “ปุโรหิต” ทำหน้าที่ประกอบพิธีบูชาเทพเจ้าตามลัทธิที่เชื่อถือ เมื่อจะประกอบพิธีใดก็ต้องอาศัยพราหมณ์ปุโรหิตเป็นที่ปรึกษาแนะนำ พิธีพลีกรรมสังเวทเทพเจ้าของชาวอารยัน เป็นพิธีขัญกรรม มีการฆ่าสัตว์บูชาด้วย มีบทสวดและมีการจัดพิธีกรรมแบบง่ายๆ แต่ต่อมา พวกพราหมณ์ปุโรหิตก็ได้เพิ่มเติมเสริมแต่งพิธีกรรมให้สลับซับซ้อนยิ่งขึ้น เกิดเป็นตำราว่าด้วยพลีกรรมมากมาย ตำราเหล่านี้เรียกรวมว่า “คัมภีร์พระเวท” และเรียกยุคนี้

^{๑๑} ขวาลาล เนห์รู, แปลโดย กรุณา กุสลาสัย, พบอินอินเดีย, หน้า ๑๔๒.

ว่า “ยุคพระเวท” คัมภีร์ที่เป็นหลักในยุคนี้คือ “คัมภีร์ฤคเวท” ซึ่งประมาณว่าเกิดขึ้นมาแล้วก่อน ๑๐๐ ปีก่อนพุทธกาล เนื้อหาในคัมภีร์ส่วนใหญ่เป็นบทสรรเสริญเทพเจ้า ซึ่งในยุคนี้มีเทพเจ้ามากมาย ตามคัมภีร์พระเวทนั้น มีชื่อเทพเจ้าที่อยู่ในฐานะให้คนหรือโทษแก่นมนุษย์อยู่มาก เทพเจ้าที่ให้คน ได้แก่ ดายุสเทพ อัสนีเทพ สุริยเทพ อุษาเทพ วาตะเทพ และปฐวีเทพ เทพเจ้าที่ให้โทษ ได้แก่ วรตะเทพ ฤกษะเทพ วลาหะเทพ เป็นต้น บทบาทหน้าที่ของเทพเจ้าของชาวอารยันนั้นมีความแตกต่างกัน มีเทพเจ้าบางองค์ทำหน้าที่รักษาราชสมบัติเพียงอย่างเดียว และเทพเจ้าบางองค์ก็มีหน้าที่รับผิดชอบต่อความเป็นอยู่ของมนุษย์ ซึ่งสามารถแบ่งตามสถานที่สถิตย์ได้ ๓ พวก รวมเรียกว่า “ไตรตรีชยเทพ” คือ

พวกที่หนึ่ง เทพเจ้าที่สถิตย์อยู่บนสวรรค์ ได้แก่ ทยาอุส มิตระ อุษา สุริยะ วิษณุ สวตระ ปุณัน อัศวิน วรุณ (พริณ) เทวีสสา เทวีราตรี เป็นต้น

พวกที่สอง เทพเจ้าที่สถิตย์อยู่บนอากาศ ได้แก่ อินทระ ตรีตะ อำปตยะ อปาม นปาด อหิ พุททนะยะ อชาเอกปิต มาตริสวัน วายุและวาตะ ปรชันยะ อาภัสระ รุททะ มารุต เป็นต้น

พวกที่สาม เทพเจ้าที่สถิตย์อยู่บนพื้นโลก ได้แก่ อัสนี พฤหัสบดี โสมะ ปฐวี คงคา ยม เป็นต้น^{๑๔}

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ฤคเวทได้ขยายความเพิ่มเติมภายหลังว่า เทพเจ้าที่มีมากมายแตกต่างกันนั้น เป็นเพียงรูปปรากฏหลายรูป แต่แท้จริงมีเพียงสิ่งเดียว และมีการเปลี่ยนแปลง การให้ความสำคัญแตกต่างกันตามยุคสมัยและกลุ่มสังคมของผู้นับถือ นอกจากนี้ ยังมีเทพเจ้าอยู่อีกมาก แต่มีฐานะและอานุภาพด้อยกว่า มีบทบาทอยู่กับธรรมชาติเกี่ยวข้องกับมนุษย์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ขณะเดียวกันเทพเจ้าบางพวกก็เป็นผู้กำหนดชะตากรรมของมนุษย์ โดยการสร้างกฎเกณฑ์ทั้งทางสังคมและธรรมชาติต่างๆ ไว้แทนตัวเทพเจ้า เรียกกฎธรรมชาตินี้ว่า “รต” หรือ “ฤต” นอกจากนี้ คัมภีร์ยังได้กล่าวถึงพระเจ้าผู้สูงสุด ผู้สร้างเอกภพ มีหลายชื่อ เช่น หรินยครรณะ ประชาบดี หรือ วิสวกรรม และได้เน้นย้ำว่าการบูชาเทพเจ้าเหล่านั้นด้วยการบูชาไฟ จะทำให้เทพเจ้าประทานพรตอบแทน ทำให้พิธีกรรมในพระเวทยุคแรกๆ มีการประกอบพิธีบูชาไฟ เนื่องจากเชื่อว่าเทพเจ้าต่างๆ นั้นไม่สามารถจะปรากฏให้พบเห็นได้โดยตรง ดังนั้น การอัญเชิญลงมารับการบูชาจึงอาศัยกลืนรูปหรือควันเทียนที่ประกอบในพิธีเป็นสื่อ แต่พิธีกรรมนั้นต้องกระทำผ่านพวกพราหมณ์ที่กระทำพิธีกรรมเท่านั้น ในพิธีประกอบบูชาไฟ เรียกว่า “โสมะ” ในพิธีจะมีสิ่งของต่างๆ เช่น

^{๑๔} สุนทร ณ รางสี, ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕.

นมสด ขมข้น เนยใส ข้าวเปลือก ข้าวสาลี และข้าวเจ้า ตลอดจนทั้งขนมหรือของหวานอื่นๆ มีการฆ่าสัตว์บ้าง และมีการถวายของมีนเมา ขึ้นอยู่กับการกำหนดความชอบของเหล่าเทพเจ้าแต่ละองค์ จุดประสงค์ของพิธีก็เพื่อต้องการให้เทพเจ้าโปรดปรานและประทานความร่มเย็นเป็นสุข อย่างไรก็ตาม แม้คัมภีร์ฤคเวทจะกล่าวถึงการบูชาไว้หลายรูปแบบ แต่ก็ไม่มีรายละเอียดใดที่สามารถปฏิบัติเองได้มากนัก จึงเป็นหน้าที่ของพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีที่จะกำหนดจัดการ และมีข้อห้ามเด็ดขาดไม่ให้ผู้ที่มิใช่วรรณะชั้นสูง คือ พราหมณ์ กษัตริย์ เล่าเรียนภาษาสันสกฤตที่ใช้จารึกในคัมภีร์ รวมไปถึงการจะต้องคัมภีร์เหล่านั้นด้วย

ค. ความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิด

เมื่อศาสนาพราหมณ์มีพัฒนาการในรูปแบบพิธีกรรมซับซ้อนและยิ่งใหญ่มากขึ้น ทำให้พวกพราหมณ์ได้สร้างวิธีคิดรูปแบบใหม่ขึ้นอีก ปรากฏใน “คัมภีร์อุปนิษัต” คัมภีร์นี้เขียนขึ้นเมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด มีการประมาณว่าอยู่ในช่วงก่อนพุทธศักราชราว ๒๐๐ ปีเศษ จนถึงต้นพุทธกาล ในคัมภีร์อุปนิษัตได้ปฏิเสธเรื่องเทวดาและพิธีพลีกรรม โดยได้อธิบายใหม่ว่า ไม่มีสิ่งใดที่มีสาระเที่ยงแท้ สิ่งเที่ยงแท้มีแต่หนึ่งเท่านั้น คือ “อาตมัน” เป็นอนันตะหาขอบเขตไม่ได้ มนุษย์จะบรรลุความสุขสงบได้ด้วยหนทางเดียว คือ ทำตนให้เข้าไปเป็นหนึ่งกับพรหม จัดความรู้สึกว่ามีความเป็นเราเป็นเขาให้หมดสิ้น จึงจะรวมเป็นส่วนหนึ่งของเอกภาพกับพรหม การประกอบพิธีกรรมใดๆ ไม่ทำให้บุคคลเข้าถึงได้ แนวคิดในคัมภีร์อุปนิษัตเช่นนี้ส่งอิทธิพลต่อแนวคิดในยุคก่อนพุทธกาลเป็นอย่างมาก และเพราะแนวคิดนี้ได้ก่อให้เกิดกลุ่มทฤษฎีต่างๆ อีกมากมาย ในฐานะกลุ่มนักปราชญ์และบัณฑิต ได้ก่อให้เกิดความรู้สึกลึกซึ้งต่อการอธิบายนี้ เพราะปรากฏว่าในสมัยนั้น มีคนจากชนชั้นต่างๆ โดยเฉพาะชนชั้นสูงต่างพยายามละทิ้งฐานะทางสังคมของตนออกแสวงหาสัจธรรมจำนวนมาก บวชเป็นนักบวชในรูปแบบของสมณะ ฤาษี ชฎิล ปริพาชก ฯลฯ และบำเพ็ญเพียรในรูปแบบต่างๆ ตามลัทธิความเชื่อและศรัทธา เพื่อมุ่งสู่หนทางบรรลุสู่สัจธรรมสูงสุดตามความเชื่อของตน

ในยุคพระเวทยุคแรกๆ นั้น พิธีบูชาไฟยังมิได้จัดให้เป็นระบบมากนัก จนกระทั่งในสมัยหลังเรียกว่า “สมัยพราหมณะ” หรือ “สมัยวรรณกรรม” จึงเกิดพิธีกรรมที่มีความซับซ้อนและเข้มข้นมากขึ้น ในยุคนี้นักปราชญ์ได้กลายเป็นพิธีกรรมใหญ่มีระบบระเบียบมากมาย จึงมีแต่พวกพราหมณ์ กษัตริย์ หรือแพศย์เท่านั้นที่สามารถประกอบพิธีได้ เพราะต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายสูง ใช้เวลานาน มีการฆ่าสัตว์จำนวนมาก เพื่อให้พิธีศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น ในการประกอบพิธีกรรมจะทำได้เฉพาะบุคคล

ที่ได้รับการคัดเลือกจากวรรณะพราหมณ์ และได้รับการยอมรับให้มีหน้าที่เฉพาะเท่านั้น พิธีกรรมเช่นนี้จึงค่อยๆ ตกอยู่ในอำนาจของพวกวรรณะพราหมณ์ที่มีชาติตระกูลสูง

ในสมัยอาร์ณยะ เป็นยุคที่การบูชาอัญเชิญพญายักษ์ปรากฏผู้ที่อาศัยพิธีกรรมนี้เพื่อผลประโยชน์ในสังคมมากขึ้น ก่อให้เกิดทรัพย์สินและความมั่งคั่งของกลุ่มวรรณะพราหมณ์ และความเสื่อมโทรมทางจริยธรรม ในขณะเดียวกันที่มีกลุ่มผู้เบื่อหน่าย ต้องการแสวงหาธรรมด้วยตนเอง เข้าสู่ป่าเขาการบำเพ็ญเพียรเป็นฤาษี และประกอบพิธีกรรมบูชาไฟด้วยตนเอง บำเพ็ญเพียรทางจิตในชั้นลึกซึ้ง จนยากแก่ความเข้าใจของบุคคลทั่วไป ต่อมาจึงเข้าสู่ “สมัยอุปนิษัท”^{๑๙}

ในสมัยอุปนิษัท เป็นช่วงเวลาที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางแนวคิดจากการเน้นหนักเรื่องการบูชาอัญเชิญพญายักษ์หรือพิธีกรรมไปสู่ยุคแห่งการปฏิบัติแนวคิดของคัมภีร์พระเวทในยุคแรก ในยุคอุปนิษัทได้มีการทบทวนปัญหาของมนุษย์เสียใหม่ คือ การให้ความสำคัญกับชีวิตมนุษย์มากขึ้น การตั้งความสงสัยทางปรัชญาในลักษณะที่หลากหลาย และการจัดระบบคิดทางอภิปรัชญาให้มีความแน่นอนและอธิบายได้ รวมไปถึงการให้ความสำคัญกับอาตมมันที่มีอยู่ในมนุษย์มากกว่าพรหมมันที่อยู่นอกตัวมนุษย์

แม้ว่าคัมภีร์อุปนิษัทจะมีหลายคัมภีร์ เชื่อกันว่ามี ๑๐๘ คัมภีร์^{๒๐} แต่ที่สำคัญที่สุด ได้แก่ คัมภีร์จันโททยะ คัมภีร์พิหะทาร์ณยะ คัมภีร์ไตรตริยะ คัมภีร์เสวตาเสวตระ เป็นต้น คัมภีร์เหล่านี้ได้ชี้ให้เห็นว่า อาตมมันเป็นสิ่งสำคัญแทนความสำคัญของพรหมมันในยุคพระเวท ขณะเดียวกันก็บอกว่า ความสุขที่แท้จริงอยู่ที่การรู้แจ้งในสภาพอันแท้จริงของอาตมมันนั่นเอง และมีการตีความใหม่ ว่า ถึงแม้พรหมมันจะเป็นสิ่งสูงสุด แต่อาตมมันในตัวมนุษย์ก็สามารถรู้แจ้งได้ด้วยวิถีทางที่หลากหลาย ไม่ใช่เพียงการสวดมนต์ฮ้อนวอนหรือการบูชาอัญเชิญเท่านั้น ในยุคนี้ได้ก่อให้เกิดกระแสการแตกตัวทางความคิดมากที่สุด การตีความเช่นนี้ ส่งผลกระทบอย่างสำคัญให้คนในสังคมพยายามแสวงหาธรรมด้วยตนเอง และมีการเสนอแนวคิดทฤษฎีมากมาย ก่อเกิดลัทธิและทฤษฎีความเชื่อในการอธิบายชีวิตทั้งที่เห็นด้วยกับคัมภีร์พระเวทและไม่เห็นด้วยกับคัมภีร์พระเวท พระพุทธศาสนาที่เป็นหนึ่งของการแตกตัวในครั้งนั้น

อย่างไรก็ตาม จากการยืนยันว่า อาตมมันมีสภาพเป็นอมตนิรันดร์ เพื่อจะเดินทางไปสู่พรหมมันที่เป็นอันตมัตถะสูงสุด ทำให้เกิดกระแสแนวคิดเกี่ยวกับความเกิดความตายชัดเจนขึ้น

^{๑๙} สุวรรณ เพชรนิล, พุทธปรัชญาเบื้องต้น, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๖), หน้า ๒๖.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

และเมื่อกระแสความคิดเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดได้จุดชนวนขึ้น พร้อมกับแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องกรรม กลายเป็นหัวข้อสนทนาโต้แย้งกันอย่างรุนแรงระหว่างลัทธิความเชื่อต่างๆ ในยุคนั้น

โดยสรุป อารยธรรมของชาวอารยันเป็นอารยธรรมที่พัฒนามาจากสังคมกสิกรรมและเลี้ยงสัตว์เร่ร่อน มีเสาะแสวงหาพื้นที่อุดมสมบูรณ์เพื่อการกสิกรรม การอพยพตามฝูงสัตว์เลี้ยง มีการตั้งหลักแหล่งชั่วคราว แบ่งย่อยออกเป็นหลายกลุ่ม ซึ่งมีขนาดไม่ใหญ่นัก เนื่องจากสภาพความเป็นอยู่ที่ค่อนข้างอึดอัดและเหมาะสมกับการเคลื่อนย้าย ในสมัยโบราณจึงมีการอพยพเคลื่อนย้ายจากแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์น้อยไปสู่แหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์มากอยู่ตลอดเวลา ทำให้มีวิถีชีวิตสัมพันธ์กับธรรมชาติบริสุทธิ เช่น ดินฟ้าอากาศ โดยเฉพาะเทพเจ้าแห่งสายฟ้า คือ พระวิษณุ ซึ่งเป็นสัญญาณที่แสดงถึงการเข้ามาของฤดูฝน พระอาทิตย์ พระจันทร์ เพื่อกำหนดวันเวลาและเส้นทางในการเดินทาง รวมไปถึงช่วงเวลาในการทำมาหากินให้ถูกต้องตามฤดูกาล ทำให้ต้องสร้างระบบความเชื่อในเทพเจ้าหลายองค์ขึ้นเพื่อเป็นตัวแทนสัญลักษณ์ถึงพลังธรรมชาติที่มักแปรปรวนอยู่เสมอ ผนวกกับวิถีชีวิตที่ต้องมีการต่อสู้รบพุ่งกับกลุ่มเจ้าของพื้นที่เดิมที่ตนอพยพเข้าไป ดังนั้นจึงมีความสามารถในการสู้รบสูงกว่าอารยธรรมสินธุ จึงมีการสร้างตำนานถึงวีรบุรุษที่เกี่ยวข้องกับการทำสงคราม นอกจากนั้น จากผลของการเดินทางมาเป็นระยะเวลานาน ได้มีโอกาสพบปะกับวัฒนธรรมต่างถิ่นมากมาย จึงเกิดการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรม มีความสามารถในการปรับตัวให้มีความยืดหยุ่นต่อสภาพทางสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมค่อนข้างสูง ดังนั้น เมื่อชาวอารยันเดินทางเข้ามาตั้งหลักแหล่งในแถบอารยธรรมสินธุ ชาวอารยันจึงสามารถรับเอาวัฒนธรรมของชาวทราวิฑไว้ได้อย่างไม่รู้สึกรัดเคือง และสามารถพัฒนาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมขึ้นมาอย่างรวดเร็ว ประกอบกับความสามารถในสู้รบและการมีวิถีชีวิตที่พึ่งพาทรัพยากรในการดำรงชีพไม่มากนัก ความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย กลายเป็นข้อได้เปรียบที่สำคัญยิ่ง เพราะเมื่อเกิดคราวทุกข์ภัยต่างๆ ตามช่วงเวลาวิกฤตที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้อารยธรรมสินธุซึ่งเป็นอารยธรรมเมืองที่ต้องอาศัยทรัพยากรจำนวนมากในการป้อนผลิตผลเข้ามาหล่อเลี้ยงเมืองขนาดใหญ่ ดังนั้น เมื่อประสบภัยธรรมชาติอย่างรุนแรง หรือประสบปัญหาทางเศรษฐกิจการค้าที่ถดถอยแล้วก็ยอมถอยขึ้นมาฟื้นฟูเมืองได้ยากและช้ากว่า และอาจถึงกับล่มสลายได้ในที่สุด จึงเป็นโอกาสให้ชาวอารยันเข้าครอบครองพื้นที่ในแถบอารยธรรมสินธุเดิมอย่างไม่มีเงื่อนไข และเมื่อชาวอารยันมีการตั้งหลักแหล่งถาวร มีการอพยพเข้ามาและการกระจายตัวของกลุ่มชาวอารยันเพิ่มมากขึ้น อิทธิพลของชาวอารยันจึงเริ่มสูงขึ้นและมีพลังอำนาจมากพอที่จะขึ้นปกครองชาวทราวิฑซึ่งเป็นเจ้าของถิ่นเดิม และมีการคิดค้นวิธีการหลอมรวมทางวัฒนธรรมโดยพวกพราหมณ์ปุโรหิต ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของชนเผ่าเร่ร่อนที่จะมีบุคคลขึ้นนำเป็นนักบวชทำหน้าที่หัวหน้ากลุ่ม เป็นผู้รู้เกี่ยวกับศิลปะวิทยาการ และเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ทำให้พวกพราหมณ์ปุโรหิตได้คิดค้นกฎระเบียบ

ขึ้นมาปกครองสังคมผ่านสิ่งที่เรียกว่า “คัมภีร์พระเวท” ซึ่งเชื่อว่า มีเค้าโครงมาจากคัมภีร์อเวสตะ มีการเรียบเรียงขึ้นโดยพวกพราหมณ์ปุโรหิต และมีการรังสรรค์ขึ้นใหม่ในอินเดียโบราณผ่านหลายยุคหลายสมัย คัมภีร์พระเวทได้กลายเป็นศูนย์อำนาจทางความคิดที่ทรงอิทธิพล เช่นเดียวกับกลุ่มผู้นำที่เป็นนักรบ ก็ได้แยกตัวออกเป็นชนชั้นนำอย่างชัดเจน เมื่อมีการก่อตั้งเป็นนครรัฐ รวมไปถึงกลุ่มพ่อค้าวานิช ส่วนชาวทราวาทหรือชนเผ่าพื้นเมืองดั้งเดิมก็ได้ถูกพลัดไสให้กลายเป็นทาสและผู้ใช้แรงงาน ในที่สุด เมื่อเมืองมีความมั่งคั่งและมั่นคงมากขึ้น ทำให้ระบบวรรณะมีความกล้าแข็ง มีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาที่ฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือย ประชาชนส่วนใหญ่มีวิถีชีวิตออกนอกกลุ่มทางเจตนารมณ์ของคัมภีร์ ทำให้มีการปฏิรูปแนวคิดในคัมภีร์หลายยุคสมัย และก่อให้เกิดการแตกตัวของขั้วความคิดในยุคอุปนิษัต ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า อารยธรรมทางความคิดของชาวอารยันเป็นอารยธรรมทางความคิดที่สัมพันธ์กับการจัดระเบียบทางสังคม โดยได้พัฒนาแนวคิดให้สอดคล้องกันทั้งแนวคิดทางปรัชญาและวิถีการปฏิบัติ มีความคิดคำนึงถึงชีวิตในโลกหน้ามากกว่าโลกปัจจุบัน โดยได้พัฒนามาจากแนวคิดเกี่ยวกับการมีชีวิตหลังความตาย ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาโบราณในเอเชียกลาง ความเชื่อในเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ที่มีลักษณะเป็นนามธรรมมากกว่ารูปธรรม ถึงแม้ในระยะแรกจะเป็นความเชื่อเทพเจ้าแบบพหุนิยม แต่ต่อมาได้มีการพัฒนาความเชื่อแบบเอกนิยมมากขึ้น แต่ก็ยังคงเทพเจ้าแบบพหุนิยมไว้ในฐานะตัวแทนของเทพเจ้าสูงสุดองค์เดียว จนในที่สุดก็ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับภาวะสูงสุดที่มนุษย์สามารถเข้าถึงและรวมเป็นหนึ่งได้ด้วยวิถีการปฏิบัติตน ในขณะที่ความเชื่อในยุคพระเวทตอนต้นเน้นให้ทำพิธีกรรมสวดมนต์อ้อนวอน แต่ในยุคอุปนิษัต ซึ่งเป็นยุคพระเวทตอนปลาย เน้นให้มนุษย์ปฏิบัติตนเพื่อบรรลุสู่ภาวะสูงสุดทางศาสนา การเปลี่ยนแปลงทางความคิดเช่นนี้ มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ได้ส่งผลต่อการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนาในเวลาต่อมา

๒.๑.๒ พัฒนาการความเชื่อในอินเดียสมัยพุทธกาล

ง. ความเชื่อในการไม่กลับมาเกิดอีก

ในราว ๒๐๐ ปีก่อนพุทธกาล มีหลักฐานว่าในแถบลุ่มแม่น้ำคงคาได้เกิดอาณาจักรต่างๆ อีกหลายอาณาจักร เช่น โกศล กาสี วิเทหะ มคธ อังคะ ฯลฯ อาณาจักรเหล่านี้ปกครองแบบราชาธิปไตย ส่วนบริเวณลาดเขาหิมาลัยมีอาณาจักรเล็กๆ จำนวนหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะเป็น “สาธารณรัฐ” หรือที่เรียกในภาษาสันสกฤตว่า “คณะ” ในแต่ละคณะมีการปกครองคล้ายกับอาณาจักรชนเผ่าคือ มีสภาใช้อำนาจในการปกครองร่วมกับราชา เมืองกบิลพัสดุ์ของเจ้าชายสิทธัตถะก็เป็นหนึ่งในบรรดาคณะเหล่านี้ อาณาจักรและคณะต่างๆ มีการปกครองเป็นอิสระแก่กัน แต่ชนชั้นปกครองอาจสร้าง

ความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างกัน โดยการแต่งงานหรือในบางกรณีก็รวมตัวกันเป็นกลุ่มทางการเมืองในรูปของมหาพันธรัฐ เช่น สมาพันธรัฐของพวกสฤงษีหรือวัชชี ซึ่งผู้ปกครองที่มาจากคณะต่างๆ จะใช้อำนาจในการปกครองสมาพันธรัฐร่วมกัน

ในระยะ ๑๐๐ ปีช่วงสมัยพุทธกาล ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างยิ่งในอินเดียภาคเหนือ คือ การผนวกรวมของอาณาจักรขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นผลจากการทำสงครามแย่งชิง โดยอาณาจักรมคธในสมัยพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าอชาตศัตรู ได้ขยายพระราชอำนาจไปครอบครองอาณาจักรที่อยู่รอบๆ โดยการทำสงคราม และการอภิเษกสมรสกับราชธิดาจากราชตระกูลต่างๆ ที่ปกครองอาณาจักรใกล้เคียง ไม่เว้นแม้การผูกสัมพันธ์ทางเครือญาติกับกรุงกบิลพัสดุ์ จากหลักฐานของพุทธศาสนาและศาสนาเชน พระเจ้าพิมพิสารทรงได้ชัยชนะเหนืออาณาจักรอังคะ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการเกิดอาณาจักรขนาดใหญ่ พร้อมกันนั้นก็มีการขยายตัวของการค้า และความรุ่งเรืองของอาณาจักรขนาดใหญ่ พร้อมๆ กับปัญหาทางสังคมต่างๆ มีการกดขี่ข่มเหงระหว่างชนชั้นและความฟุ้งเฟ้อลุ่มหลงในลาภ ยศ สรรเสริญ ถึงแม้ว่าความคิดทางศาสนาของชาวอารยันจะเริ่มหันไปสู่การรื้อฟื้นความคิดในยุคคัมภีร์พระเวทยุคต้น แต่ชาวอารยันก็ยังนิยมการประกอบพิธีพิธีกรรม เช่น สรงเทพเจ้าทางธรรมชาติ เช่น ไฟ พระอาทิตย์ และสายฟ้า ตลอดจนความเชื่อในไสยศาสตร์ที่พัฒนาเติบโตมาภายหลัง หลังจากที่ใช้ชีวิตเป็นหลักแหล่งและที่อารยธรรมที่สูงขึ้น คัมภีร์อุปนิษัทเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาความคิดเพื่อตอบปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้า หรือกล่าวในแง่นามธรรม คือ ความสัมพันธ์ระหว่างอาตมกับปรมาตม หรือ “พรหมัน” ซึ่งเริ่มเกิดช่องว่างที่ห่างไกลกันจากการจัดชนชั้นในระบบวรรณะที่เคร่งครัด ไปสู่การมุ่งเน้นความสำคัญของศักยภาพของมนุษย์หรือมนุษย์นิยมมากขึ้น ในระยะนี้เองปรากฏว่ามีคนจำนวนหนึ่งได้ออกไปบำเพ็ญเพียรภาวนา เพื่อแสวงหาหนทางหลุดพ้นจากทุกข์ด้วยตนเอง มีผลให้เกิดการคิดค้นปัญหาทางปรัชญาและศาสนาอย่างลึกซึ้ง ปรัชญาอุปนิษัท พุทธศาสนา และศาสนาเชน ได้เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่เหมาะสมยิ่ง และเป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อสังคมของชาวอารยันมีความซับซ้อนขึ้น และมีระบบการเมืองที่ขยายใหญ่ขึ้น ความคิดทางปรัชญาและศาสนา也将มีความสลับซับซ้อน ลึกซึ้ง หลากหลายและมีความพยายามสร้างความเป็นสากลให้มากขึ้นเช่นเดียวกัน

สังคมในสมัยก่อนพุทธกาล ชนชั้นหรือวรรณะพราหมณ์ เกาะกุมอำนาจทางความคิดและเป็นเจ้าของพิธีกรรม โดยสงวนหน้าที่การเชื่อมโยงกับเทพเจ้าแต่เพียงกลุ่มเดียว ส่วนกษัตริย์ก็มีพระราชอำนาจมาก โดยมุ่งแสวงหาการรวมอาณาจักรจากการทำสงคราม กลุ่มแพศย์หรือเศรษฐีพ่อค้าก็มีความมั่งคั่ง เสพสุขจากการทรัพย์สินสมบัติจำนวนมาก ส่วนกลุ่มศูทรและประชาชนที่ยากไร้กลุ่มอื่นๆ มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่อย่างแร้นแค้น ภาวะความเหลื่อมล้ำทางสังคมเป็นมูลเหตุหนึ่งที่น่าไปสู่

การจัดวางหลักจริยธรรมใหม่และตีความแนวเดิมเสียใหม่ และเกิดมีแนวคิดที่เป็นปฏิปักษ์กับแนวคิดเดิมมากมาย บางแนวคิดเกิดขึ้นไม่นานก็เสื่อมความนิยมไป แต่ยังคงเหลือแต่ ๒ แนวคิดที่ยังคงทนสืบต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันคือ ศาสนาพุทธ และศาสนาเชน ศาสนาทั้งสองนี้ปฏิเสธการแบ่งชั้นวรรณะ ปฏิเสธการนับถือเคารพต่างๆ ปฏิเสธพระเจ้าและเทพเจ้า และปฏิเสธการฆ่าสัตว์บูชาอัญ แต่มีประเด็นที่แตกต่างกัน คือ “มหาวิระ” ศาสดาของศาสนาเชน ซึ่งเกิดขึ้นก่อนพระพุทธเจ้าเล็กน้อย เน้นการบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างเคร่งครัด ส่วนพระพุทธเจ้าเน้นการปฏิบัติตนตามหลักทางสายกลาง

อาณาจักรเหล่านี้มีกสิกรรมเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจ จึงตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งแน่นอน ประชาชนในแต่ละอาณาจักรเพิ่มจำนวนขึ้น การค้าภายในและการค้าระหว่างเมืองต่างๆ ในอินเดียภาคเหนือเกิดการขยายตัว ทำให้เมืองหลายเมืองมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน และส่วนหนึ่งได้เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เนื่องจากปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร ทำให้เกิดการทำสงครามแย่งชิงดินแดนกำลังคน และทรัพยากรสินอยู่เสมอ ดังปรากฏเรื่องราวในพระไตรปิฎกและชาดก ดังนั้น ราชายังเป็นผู้นำในการรบจึงมีอำนาจมากขึ้น การปกครองอาณาจักรที่ซับซ้อนขึ้น คือเกิดการปกครองแบบราชาธิปไตย (Monarchy) โดยพระราชามีฐานะเป็นเสมือนสมมติเทพ^{๒๐}

สภาพภูมิสังคมในสมัยพุทธกาล ในคัมภีร์อังคุตตรนิกายได้กล่าวถึงมหาชนบท ๑๖ แห่งว่าเป็นมหาชนบทที่ตั้งอยู่ในชมพูทวีป คือชนบทใหญ่ ๑๖ ชนบท ได้แก่ อังคะ มคธ กาสี โกสละ วัชชี มัลละ เจติ วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ และกัมโปชะ บรรดาชื่อมหาชนบทต่างๆ เหล่านี้ เป็นชื่อเรียกตามเผ่าพันธุ์ของประชาชนผู้อาศัยอยู่ในมหาชนบทนั้นๆ แต่ในคัมภีร์ทีฆนิกายได้ให้ชื่อมหาชนบทเหล่านี้ไว้เพียง ๑๒ ชื่อเท่านั้น คือรวมเอาอังคะและมคธเข้าเป็นชนบทหนึ่ง กาสีและโกสละเป็นชนบทหนึ่ง วัชชีและมัลละเป็นชนบทหนึ่ง เจติและวังสะเป็นชนบทหนึ่ง กุรุและปัญจาละเป็นชนบทหนึ่ง คัมภีร์จุลลนิกายได้เพิ่มชื่อกลิงคะเข้ามาในบัญชีรายชื่อมหาชนบทส่วนในคัมภีร์อังคุตตรนิกายได้กล่าวถึงชนบทที่มีชื่อว่าโยนทะแทนชนบทที่ชื่อว่าคันธาระสำหรับบัญชีรายชื่อชนบทต่างๆ ที่กล่าวถึงในอินทริยชาดกมีแต่วันตีชนบทเดียวที่มีชื่อพ้องกับชื่อชนบทต่างๆ ที่ปรากฏในบัญชีทั้งสองที่กล่าวมาแล้ว ในคัมภีร์ลลิตวิสตระกล่าวถึงชนบท ๑๖ ตำบลโดยไม่ได้ออกชื่อชนบทนั้นๆ ไว้ เมื่อคร่าวกล่าวถึงการเสด็จประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า

^{๒๐} ธีรยุทธ บุญมี, ความหลากหลายของชีวิต ความหลากหลายทางวัฒนธรรม, หน้า ๒๐๓ - ๒๐๔ .

คือ อังคะ มคธะ วัชชี มัลละ กาสี โกสละ เจติ วัตสะ (วังสะ) มัตสยะ (มัจฉะ) สุรเสนะ กุรุ ปัญจาละ ศิวี ทศารณะ อัสสกะ และอวันดี^{๒๒}

ส่วนดินแดนมัชฌิมประเทศ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการประกาศพระพุทธศาสนานั้น ปรากฏในพระไตรปิฎก มีอาณาเขตดังนี้ “บรรดาชนบทเหล่านั้น ปัจจันตชนบท มีกำหนดเขต ดังนี้ ในทิสบุรพามีนิกมช็อกชังคละ ถัดนิคมนั้นมาถึงมหาสาณคร นอกนั้นออกไปเป็นปัจจันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมชนบท ในทิสอาคเนย์ มีแม่น้ำชีโสถลวดี นอกแม่น้ำชีโสถลวดีนั้นออกไปเป็นปัจจันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมชนบทในทิสทักษิณ มีนิคมชื่อบะณณิกะ นอกนิคมนั้นออกไปเป็นปัจจันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมชนบท ในทิสปัจฉิม มีพราหมณคามชื่อบุณะ นอกนั้นออกไปเป็นปัจจันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมชนบท ในทิสอัคร มีภูเขาชื่อบุสสีระ นอกนั้นออกไป เป็นปัจจันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมชนบท”^{๒๓}

พระพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม แคว้นมคธ ประกาศพระพุทธศาสนาครั้งแรก ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี แคว้นกาสิ แก่พระปัญจวัคคีย์เป็นพวกแรก ซึ่งเป็นตัวแทนของผู้มีแนวทางปฏิบัติแบบอัสถิกนิคมโยค ทรงแสดงธรรมแก่สังฆอุบาสก ครบครัน และสหาย กลุ่มภิกษุวัคคีย์ซึ่งเป็นตัวแทนของผู้มีแนวทางปฏิบัติแบบกามสุขัลลิกนิคมโยค ด้วยเหตุนี้ ทำให้เมืองพาราณสีเป็นที่ชุมนุมของผู้นับถือพระพุทธศาสนาในระยะแรกๆ หลังจากนั้น ทรงเสด็จไปยังแคว้นมคธ ในระหว่างได้เสด็จถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคมอีกครั้ง เพื่อเทศนาสอนกลุ่มชฎิลสามพี่น้อง พร้อมลูกศิษย์ ซึ่งเป็นตัวแทนของผู้มีแนวคิดแบบอุญเจตทิกุญญ คือ เชื่อว่าตนเป็นพระอรหันต์ ด้วยการบูชาไฟ ต่อจากนั้น พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระอริยสาวกก็ได้เสด็จไปยังยัสสกีวัน ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองราชคฤห์ เชิงภูเขาปัทมวาระ แคว้นมคธ ณ ที่แห่งนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดพระเจ้าพิมพิสารและบริวารด้วยหลักธรรมว่าด้วยความไม่มีอยู่ของวิญญาณหรืออาตมัน และความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของบรรดาสิ่งทั้งหลายในโลก ซึ่งเป็นตัวแทนของผู้มีความเชื่อในสัสสตทิฎฐิ ทำให้พระเจ้าพิมพิสารพร้อมด้วยบริวารจำนวนมากหันมานับถือพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งทูลถวายอุทยานเวฬุวันให้เป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา ณ ที่แห่งนี้เอง พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศศาสนาและประทานอุปสมบทแก่พระสาวกเป็นจำนวนมาก ในบรรดาพระสาวกเหล่านั้นผู้มีชื่อเสียง คือ พระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ

^{๒๒} พินยชนธนาถ เชาฐรี, แปลโดย สภาการศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *พุทธสถานในอินเดียโบราณ*, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๗.

^{๒๓} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๓/๒๗.

เป็นต้น การประกาศพระพุทธศาสนาครั้งแรกของพระพุทธเจ้าในแคว้นมคธได้รับความสำเร็จเป็นอย่างดี ทำให้บรรดาคนหนุ่มชวามคธเป็นจำนวนมากสละบ้านเรือนออกบวชในพระพุทธศาสนา ในระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จประกาศพระศาสนานั้น ทรงได้เสด็จมายังแคว้นมคธหลายครั้ง และไม่เพียงแต่จะเสด็จเยี่ยมเยือนเมืองสำคัญๆ เท่านั้น แต่ยังได้เสด็จไปยังหมู่บ้านในชนบทและเมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้าขายอื่นๆ อีกด้วย ความสำเร็จในการประกาศพระศาสนาที่ควรจะกล่าวถึงคือ การกลับใจของผู้ที่นับถือคำสอนของครูทั้ง ๖ และกลุ่มนักบวชอื่นๆ ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา นอกจากนี้พระองค์ยังได้กลับใจพวกพราหมณ์ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา เช่นกัน กล่าวกันว่าพระเจ้าพิมพิสารเป็นผู้ที่มีความเลื่อมใสในพระพุทธองค์เป็นอย่างยิ่ง นับตั้งแต่วเวลาที่พระองค์ทรงอุทิศพระวิหารเวฬุวันให้เป็นที่อยู่ของพระภิกษุสงฆ์จนถึงเวลาที่เสด็จสวรรคตเป็นระยะเวลาประมาณ ๓๗ ปี พระเจ้าพิมพิสารทรงเป็นผู้คุ้นเคยและเป็นองค์อุปถัมภ์ที่สำคัญของพระพุทธศาสนาตลอดพระชนม์ชีพ ส่วนกลุ่มพระประยูรญาติ คือ เจ้าสาकยะ แต่เดิมเป็นผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ ในระยะแรกเจ้าสาकยะไม่ได้ให้ความสนใจในคำสอนของพระพุทธเจ้าแม้แต่น้อย ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ พระพุทธเจ้าได้ทรงรับการทูลนิมนต์จากพระเจ้าสุทโธทนะเพื่อให้เสด็จไปเยี่ยมเมืองกบิลพัสดุ์หลายครั้ง จนกระทั่งพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยหมู่พระภิกษุสงฆ์ได้เสด็จไปยังเมืองกบิลพัสดุ์ และได้ทรงทำให้ราชสกุลทั้งหมดพร้อมด้วยสาकยะคนสำคัญๆ ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา ที่เมืองกบิลพัสดุ์นี้เองที่ได้ประทานอุปสมบทแก่พระสาวกองค์สำคัญๆ หลายองค์ รวมไปถึงการทำให้พระเจ้าสุทโธทนะ พระประยูรญาติและชาวเมืองกบิลพัสดุ์หันมานับถือพระพุทธศาสนา และเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปยังเมืองสาวัตถี แคว้นโกศล ตามคำทูลนิมนต์ของอนาถปิณฑิกเศรษฐี การเสด็จมาครั้งนี้ เป็นการเริ่มต้นประกาศพระศาสนาในแคว้นโกศล อนาถปิณฑิกเศรษฐีได้ซื้อเชตวันหรือสวนของเจ้าเชต จัดสร้างเป็นวัดทางพระพุทธศาสนาขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ทำให้แคว้นโกศลเป็นแคว้นที่เป็นแหล่งประกาศพระศาสนาต่อจากแคว้นมคธ และในแคว้นโกศล เป็นพื้นที่ๆ พระพุทธเจ้าทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ในการประกาศพระศาสนา จะเห็นว่าพระธรรมเทศนาที่เป็นพระสูตรส่วนใหญ่ก็ทรงแสดงในแคว้นโกศลนี้ นอกจากนั้นวางหลักการบริหารคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นกฎข้อบังคับที่เรียกว่าพระวินัย อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาได้ก้าวอย่างแรกที่แคว้นมคธ และได้ก้าวสู่จุดสูงสุดที่แคว้นโกศล^{๒๔}

อย่างไรก็ตาม การประกาศพระศาสนาในแคว้นโกศลของพระพุทธเจ้าไม่ใช่เรื่องที่น่าแปลก เพราะแคว้นโกศลเป็นที่อยู่ของพวกพราหมณ์ที่เคร่งครัดในศาสนาเป็นจำนวนมาก แต่เพราะ

^{๒๔} พินยชนธนาถ เชาฐรี, แปลโดย สภาการศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พุทธสถานในอินเดียโบราณ, หน้า ๑๗.

พระปรีชาสามารถในการแสดงพระธรรมเทศนาและการโต้แย้งกับพวกพราหมณ์เหล่านั้น ตลอดจน ความรอบรู้ของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ ทำให้ทรงสามารถแสดงธรรมเทศนาให้ บุคคลเหล่านั้นหันมานับถือและเลื่อมใสได้ บรรดาพราหมณ์ผู้ร่ำรวยและมีอิทธิพลมาก เช่น ชานุกุสโสนี อัครกิกะภารัตวาหะ และทณฺฑุขานี ตลอดจนพราหมณ์อาจารย์ที่มีชื่อเสียงคนอื่นๆ เช่น โปกขรสาติพราหมณ์ โลหิจจพราหมณ์ จังกีพราหมณ์ เป็นต้น ได้เกิดศรัทธาเลื่อมใสและยอมตน เป็นสาวกของพระพุทธองค์จนตลอดชีวิต พระพุทธเจ้าทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ประกาศพระศาสนาใน แคว้นโกศล โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เมืองสาวิตถี บรรดาคามนิคมเป็นจำนวนมากที่พระพุทธเจ้าและ พระสาวกได้จาริกไปเยี่ยมอยู่เสมอ ได้แก่ เสด็จพิชยะ อาลวี อโยธมา อิจฉานังคละ สาเกต และเมือง อื่นๆ ส่วนในด้านคอนเหนือ ปรากฏแคว้นของพวกลิจจิวิ ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่มีอำนาจมากและอาศัย อยู่ที่เชิงเขาหิมาลัย ชาวลิจจิวิได้จัดตั้งอาณาจักรวัชชีขึ้น โดยมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองเว สาลี จากเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ ในพระไตรปิฎกทำให้ทราบว่า เมืองเวสาลีเป็น ศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่งแห่งหนึ่ง ต่อมาหลังการเสด็จสวรรคตของพระเจ้า พิม พิศาร ในสมัยพระเจ้าอชาตศัตรู พระองค์ได้ทรงทำสงครามชนะอาณาจักรแห่งนี้และได้ผนวก แคว้นวัชชีเข้ากับแคว้นมคธ ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาพื้นเมืองของอาณาจักรวัชชีมาเป็น เวลานานก่อนที่พระพุทธเจ้าจะทรงเริ่มแสดงธรรมประกาศพระศาสนา ความเชื่อถือเทพเจ้าต่างๆ ในศาสนาพราหมณ์ และการกระทำพิธีกรรมบวงสรวงบูชาเทพเจ้า เป็นสิ่งที่ปฏิบัติกันอย่าง เกร่งครัด ปรากฏอยู่ในหลักสาราณียธรรมของเจ้าลิจจิวิ นอกจากนั้น ยังมีศาสนาเชนเป็นศาสนาที่มี มาก่อนพุทธศาสนาหลายศตวรรษ เริ่มตั้งแต่สมัยของปารสวานถเป็นต้นมา ในบรรดาผู้นับถือ ศาสนาเชนมีกษัตริย์ลิจจิวิรวมอยู่ด้วยเป็นจำนวนมาก นิครนถ์นาฏบุตร (มหาวิระ) เป็นผู้ที่มีมาจาก ตระกูลสำคัญตระกูลหนึ่งชนเผ่านาฏะ นิครนถ์นาฏบุตรมีอิทธิพลอย่างกว้างขวางอยู่ในดินแดนของ กษัตริย์ลิจจิวิ ดังนั้น การประกาศเผยแผ่พระศาสนาของพระพุทธเจ้าในดินแดนแถบนี้ จึงไม่ใช่เรื่อง ง่ายนัก แต่ถึงแม้ว่าจะได้รับการขัดขวางจากพวกที่นับถือศาสนาเชน พระพุทธองค์ก็ทรงเริ่ม ประกาศศาสนาและได้ทำให้ประชาชนในแคว้นวัชชีหันกลับมา นับถือพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น เรื่อยๆ โดยวิธีการที่พระพุทธเจ้าได้รับนิมนต์จากกษัตริย์ลิจจิวิให้เสด็จไปเยี่ยมเมืองเวสาลี เพื่อให้ ทรงขจัดโรคห่าซึ่งกำลังระบาดอยู่ในเมืองแห่งนี้ การเสด็จเยี่ยมและการแสดงรัตนสูตร ทำให้โรคห่า ที่กำลังระบาดอยู่สงบลง ทำให้พวกเจ้าลิจจิวิต่างพากันเลื่อมใสและหันมานับถือพระพุทธศาสนา จำนวนมาก ในบรรดาเจ้าลิจจิวิเป็นจำนวนมากนั้น ผู้ที่หันมานับถือพระพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียง

ได้แก่ มหานามสีหคหบดี ขุนพลของเจ้าลิจจวี มหาลิ อุคคหบดี นันทกะมนตรีแห่งราชสำนัก ปิงคยานิพราหมณ์สุนักขัตตะ และนางอัมพปาลีหญิงคนิกามีชื่อเสียง^{๒๕}

เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จจาริกจากเมืองหนึ่งสู่เมืองหนึ่ง จากหมู่บ้านสู่หมู่บ้านและจากชนบทสู่ชนบท ตลอดดินแดนที่เรียกว่ามัชฌิมประเทศเป็นเวลา ๔๕ ปี เพื่อประกาศพระศาสนา ทรงมีกุศโลบายในการแสดงธรรมให้บุคคลปรับเปลี่ยนทิฏฐิมานับถือเลื่อมใสพระพุทธศาสนา ในบรรดาผู้คนเหล่านั้นมีทั้งกษัตริย์ พราหมณ์และหัวหน้าเผ่าชนต่างๆ ซึ่งกลายเป็นกำลังหลักในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ทำให้ในเวลาไม่นานนัก พระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นและแพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวาง ในระหว่างที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่นั้น พระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในมัชฌิมประเทศ หลังการเสด็จปรินิพพาน จากหลักฐานในพระวินัยปิฎก ทำให้ทราบว่า การสังคายนาพระธรรมวินัยที่จัดโดยพระภิกษุผู้ใหญ่ ๕๐๐ องค์นั้น ได้มีขึ้นที่นครราชคฤห์ โดยการนำของพระมหากัสสปะ มีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นองค์อุปถัมภ์ ในการสังคายนาครั้งนี้พระอานนท์เป็นผู้สาธยายพระธรรม และพระอุบาลีเป็นผู้สาธยายพระวินัย มีความเห็นที่แตกต่างกันอยู่บ้างในการสังคายนาครั้งนี้ แต่ก็เป็นที่เชื่อกันว่าการทำสังคายนาครั้งนี้อย่างน้อยก็เป็นการประชุมสงฆ์เพื่อให้มีการรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้เป็นหมวดหมู่ และวางระเบียบของการบริหารสังฆมณฑล^{๒๖}

กล่าวโดยสรุป จากหลักฐานต่างๆ ทางฝ่ายคัมภีร์และประวัติศาสตร์ พอจะวาดภาพเหตุการณ์และสภาพสังคมครั้งพุทธกาลได้คร่าวๆ คือ พระพุทธเจ้าประสูติในบริเวณตอนเหนือของประเทศอินเดียปัจจุบันเมื่อประมาณ ๒,๕๐๐ ปีที่แล้วมาแล้ว ทรงเป็นวรรณะกษัตริย์ พระนามเดิมว่า สิทธัตถะ เป็นโอรสพระเจ้าสุทโธทนะผู้ครองแคว้นสาเกยะ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย เจริญงาหิมาลัย ในฐานะโอรสกษัตริย์และองค์รัชทายาท ทรงได้รับการปรนเปรอด้วยความสุขทางโลกียสุขอย่างเพียบพร้อม ทรงมีทั้งพระชายาและพระโอรส และได้ทรงดำเนินชีวิตของปुरुชนเช่นนี้เป็นเวลานานถึง ๒๙ ปี

ส่วนบรรยากาศทางการเมืองพอจะวาดภาพได้ว่า รัฐมคธซึ่งปกครองแบบราชาธิปไตย กำลังเรืองอำนาจขึ้น และพยายามทำสงครามแผ่ขยายราชอำนาจและอาณาเขตออกไป รัฐหลายรัฐ โดยเฉพาะที่ปกครองแบบสามัคคีธรรม (หรือแบบสาธารณรัฐ) เช่น รัฐของเจ้าลิจจวี กำลังเสื่อม

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘ – ๑๙.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

อำนาจลง บางรัฐก็ถูกปราบปรามโดยรัฐอื่น บางรัฐที่ยังเข้มแข็งก็อยู่ในสภาพตึงเครียด สงครามอาจเกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ รัฐขนาดใหญ่ที่เรื่องอำนาจก็มีการขัดแย้งรบพุ่งกันบ่อยครั้ง มีปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรและผลประโยชน์ระหว่างเมือง เช่น สงครามแย่งน้ำระหว่างเมืองกบิลพัสดุ์และเมืองเทวทหะ ปัญหาในทางเศรษฐกิจ การค้าขายกำลังขยายตัวกว้างขวาง เกิดมีคนกลุ่มชนชั้นหนึ่งขึ้นมา มีอิทธิพลในสังคม คือ พวกวรรณะแพศย์ หรือพวกเศรษฐีและกฏุมพีหรือคนชั้นกลาง ซึ่งมีทรัพย์และอำนาจ อิทธิพล และเกียรติยศ แม้ในราชสำนักก็ยังให้ความสำคัญแก่พยำเกรง ในทางสังคม ฐานะของคนแบ่งออกเป็น ๔ วรรณะ มีความเหลื่อมล้ำของฐานะทางสังคมในชั้นสูงสุด ตามหลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์ มีฐานะทางสังคมและอาชีพการงานแตกต่างกันไปตามวรรณะของตน การกำหนดวรรณะก็ใช้ชาติกำเนิดเป็นเครื่องแบ่งแยก โดยเฉพาะพวกพราหมณ์กำลังพยายามยกตนขึ้นเป็นวรรณะสูงสุด ส่วนในทางศาสนา พวกพราหมณ์เหล่านั้น ก็ได้พัฒนาคำสอนในด้านลัทธิพิธีกรรมต่างๆ ให้ลึกลับซับซ้อนใหญ่โตโอ้อำขึ้น เพื่อสนองความต้องการของชนชั้นกษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจทางการเมือง และเพื่อที่จะแสดงเกียรติยศความยิ่งใหญ่ของตน พวกพราหมณ์บางเหล่าเริ่มประพาศิตัวออกนอกกรอบจารีตดั้งเดิมมากขึ้น เพื่อมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะได้จากผู้มีอำนาจเหล่านั้น ในเวลาเดียวกันนี้ มีพราหมณ์อีกจำนวนหนึ่งไม่เห็นด้วยกับการประกอบพิธีกรรม จึงได้เริ่มคิดเอาจริงเอาจังกับปัญหาเรื่องชีวิตและหนทางที่จะนำไปสู่สภาวะหลุดพ้นโดยการปฏิบัติด้วยตนเองมากกว่าที่เชื่อว่าความบริสุทธิ์และความหลุดพ้นว่ามาจากการดลบันดาลของเทพเจ้า จึงปลีกตัวออกจากสังคมไปคิดค้นแสวงหาคำตอบโดยอาศัยความวิเวกอยู่ในป่า พร้อมกันนั้นมียกบวชอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเบื่อหน่ายต่อชีวิตในโลก ได้ออกไปบำเพ็ญเพียรแบบต่างๆ ตามวิธีการของพวกตนด้วยหวังว่าจะได้พบชีวิตอมตะ หรือผลสำเร็จอันวิเศษอัศจรรย์ที่ตนหวัง

สภาพเช่นนี้ สรุปสั้นๆ ได้ว่า ยุคนั้นคนพวกหนึ่งกำลังรุ่งเรืองขึ้นด้วยอำนาจวาสนาและกำลังผลิตเพลินมัวเมาแสวงหาทรัพย์สมบัติและความสุขทางวัตถุต่างๆ พร้อมกับที่คนหลายพวกกำลังมีฐานะและความเป็นอยู่อย่างอึดอัด ไม่ได้ได้รับความเหลียวแลจากสังคม ส่วนคนอีกพวกหนึ่งก็ปลีกตัวไปเสียจากสังคม มุ่งมั่นค้นหาความจริงในทางปรัชญาโดยมิได้ใส่ใจสภาพสังคมเช่นเดียวกัน เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่พวกพราหมณ์ ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบดูแลกิจการทางศาสนาอย่างเป็นทางการในสังคม ไม่ได้เอาใจใส่ต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่ในสังคม นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดกระบวนการแสวงหา “สัจธรรม” โดยวิธีต่างๆ ในสังคมอินเดียสมัยนั้น เมื่อคนพวกหนึ่งมุ่งแสวงหาอำนาจและความสนุกเพลิดเพลินต่างๆ โดยเฉพาะพวกชนชั้นสูงได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มพราหมณ์เจ้าพิธีผู้หลงในอำนาจและยศศักดิ์ ส่วนคนอีกพวกหนึ่งก็หมดอาลัยในชีวิตหันไปฝึกตนทรมานกายในป่าด้วยหวังความหลุดพ้น จนอาจกล่าวได้ว่า การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างลุ่มหลงหมกมุ่นปล่อยตัวไปเป็นทาสตามกระแสกิเลสก็ดี การหลีกหนีออกไปโดยสิ้นเชิง

ไม่เกี่ยวข้องรับผิดชอบอย่างใดต่อสังคม อยู่อย่างทรนทนทนก็ดี นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผิดแย้งสุดโต่งด้วยกันทั้งสองฝ่าย ไม่สามารถให้มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความหมายแท้จริงได้

หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงบรรลุนิพพาน และเดินทางไปเทศนาสั่งสอนในดินแดนต่างๆ คอยแนะนำผู้มีทุกข์ สร้างกฎเกณฑ์ระเบียบต่างๆ สำหรับคณะสงฆ์ จนเมื่อพระชนมายุได้ ๘๐ ปี ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน รวมเวลาเทศนาสั่งสอนอยู่ทั้งหมดประมาณ ๔๕ ปี ภายใต้อากาศแห่งแนวคิดสุดโต่งหลายทางนั้น พระพุทธเจ้าทรงเสนอหลักแห่งทางสายกลาง ซึ่งเมื่อพิจารณาจะเห็นได้ว่า หลักดังกล่าวนี้มีแนวคิดเกี่ยวกับหลักแห่งความจริงของสรรพสิ่งรองรับอยู่ แนวคิดทางปรัชญาดังกล่าวนี้ คือ หลักแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งแท้จริงแล้วคือหลักปฏิจลนนิบาตนั่นเอง อาจกล่าวได้ว่า แนวคิดเรื่องไตรลักษณ์นี้เองเป็นตัวบ่งชี้คุณลักษณะแห่งภาวะของการดำเนินไปของสรรพสิ่ง หรือเป็นเครื่องอธิบายว่าปรากฏการณ์ต่างๆ เกิดขึ้นและดำเนินไปโดยมีเหตุปัจจัยต่างๆ ซึ่งแต่ละเหตุปัจจัยก็เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาอันเนื่อง กล่าวโดยง่าย ๆ คือ พระพุทธศาสนาไม่ถือว่าสิ่งใดในโลกนี้ที่จะดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศ ไม่เปลี่ยนแปลง มีความหมายโดยสมบูรณ์ในตัวของมันเองได้ โดยไม่ขึ้นกับสิ่งอื่น และด้วยข้อเท็จจริงที่ว่า สิ่งทั้งหลายจะมีอยู่ก็แต่ในฐานะที่เป็นกระแสแห่งเหตุปัจจัย เมื่อเหตุปัจจัยหนึ่งเปลี่ยนไป ความหมายของสิ่งที่กำลังกล่าวถึงก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ทางความคิดของมนุษย์ที่ได้คิดค้นทฤษฎีเกี่ยวกับการมองโลกชีวิตและธรรมชาติ โดยยกกระบวนการของการเกิดขึ้นและดับไปของสรรพสิ่งขึ้นแสดงโดยไม่ต้องใช้สิ่งอื่นที่เชื่อว่ายู่เหนือธรรมชาติ หรือการยกตัวตนของมนุษย์ขึ้นแสดงในฐานะเป็นองค์ประธานของการหลุดพ้น แต่พระพุทธศาสนาได้ประกาศกระบวนการที่เป็นวัฏจักรของการเกิดขึ้นและดับไปขึ้นแสดง ซึ่งปราศจากเชื้อไขต่อความเชื่อในสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ว่านั่นเป็นเรา นั่นของเรา ไม่มีข้อแตกต่างระหว่าง นาย ก นาย ข และนาย ค เนื่องจากทุกสิ่งอย่างนั้นมีภาวะเดียวกัน คือ ล้วนตกอยู่ภายใต้กฎของการเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตาเช่นเดียวกัน เป็นการนำเสนอแนวคิดที่แตกต่างจากความเชื่อที่ยึดมั่นในตัวตนหรือขั้น ๕ และสิ่งอื่นที่อยู่ภายนอกตัวในฐานะที่เป็นองค์ประธาน ดังนั้น สัมมาทิฐิในความหมายของพระพุทธศาสนา จึงเป็นความเชื่อในกระบวนการที่เป็นวัฏจักรของชีวิต ความหลุดพ้นก็คือการรู้แจ้งและดับกระบวนการที่เป็นวัฏจักรนั้นเสียได้ เพื่อนำไปสู่ความไม่เกิดอีก

โดยสรุปทิฐิในสังคมอินเดียโบราณ แม้ว่าจะมีทิฐิที่แตกต่างกันมากมาย เนื่องจากแนวความเชื่อของแต่ละกลุ่มชนและของปัจเจกชน แต่เป้าหมายของความเชื่อดังกล่าวยังอยู่ที่ความพยายามแสวงหาความจริงให้กับชีวิต ทุกชีวิตต่างมุ่งแสวงหาหนทางที่แตกต่างกันด้วยวิธีแห่งการต่อสู้และดิ้นรนทางความคิดและวิถีปฏิบัติ อย่างไรก็ตาม พวกสมณะนักบวชเป็นกลุ่มที่ได้เปรียบ

กว่าพวกอื่น ตรงที่พวกเขามีอิสระทั้งในการเดินทางไปมาเพื่อแสวงหาแนวคิดแบบใหม่และลึกซึ้งกว่าเดิม ซึ่งพระพุทธเจ้าก็ทรงเลืกรากวิธีนี้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ เราพอสรุปพัฒนาการของทฤษฎีออกได้ ๔ ช่วง คือ

๑. ความเชื่อในชีวิตปัจจุบัน คือ ความเชื่อในความสุขสบายของปัจจุบันชาติ อาจถือว่าเป็นความเชื่อเก่าดั้งเดิมของชนทุกวัฒนธรรม เนื่องจากมนุษย์ในช่วงแรกเริ่มนั้น มีวิถีชีวิตเพื่ออยู่เพื่อกิน ถึงแม้ในบางวัฒนธรรมจะเริ่มปรากฏความเชื่อในชีวิตหลังความตายแล้ว เช่น มีพิธีฝังศพ มีหมอผี และมีความเชื่อในเทพเจ้าต่างๆ แต่นั่นอาจเป็นการแสดงถึงความเชื่อในพลังเหนือธรรมชาติที่จะอำนวยความสุขหรือก่อโทษให้แก่ตนเองและกลุ่มชนมากกว่าที่จะจริงจังไปถึงความเชื่อว่ามีโลกหลังความตาย เช่นเดียวกับอารยธรรมของกลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งจากร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีบ่งชี้ว่า พวกเขาให้ความสำคัญกับชีวิตในโลกนี้มากกว่าโลกหน้า ความเชื่อในโลกหน้านั้นอาจมีปะปนอยู่บ้าง แต่ก็ยังไม่มีการพัฒนารูปแบบที่สลับซับซ้อนเหมือนในอารยธรรมเมโสโปเตเมีย ในกลุ่มแม่น้ำไทกริสและแม่น้ำยูเฟรติส (๔,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาล) หรืออารยธรรมกลุ่มแม่น้ำไนล์ของชาวอียิปต์ (๓,๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาล) ที่มีการก่อสร้างเทวสถานขนาดใหญ่ รูปเคารพเทพเจ้า และการพัฒนาความเชื่อในโลกหลังความตายอย่างหรูหราพิสดาร

๒. ความเชื่อในชีวิตหลังความตาย ความเชื่อนี้เคลื่อนย้ายมาพร้อมกับชาวอารยัน ซึ่งเป็นชาวเอเชียกลางที่มาจากอารยธรรมเมโสโปเตเมีย ซึ่งอารยธรรมเหล่านั้นคุ้นเคยเป็นอย่างดีกับความเชื่อในโลกหลังความตาย ชาวอารยันจึงนำความเชื่อนี้มาพัฒนาต่อที่กลุ่มแม่น้ำสินธุ ก่อนจะพัฒนาเป็นคัมภีร์พระเวทที่ทรงอิทธิพลจนถึงปัจจุบัน ความเชื่อนี้นำไปสู่การจัดแบ่งชั้นวรรณะ การสร้างตำนานวีรบุรุษ ความเชื่อแบบพหุเทวนิยม และการเสริมต่อจินตนาการถึงโลกหลังความตายอย่างมหัศจรรย์ พร้อมๆ กับการพัฒนาระบบศีลธรรมจริยธรรมขึ้นเพื่อใช้ควบคุมสังคม เป็นระบบจริยธรรมที่พัฒนาขึ้นสำหรับชนชั้นสูง คือ กษัตริย์และพราหมณ์ เป็นการเฉพาะ ซึ่งพวกเขาเชื่อว่ามีโอกาสได้ไปใช้ชีวิตที่หรูหราอีกครั้งหลังการสิ้นชีวิตเป็นที่แน่นอน ส่วนชนชั้นอื่นมีที่ว่างค่อนข้างน้อยหรือแทบไม่มีเลย แต่ต่อมา จากความเชื่อนี้ได้เปิดพื้นที่ว่างมากขึ้นสำหรับชนทุกชั้น โดยการปฏิบัติตามหลักศีลธรรมที่สร้างขึ้น ถึงแม้ศาสนาใหญ่ๆ หลายศาสนาในปัจจุบัน ก็ยังคงยึดมั่นในระบบความเชื่ออย่างเหนียวแน่น

๓. ความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อนี้ได้ถูกพัฒนาขึ้นอย่างสมบูรณ์ ในคัมภีร์อุปนิษัท พวกเขาปฏิเสธอำนาจของเทพเจ้าและพิธีพิธีกรรม โดยอธิบายใหม่ว่า มนุษย์จะบรรลุความสุขสงบได้ด้วยหนทางเดียวเท่านั้น คือ ทำตนให้เป็นหนึ่งเดียวกับพรหม เรียกว่า พรหมัน หรือ

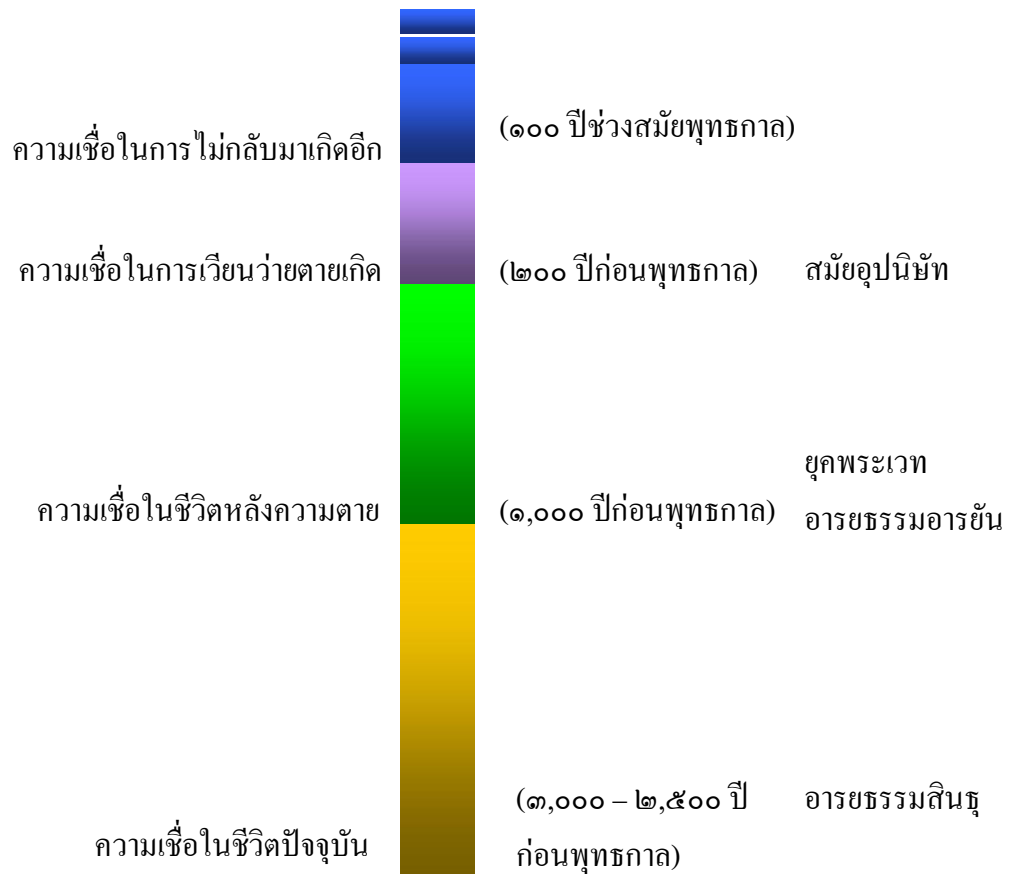
วิญญาณสากลอันเป็นที่รวมของวิญญาณหรืออาตมันของมนุษย์แต่ละคน เมื่อบังเกิดในโลกนี้หลายครั้งหลายชีวิต โดยที่ดวงวิญญาณเดียวกันต้องอาศัยร่างหลายร่าง ด้วยเหตุนี้แนวคิดเรื่องตายแล้วเกิดใหม่หรือการเวียนว่ายตายเกิด จึงถูกเรียกว่า สังสารวัฏ หมายถึง ขบวนการของชีวิตที่ต้องกลับไปกลับมา หรือเป็นเช่นนี้อยู่ตลอดไป ก่อให้เกิดความเชื่อในกฎแห่งกรรม คือ ความเชื่อว่าการกระทำความชั่วในชาติที่แล้วจะตามมาหลอกหลอนชีวิตในชาตินี้ และกรรมในชาตินี้ก็จะส่งผลไปชาติหน้า จนกว่าจะเข้าไปรวมกับพระพรหม นับเป็นพัฒนาการขั้นสูงของความเชื่อในแบบเอกเทวนิยม ซึ่งมีความเป็นนามธรรมมากขึ้น

๔. ความเชื่อในการไม่กลับมาเกิดอีก ความเชื่อนี้ได้พัฒนาต่อยอดมาจากความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิด แม้ว่าพวกนักบวชยุคนั้นจะเชื่อในกฎแห่งกรรมหรือสภาพแห่งสังสารวัฏ ซึ่งเป็นเรื่องของการตายแล้วเกิดแล้ว พวกเขายังเชื่อในเรื่องของชีวิตซึ่งมีสภาพพ้นจากการตายการเกิดอีกเช่นกัน สภาพดังกล่าวนี้ ถูกเรียกว่า นิพพาน หรือโมกษะ ซึ่งมีสถานะเป็นอมตะ เป็นปรมาตม์ และเป็นบรมสุข นักบวชยุคนั้นต่างก็มีความเข้าใจและตั้งเป้าหมายสูงสุดของชีวิตที่ปราศจากทุกข์เช่นนี้เหมือนกัน สถานะเช่นนี้เป็นภาวะที่เชื่อว่าสูงกว่าสวรรค์และพรหม และมีวิธีการนำพาผู้ปฏิบัติไปสู่ความดับสูญว่างเปล่าจากความติดขัดอยู่ในภพภูมิใดภพภูมิหนึ่ง นับเป็นพัฒนาการขั้นสูงของความเชื่อมนุษย์ เป็นศาสนาแบบเอกเทวนิยม และมีแนวโน้มความเป็นนามธรรมอย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง

อย่างไรก็ตาม ความเชื่อต่างๆ เหล่านี้ยังคงไหลเวียนปะปนอยู่ในสมัยพุทธกาล และไม่มี ความเชื่อใดๆ หายไปจากสังคมอินเดีย แสดงให้เห็นความสับสนโง่งมในหลายทิศทางของแนวคิดทั้งหมด ตลอดถึงการสร้างสรรค์และการผสมผสานทางความเชื่อที่สลับซับซ้อนที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ไม่ว่าจะเป็นคัมภีร์พระเวท คัมภีร์อุปนิษัท ลัทธิครูทั้ง ๖ เป็นต้น ก่อให้เกิดการถกเถียงกันในด้านความเชื่อและวิธีการปฏิบัติอย่างกว้างขวาง จากการศึกษาแนวคิดที่ปรากฏในสมัยพุทธกาล แต่ละลัทธิมีแนวคิดสุดโต่งและมีคำตอบเป็นของตนเองอย่างชัดเจน ดังเช่น มหาวีระหรือนิครนถ์นาฏบุตรมีคำตอบแบบอัตตกลิมถานุโยคหรือการทรมานร่างกายตนเอง ตรงข้ามกับเจ้าลัทธิอื่นๆ ขณะที่คำตอบของพระพุทธเจ้าตั้งอยู่บนฐานการอธิบายแบบปฏิจสมุปบาท และพระพุทธเจ้าได้พิสูจน์ว่าความเชื่อและมรรควิธีของพวกนักบวชและเจ้าลัทธิเหล่านั้นทั้งหมดยังไม่สมบูรณ์ เพราะไม่สามารถแก้ปัญหาความทุกข์ของมนุษย์ได้จริง จึงทรงหันมาคิดค้นมรรควิธีด้วยพระองค์เอง จนกระทั่งตรัสรู้

และทรงเรียกมรรควิธีนั้นว่า “มัชฌมธรรม” หรือหลักธรรมสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบที่ทรงบัญญัติขึ้นว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” หรือวิถีปฏิบัติแห่งทางสายกลาง^{๒๗}

แผนผังที่ ๒.๑ ผังแสดงพัฒนาการของความเชื่อในสังคมอินเดียโบราณ

๒.๒ แนวคิดเกี่ยวกับมัจฉาทิฎฐิในพระพุทธศาสนา

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้จัดแบ่งแนวคิดเกี่ยวกับมัจฉาทิฎฐิในพระพุทธศาสนาออกเป็น ๔ ประเด็น คือ

๒.๒.๑ ความหมายของมัจฉาทิฎฐิ

^{๒๗} V. P. Bapat, **2500 Years of Buddhism**, (New Delhi : Publication Division, 1919), p.17.

๒.๒.๒ เหตุปัจจัยของมิจนาทิกฺขุ

๒.๒.๓ ผลของมิจนาทิกฺขุ

๒.๒.๔ ประเภทของมิจนาทิกฺขุ

๒.๒.๑ ความหมายของมิจนาทิกฺขุ

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับความหมายของคำว่า “ทิกฺขุ” หรือ “ทิจฺฐิ” (Ditthi) นั้น พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์ ให้ความหมายไว้ว่า ทิกฺขุ คือ ความเห็น ทฤษฎี ความเห็นผิดมี ๒ คือ ๑) สัสสตทิกฺขุ ความเห็นว่าเที่ยง ๒) อจเณททิกฺขุ ความเห็นว่าขาดสูญ อีกหมวดหนึ่งมี ๓ คือ ๑) อภิริยทิกฺขุ ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ ๒) อเหตุกทิกฺขุ ความเห็นว่าไม่มีเหตุ ๓) นัตถิกทิกฺขุ ความเห็นว่าไม่มีคือถืออะไรเป็นหลักไม่ได้ เช่น มารดาบิดาไม่มี เป็นต้น ในภาษาไทยมักหมายถึง การถือคิดในความเห็น เขียนเป็น “ทิจฺฐิ”^{๒๘}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ เขียนเป็น “ทิจฺฐิ” เป็นคำนาม มีที่มาจาก ภาษาบาลีว่า “ทิกฺขุ” และภาษาสันสกฤตว่า “ทฤษฎี” มีคำนิยามว่า ความเห็น เช่น สัมมาทิจฺฐิ ความเห็นชอบ มิจนาทิจฺฐิ ความเห็นผิด ความอวดถือถือดี เช่น เขามีทิจฺฐิมาก^{๒๙} และคำไวพจน์ที่มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “ทิกฺขุ” นั้น มีอยู่หลายคำ เช่น ทศนะ ทรรคนะ ความเห็น ความเชื่อถือ ความยึดมั่น ลัทธิ แนวคิด ทฤษฎี โลกทัศน์ เป็นต้น ในความหมายทั่วไป พบว่า ทิกฺขุมีความหมายทั้งในเชิงลบและเชิงบวก ตัวอย่างเช่น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้ความหมายว่า ทิกฺขุ คือ ความคิดเห็น ความเชื่อถือ ลัทธิ อุดมการณ์ต่างๆ ที่ยึดถือไว้โดยงมงาย หรือโดยอาการเชิดชูว่าอย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จจริงทั้งนั้น เป็นต้น ทำให้ปิดตัวแคบ ไม่ยอมรับฟังใคร ตัดโอกาสที่จะเจริญปัญญา หรือคิดเตลิดไปข้างเดียว ตลอดจนเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนบีบคั้นผู้อื่นที่ไม่ถืออย่างตน ความยึดมั่นในทฤษฎี ฯลฯ ถือความคิดเห็นเป็นความจริง^{๓๐}

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๕๕.

^{๒๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพฯ : นามมีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๕๒๕.

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑๑.

T. W. Rhys Davids and William Stede ให้ความหมายว่า ทิฏฐิ (Ditthi) ภาษาสันสกฤต คือ ทฤษฎี (Drsti) หรือ ทรสนะ (Dassana) หมายถึง ความเชื่อ คำสอน ทฤษฎี การคาดเดา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทฤษฎีที่ผิด ที่ไม่มีมูลฐานหรือความเห็นที่ไม่มีประโยชน์^{๓๑}

Damien Keown ให้ความหมายว่า “ทิฏฐิ” ตรงกับคำว่า “ทรสนะ” ในภาษาสันสกฤต มีความหมายตามศัพท์ว่า การเห็นหรือความเห็น ซึ่งเป็นความหมายที่ใกล้เคียงกับคำว่า “ปรัชญา” และใช้แสดงถึงปรัชญาทั้ง ๖ ของอินเดียโบราณ^{๓๒}

ส่วนคำว่า “ทิฏฐิ” ในภาษาอังกฤษตรงกับคำว่า “View” ซึ่ง Cambridge Advanced Learner’s Dictionary ได้ให้ความหมายว่า ความเห็น ความเชื่อ แนวคิด หรือวิถีทางในการคิด เกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง^{๓๓} ดังนั้น ทิฏฐิจึงมีความหมายครอบคลุมสิ่งที่เป็นความคิดทั้งหมดของมนุษย์

คำว่า “ทิฏฐิ” ในพระพุทธศาสนา หมายถึง การยึดถือผิด คือความมกมายด้วยการยึดถือผิดว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ในทิลักขา ได้กล่าวถึงสิ่งที่เข้าไปยึดถือผิดว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ไว้หลายประการ ใน ทิฏฐิวิบัติ มีคำอธิบายว่า

ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การบวงสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี บิคาไม่มี มารดาไม่มี สัตว์ที่จุติและอุปบัติไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบไม่มีในโลก สมณพราหมณ์ที่ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ไม่มีในโลก ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใดนี้เรียกว่า ทิฏฐิวิบัติ มิฉนาทิฏฐิแม้ทั้งหมด จัดเป็น ทิฏฐิวิบัติ^{๓๔}

แต่อย่างไรก็ตาม ทิฏฐิก็มีความหมายในเชิงบวกได้เช่นกัน เช่น ทิฐิสมบัติ ๓ คือ ความเห็นอันถูกต้องว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา^{๓๕} ทิฏฐิสัมปทา

^{๓๑} T. W. Rhys Davids and William Stede, **Pali – English Dictionary**, (New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd.,2001), p.321.

^{๓๒} Damien Keown, **Dictionary of Buddhism**, (New York : Oxford University Press,2003), p.70.

^{๓๓} **Cambridge Advanced Learner’s Dictionary**, (London : Cambridge University Press, 2003), p.1418.

^{๓๔} อภ.ธ. (ไทย) ๓๔/๘๓๐/๒๕๘.

^{๓๕} ข.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕๘/๑๖๕.

หมายถึง ความถึงพร้อมแห่งทฤษฎี โดยการให้ความหมายถึง ทฤษฎีที่ถูกต้องหรือ สัมมาทฤษฎี ดังคำอธิบายว่า

ความเห็นที่ว่า ทานที่บุคคลให้แล้วย่อมมีผล การบูชาย่อมมีผล การบวงสรวง ย่อมมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วมีอยู่ โลกนี้มีอยู่ โลกอื่นมีอยู่ มารดา มีอยู่ บิดามีอยู่ สัตว์ที่จุติและ อุปบัติมีอยู่ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมีอยู่ในโลก สมณพราหมณ์ที่ทำให้แจ้ง ซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ได้มีอยู่ในโลก ดังนี้ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทฤษฎี มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่าทฤษฎีสัมปทา สัมมาทฤษฎีแม้ทั้งหมด จัดเป็น ทฤษฎีสัมปทา^{๓๖}

ส่วนในทฎีกา ได้อธิบายความหมายของมัจฉาทฤษฎีไว้ ดังนี้

๑. ทฤษฎี คือ ความเชื่อมั่นถือผิดในขั้น ๕ ผัสสะ ๕ ว่านั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา

๒. ทฤษฎี คือ ความเชื่อมั่นถือผิดในปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญานธาตุ และกสณในธาตุทั้งหลาย ว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา

๓. ทฤษฎี คือ ความเชื่อมั่นถือผิดในผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ฯลฯ น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมอสังขาร ว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา

๔. ทฤษฎี คือ ความเชื่อมั่นถือผิดในอายตนะ ๖ ว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา

๕. ทฤษฎี คือ ความเชื่อมั่นถือผิดในจักขุนทรีย์ โสณินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ว่านั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา

๖. ทฤษฎี คือ ความเชื่อมั่นถือผิดในกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปญจโวการภพ ปฐมฉาน ทุตติฉาน ตติยฉาน จตุตถฉาน เมตตาเจโตวิมุติ กรุณาเจโตวิมุติ มุทิตาเจโตวิมุติ อุpekขาเจโตวิมุติ

^{๓๖} อภิ.ร. (ไทย) ๓๔/๘๓๑/๒๕๕.

อากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญาตนสมาบัติ
เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ว่า นั้นของเรา นั้นเป็นเรา นั้นเป็นตัวตนของเรา

๗. ทิฐิ คือ ความเชื่อมั่นถ้อยคำในปฏิจาสัมปบาท คือ อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป
สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชราและมรณะ ว่า นั้นของเรา นั้นเป็นเรา นั้นเป็น
ตัวตนของเรา^{๓๗}

โดยสรุป ความเข้าใจเกี่ยวกับทิฐิในพระพุทธศาสนา คำว่าทิฐินั้น มีการให้ความหมาย
หลายนัย แต่สามารถแบ่งได้เป็น ๒ แนวทางใหญ่ๆ คือ

๑. ทิฐิ ที่มีคำผสม ทำให้มีความหมายทั้งที่มีนัยตรงกันข้าม และความหมายขยายคำนาม
เช่น สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ แยกศัพท์เป็น สัมมา แปลว่า โดยชอบ ทิฐิ แปลว่า ความเห็น
และมีความหมายตรงข้ามกับ มิจาทิฐิ คือ ความเห็นผิด ปรากฏในอริยมรรค ๘ ให้ความหมายว่า
เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้ริยสัจ ๔ หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือรู้กุศลและอกุศลมูล กุศลและกุศลมูล
หรือเห็นปฏิจาสัมปบาท^{๓๘} เช่นเดียวกับความหมายใน สัมมัตตะ ๑๐^{๓๙} คือ ภาวะที่ถูก ความเป็นสิ่ง
ที่ถูก ตรงข้ามกับมิจัตตะ ๑๐ ภาวะที่ผิด ความเป็นสิ่งที่ผิด ซึ่งให้ความหมายว่า มิจาทิฐิ คือ เห็น
ผิดจากคลองธรรมตามหลักกุศลกรรมบถและความเห็นที่ไม่นำไปสู่การพ้นทุกข์^{๔๐} และปรากฏใน
มละ ๕ คือ มลทิน^{๔๑} อกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ ทางแห่งอกุศลกรรม ทางทำความชั่ว กรรมชั่วอันเป็น
ทางไปสู่ความเสื่อม ความทุกข์ หรือทุกข์ ซึ่งให้ความหมายว่า ความเห็นผิดจากคลองธรรม^{๔๒} และ
ความหมายขยายนาม ปรากฏในสังโยชน ๑๐ ข้อที่ ๑ สักกายทิฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน
ความเห็นเป็นเหตุถือตัวตน เช่น เห็นรูปเป็นตน เห็นเวทนาเป็นตน เป็นต้น^{๔๓} และที่ปรากฏในทิฐิ
ประเภทต่างๆ เช่น สัสสตทิฐิ อจเฉททิฐิ อเหตุกทิฐิ เป็นต้น

^{๓๗} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๕๕-๓๐๓/๑๓๗-๑๓๘.

^{๓๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๕/๓๔๘ ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๑๒๓ .

^{๓๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๒/๒๘๖ ; ๔๗๕/๓๔๒ ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๔/๗๕.

^{๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๖๕/๓๓๗ ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๔/๗๖.

^{๔๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒/๕๒๖.

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๘๕/๕๒๓ ; อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖๕/๒๘๗ ; ๑๖๘-๑๘๑/๒๕๕-๓๐๐.

^{๔๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๔๕/๕๐ ; อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๑๘ ; อภิ.วิ. ๓๕/๕๗๖-๗/๕๐๕.

๒. ทิฏฐิ ในความหมายเป็นคำเดี่ยว มีความหมายในเชิงลบอย่างเดียว ปรากฏในข้อธรรมหลายข้อ ตัวอย่างเช่น ปญจธรรม ๓ คือ กิเลสเป็นเครื่องเน้นซ้ำ เป็นตัวการทำให้คิดปรุงแต่งยึดถือให้ความหมายว่า ทิฏฐิ เป็นเหตุทำให้เขวห่างออกไปจากความจริงที่ง่าย ๆ ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ และขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริงและทำให้ไม่สามารถแก้ปัญหาได้อย่างถูกต้องตรงไปตรงมา^{๔๔} อนุสัย ๙ คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ให้ความหมายว่า ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด การถือความเห็นเอาความคิดเห็นเป็นความจริง^{๔๕} กิเลส ๑๐ คือ สภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ให้ความหมายว่า ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด^{๔๖} สังโยชน์ ๑๐ คือ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ ให้ความหมายว่า ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด^{๔๗} เจตสิก ๕๒ คือ ธรรมที่ประกอบกับจิต สภาพธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิตมีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต อาการและคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ให้ความหมายว่า ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด

ทิฏฐิเป็นเจตสิกที่เป็นอกุศล คือ ทิฏฐิเจตสิก ได้แก่ ความเห็นผิดจากความเป็นจริงในสภาพธรรม มีลักษณะที่ติดุกะ คือ ๑) อโยนิโส อภินิเวส ลกขณา มีการถือมั่นด้วยหาปัญญามิได้ เป็นลักษณะ ๒) ปรามาส รสา มีการถือผิดจากสภาวะ เป็นกิจ ๓) มิจฺฉาภินิเวสปจฺจุปฺภูฏานา มีการยึดถือความเห็นผิด เป็นผล ๔) อริยานํ อทสฺสน กามตาทิ ปทฺฐฏานา ไม่ต้องการเห็นพระอริยะ เป็นต้น เป็นเหตุใกล้ ดังนั้น คำว่า ทิฏฐิ แปลตามศัพท์ แปลว่า ความเห็น ไม่เจาะจงว่าเป็นความเห็นผิดหรือความเห็นถูกต้องตามสภาวะ แต่โดยอรรถ คือ ตามความหมายแห่งธรรม ใช้อย่างไร ว่า ทิฏฐิ เฉยๆ ก็หมายความว่า เป็นมิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดทุกครั้งไป เว้นไว้แต่ในที่ใดบ่งว่าเป็น สัมมาทิฏฐิ จึงมีความหมายว่าเป็นความเห็นชอบความเห็นถูก โดยเฉพาะทิฏฐิเจตสิก เป็นความเห็นผิดเสมอไป และทิฏฐินี้แบ่งหยาบๆ เป็น ๒ ประการ ได้แก่ ทิฏฐิสามัญ ได้แก่ ๑) สักกายทิฏฐิ คือ เห็นเป็นตัวตน บุคคลเราเขา อันเป็นความเห็นผิด แต่ที่จัดเป็นสามัญ เพราะทิฏฐิชนิดนี้มีประจำทั่วทุกตัวสัตว์เป็นปกติวิสัย (เว้นพระอริยบุคคล) และ ๒) ทิฏฐิพิเศษ ได้แก่ นิยตมิจฺฉาทิฏฐิ ๓ คือ อเหตุกทิฏฐิ ไม่เชื่อเหตุ นัตถิกทิฏฐิ ไม่เชื่อผล อภิรียทิฏฐิ ไม่เชื่อทั้งเหตุทั้งผล และสัสสตทิฏฐิ เห็นว่าเที่ยงแท้แน่นอนอนิจฺเฉททิฏฐิ เห็นว่าสูญ ตลอดทั้งทิฏฐิ ๖๒ ที่จัดเป็นทิฏฐิพิเศษ ก็เพราะว่าทิฏฐิชนิดนี้บางคนก็มี บางคนก็ไม่มี

^{๔๔} บ.ม. (ไทย) ๒๕/๕๐๕/๓๓๗ ; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๓๔/๕๓๐.

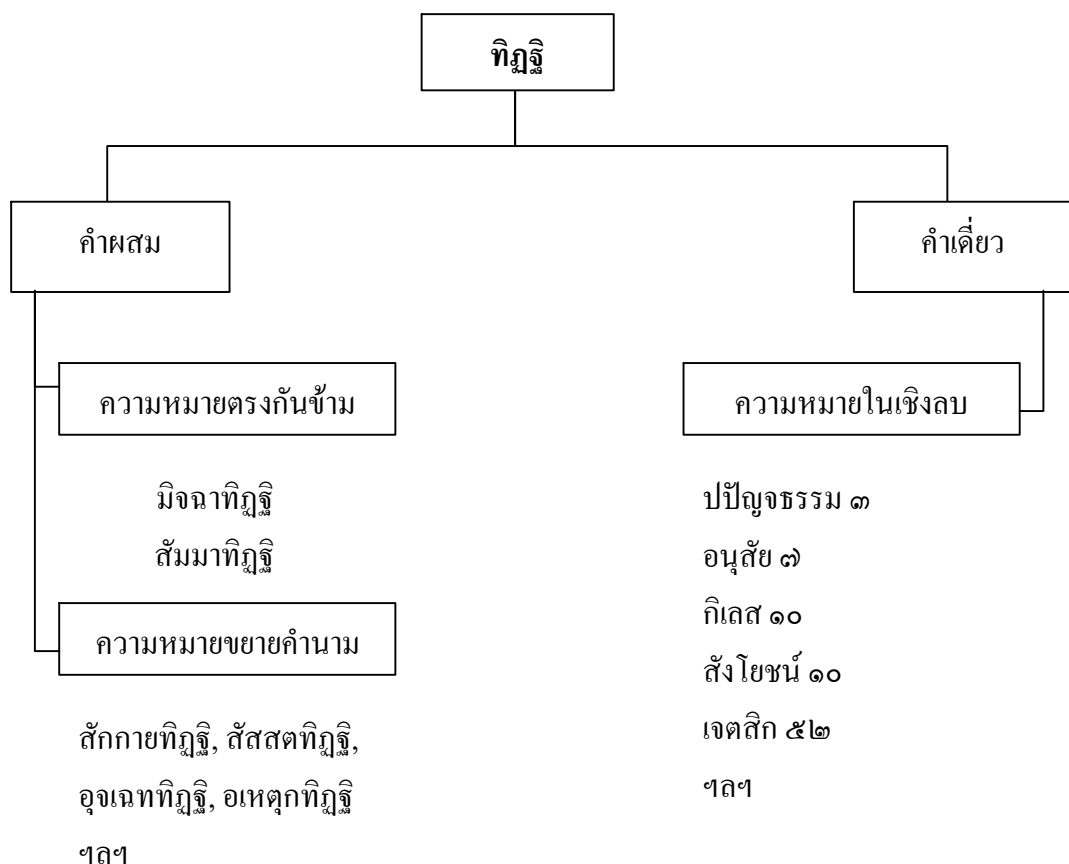
^{๔๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๗/๒๖๖ ; อ.ส.ตฺต. (ไทย) ๒๓/๑๑/๘ ; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๐๕/๕๑๗.

^{๔๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๖/๕๒๘.

^{๔๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๘/๕๒๘.

สรุปได้ว่า ความหมายของทฤษฎีในทางพระพุทธศาสนา เมื่อเป็นคำเดี่ยว โดยทั้งหมด คือ ความเห็นผิดจากความเป็นจริง หมายถึง เป็นความรู้ความเข้าใจที่แตกต่างไปจากหลักการของพระพุทธศาสนา และถือว่าเป็นกิเลสที่ขวางกั้นการเข้าถึงความหลุดพ้น ซึ่งแตกต่างจากความเข้าใจทั่วไปที่เชื่อว่าทฤษฎีมีความหมายเป็นกลางๆ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อใช้เป็นคำผสม ก็จะทำให้เกิดความหมายได้ทั้งความหมายที่มีนัยตรงกันข้ามและขยายคำนามได้ เช่น บุคคลทำความเห็นให้ถูกต้องตามความเป็นจริงแล้ว ความเห็นนั้นจะจัดเป็นสัมมาทฤษฎี คือ ความเห็นชอบ

แผนผังที่ ๒.๒ ผังแสดงความหมายของทฤษฎี

๒.๒.๒ เหตุปัจจัยของมิจฉาทฤษฎี

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดมิจฉาทฤษฎีนั้น สามารถออกได้เป็น ๒ ปัจจัย คือ ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

ในทิลกถากล่าวถึงที่ตั้งหรือฐานที่ตั้งของทิลกฐีไว้ ๘ ประการ ได้แก่ ชั้นทั้งหลาย อวิชา ผัสสะ สัญญา วิตก อโยนิโสมนสิการ มิตรชั่ว เสียงแต่ที่อื่น ความเห็นที่ได้ยินได้ฟังจากที่อื่นหรือผู้อื่น^{๔๘} ส่วนในพระสูตรอื่นๆ กล่าวถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดมิจนาทิลกฐีมี ๘ ประการ ได้แก่

๑. ทิลกฐีเกิดขึ้นเพราะเหตุที่ไม่เข้าใจตามความจริง หรือเพราะการโฆษณาของผู้อื่น นั่นคือเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย สิ่งใดที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย สิ่งนั้นไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์^{๔๙}

๒. ทิลกฐีต่างๆ เป็นความเข้าใจของพวกสมณพราหมณ์ ซึ่งไม่มีความรู้ที่แท้จริง เป็นความคตินรของคนที่ค้นหาเท่านั้น^{๕๐}

๓. ทิลกฐีต่าง ๆ ที่สมณพราหมณ์พวกนี้ยึดถืออยู่นั้น มิได้เกิดจากญาณอันผุดผ่องของตนเอง แต่เกิดจากความเชื่อ ความชอบใจ การฟังตามเขาว่า ความตรึกตามอาการ ความปักใจดิ่งด้วยทิลกฐี^{๕๑}

๔. เพราะไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง ในชั้น ๕ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ในเหตุเกิดของชั้น ๕ ในความดับของชั้น ๕ ในวิธีดับชั้น ๕^{๕๒}

๕. เพราะมีความกำหนัด ความพอใจ ความรัก ความกระหาย ความเร่าร้อน ความทะยานในชั้น ๕^{๕๓}

๖. เพราะหลงใหลยินดี ในชั้น ๕ ในภพ ในอุปาทาน ในคตินร และไม่รู้ตามความเป็นจริงในความดับของสิ่งเหล่านั้น^{๕๔}

๗. เพราะมีและยึดถือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์^{๕๕}

๘. เพราะยึดถือเอา ตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา^{๕๖}

^{๔๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐๔/๑๓๕.

^{๔๙} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๒/๑๘๓.

^{๕๐} ที.ส. (ไทย) ๕/๑/๑.

^{๕๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘/๒๒.

^{๕๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๗๔/๔๑๖.

^{๕๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๗๓/๔๑๗.

^{๕๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๘๒/๔๑๕.

^{๕๕} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๓๔๖/๑๗๘.

^{๕๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๕๐/๔๒๓.

๕. ทิฏฐิมีขึ้นเพราะผัสสะเป็นปัจจัย^{๕๗}

การเกิดขึ้นของมิจฉาทิฏฐิที่มีขั้น ๕ เป็นเหตุ ปรากฏในชั้นตัญญู จุลปัญญาสกั ทิฏฐิ
วรรค ประกอบด้วยพระสูตรจำนวน ๑๐ พระสูตร มีอยู่ ๕ พระสูตรที่กล่าวถึง เหตุที่ทำให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ
ขึ้นว่า เป็น มี อาศัยและยึดมั่นในขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ^{๕๘} โดยนัย
เดียวกัน คือ ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ๒^{๕๙} คือ ทางเกิดแห่งแนวความคิดที่ถูกต้อง ด้านทางของ
ความดีงามทั้งปวง มี ๒ คือ

๑. ปรโตโฆสะ คือ การรับฟังจากผู้อื่น การเล่าเรียนศึกษา

๒. โยนิโสมนสิการ คือ การใช้ความคิดถูกวิธี กระทำไว้ในใจโดยแยบคาย คิดพิจารณา
สิ่งต่างๆ ให้เห็นตามสถานะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย

เช่นเดียวกัน ปัจจัยที่ทำให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ มี ๒ อย่างเช่นกัน คือ ปรโตโฆสะ และ
โยนิโสมนสิการ^{๖๐}

โดยสรุป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดมิจฉาทิฏฐินั้น มี ๒ ปัจจัย คือ

๑. ปัจจัยภายใน ได้แก่ ความยึดมั่น กำหนดพอใจในขั้น ๕ ความยึดถือในอายตนะ
ภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) อวิชชา (ความไม่รู้จริง) ผัสสะ (การสัมผัส) สัญญา (ความจำได้
หมายรู้) วิตก (ความตรึก) โยนิโสมนสิการ (การไม่คิดไตร่ตรองโดยอุบายอันแยบคาย)

๒. ปัจจัยภายนอก ได้แก่ อายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์)
มิตรชั่ว เสียงแต่ที่อื่นหรือความรู้ที่ได้ยินได้ฟังจากที่อื่นหรือผู้อื่น เรียกอีกอย่างว่า ปรโตโฆสะ ซึ่ง
เกิดจากความเชื่อ ความชอบใจ การฟังตามเขาว่า ความตรึกตามอาการ ความปักใจเชื่อโดยขาดการ
พิจารณาไตร่ตรองด้วยหลักโยนิโสมนสิการ

^{๕๗} ที.สี. (ไทย) ๕/๑/๑

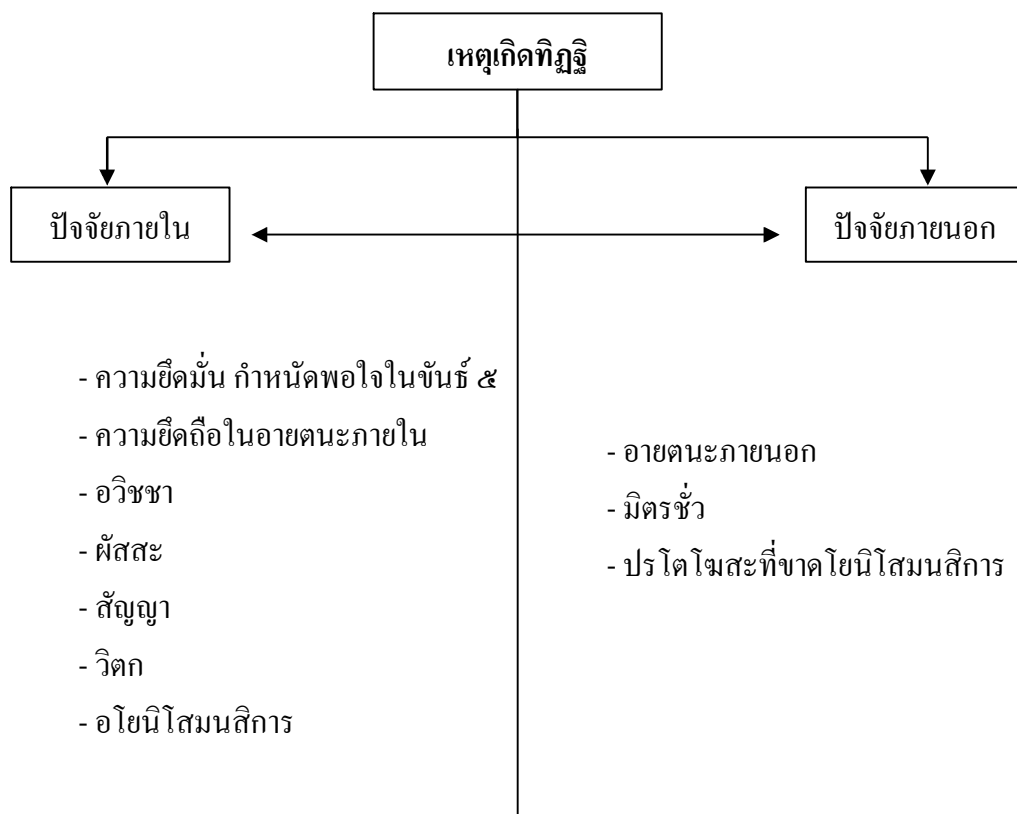
^{๕๘} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๓๔๖-๓๖๕/๑๓๘-๑๔๕.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๓/๕๓๕ ; อภ.ทก. (ไทย) ๒๐/๓๓๑/๑๑๐.

^{๖๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๐.

จะเห็นว่า บุคคลที่มีความเห็นผิดก็คือ ผู้ที่ได้รับปัจจัยทั้งสองด้านเข้ามามีอิทธิพลต่อความคิดความเห็นโดยขาดการคิดไตร่ตรองอย่างลึกซึ้ง ประกอบกับมีความยึดมั่นถือมั่นและความกำหนดยินดีในขั้น ๕ เป็นพื้นฐานนั่นเอง

แผนผังที่ ๒.๓ ผังแสดงเหตุปัจจัยของมิจฉาทิฐิ

๒.๒.๓ ผลของมิจนาทิฏฐิ

ในบรรดาทิฏฐิทั้งหลายเหล่านั้น พระพุทธเจ้าตรัสถึงโทษของมิจนาทิฏฐิ ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้แต่ข้อเดียว ที่มีโทษมากเหมือนมิจนาทิฏฐิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจนาทิฏฐิเป็นโทษชั้นร้ายแรงที่สุด”^{๖๑}

ผลกระทบของมิจนาทิฏฐิที่เกิดขึ้นเพราะไปยึดมั่นในขั้น ๕ สรุปได้ ๕ ประการ คือ

๑. สุขและทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้น
๒. ทำให้เห็นว่า นั้นของเรา นั้นเป็นเรา นั้นเป็นตัวตนของเรา
๓. ทำให้เกิดมีทิฏฐิว่า ตนกับโลกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อตายแล้วจะคงอยู่ยั่งยืนไม่เปลี่ยนแปลง
๔. ทำให้เกิดมีทิฏฐิว่า เราและของเราไม่มี
๕. ทำให้เกิดมีมิจนาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด
๖. ทำให้เกิดมีสัkkายทิฏฐิ คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนว่าเที่ยง เป็นสุข และมีตัวตน
๗. ทำให้เกิดอัตตานุทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวตน
๘. ทำให้เกิดความพัวพันด้วยสังโยชน์ และความยึดมั่น
๙. ทำให้เกิดความพัวพันและหมกมุ่นด้วยสังโยชน์ และความยึดมั่น^{๖๒}

ในทิลกถา กล่าวว่า ความกลุ้มรุมแห่งทิฐิ ๑๘ คือ ทิฐิไป ทิฐิรักษุ ทิฐิกันดาร ทิฐิเป็นเสี้ยนหนาม ทิฐิวิบัติ ทิฐิเป็นสังโยชน์ ทิฐิเป็นลูกศร ทิฐิเป็นสมภพ ทิฐิเป็นเครื่องกังวล ทิฐิเป็นเครื่องผูกพัน ทิฐิเป็นเหว ทิฐิเป็นอนุสัย ทิฐิเป็นเหตุให้เดือดร้อน ทิฐิเป็นเหตุให้เราร้อน ทิฐิเป็นเครื่องรื้อยกรอง ทิฐิเป็นเครื่องยึดมั่น ทิฐิเป็นเหตุให้ถือผิด ทิฐิเป็นเหตุให้ลุบคล้า^{๖๓}

ผลกระทบอีกประการหนึ่ง คือ มิจนาทิฏฐิมีส่วนทำให้เกิดการประพฤติดิปฏิบัติผิดทาง ซึ่งเป็นทางสุดโต่ง ๒ ข้าง เรียกว่า อันตา ๒ คือข้อปฏิบัติหรือการดำเนินชีวิตที่เอียงสุด ผิดพลาดไปจากทางที่ถูกต้อง คือมัชฌิมาปฏิปทา มี ๒ ทาง คือ

๑. กามสุขัลลิกานุโยค คือ การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข

^{๖๑} อกฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๓/๔๔.

^{๖๒} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๓๔๖-๓๖๕/๑๓๘-๑๔๕.

^{๖๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐๕/๑๔๐.

๒. อัตตกิลมถานุโยค คือ การประกอบความลำบากเพื่อครี้อตนเอง การบีบคั้นทรมานตนให้เค็ดครี้อ^{๖๔}

๒.๒.๔ ประเภทของมิจฉาทิฏฐิ

ประเภทของมิจฉาทิฏฐิในพระพุทธศาสนานั้นได้มีการแบ่งไว้หลายประเภท โดยใช้ลักษณะทางด้านจำนวนข้อธรรมเป็นหลักเกณฑ์หลักในการจัดแบ่ง คือ ทิฏฐิ ๒ ทิฏฐิ ๓ ทิฏฐิ ๖ ทิฏฐิ ๑๐ ทิฏฐิ ๑๖ ทิฏฐิ ๒๖ และทิฏฐิ ๖๒ ดังนี้

ทิฏฐิ ๒ คือ ความเห็น ความเห็นผิด แบ่งเป็น ๒ คือ

๑. สัสสตทิฏฐิ คือความเห็นว่าเที่ยง ความเห็นว่าอตฺตาและโลกเที่ยงยังยืนคงอยู่ตลอดไป

๒. อุนฺณาทิฏฐิ คือความเห็นว่าขาดสูญ ความเห็นว่ามือตฺตาและโลก ซึ่งจักพินาศขาดสูญหมดสิ้นไป^{๖๕}

ทิฏฐิ ๓ คือ ความเห็น ความเห็นผิด แบ่งเป็น ๓ คือ

๑. อภิรียทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ เห็นว่าการกระทำไม่มีผล

๒. อเหตุกทิฏฐิ คือ ความเห็นไม่มีเหตุ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีเหตุปัจจัย

๓. นัตถิกทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าไม่มี เห็นว่าไม่มีการกระทำหรือสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักได้^{๖๖}

ติตถยตนะ ๓ คือ แคนเกิดลัทธิ ชุมนุหรือประมวณแห่งลัทธิ มี ๓ ประการ คือ

๑. ปุพเพตเหตุวาท คือ ลัทธิกรรมเก่า เป็นพวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบจะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุข มิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะกรรมที่ได้ทำไว้ในปางก่อน

๒. อิสสรนิมมานเหตุวาท คือ ลัทธิพระเป็นเจ้า เป็นพวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบจะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้ยิ่งใหญ่

๓. อเหตุปัจจัยวาท ลัทธิเสียงโซค เป็นพวกที่ถือว่าสิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบจะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนหาเหตุปัจจัยมิได้ คือ ถึงคราวก็เป็นไปเอง^{๖๗}

^{๖๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๑๘ ; ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๖๖๔/๕๒๘.

^{๖๕} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑๓๕-๑๘๐-๑๒๐.

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๕/๑๑๑.

^{๖๗} อง.ดิก. (ไทย) ๒๐/๕๐๑/๒๒๒ ; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๔๕๖.

ทฤษฎีเหล่านี้ พระพุทธศาสนากล่าวว่าเป็นแนวคิดที่ไม่มีเหตุผล มักถูกใช้อ้างถึงสืบๆ กันมา จัดอยู่ในประเภท “อภิปรัชญา” คือเป็นแนวคิดที่ไม่เชื่อผลของกรรมที่ถูกต้อง เป็นการอ้างผลของกรรมอย่างเลื่อนลอย หากเชื่อถือแล้ว จะก่อให้เกิดโทษ คือ ไม่เกิดฉันทะและความพยายามที่จะทำสิ่งที่ควรทำและเว้นสิ่งที่ไม่ควรทำ และทฤษฎีเหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดทัศนคติต่อเหตุเกิดสุขทุกข์ ๓ ประการ คือ เชื่อว่า สุขทุกข์เกิดขึ้นเพราะกรรมเก่า สุขทุกข์เกิดขึ้นเพราะเทพเจ้าบันดาล และสุขทุกข์เกิดขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ทฤษฎีเกี่ยวกับเหตุเกิดสุขทุกข์ ๓ ประการข้างต้นนั้น เป็นทฤษฎีที่พวกเดียรถีย์อ้างสืบต่อกันมา เมื่อบุคคลใดมีทฤษฎีดังกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว บุคคลนั้นย่อมรู้ไม่ได้ว่า กิจใดที่ตนควรหรือไม่ควรจะทำ เมื่อรู้ไม่ได้เช่นนี้แล้ว ย่อมไร้สติ ไร้หลักยึด จะมีธรรมอันชอบเฉพาะตนไม่ได้เลย ทฤษฎีเหล่านั้น เป็นทฤษฎีที่ผิด เป็นอภิปรัชญา ดังพระพุทธดำรัสว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลัทธิของเดียรถีย์ ๓ อย่างนี้ ถูกบัณฑิตได้ถามซักไซ้ไล่เลียงเข้า ย่อมอ้างลัทธิสืบๆ มา ตั้งอยู่ในอภิปรัชญา ๓ อย่าง คือ ๑. มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาตะอย่างนี้ มีทิฐิอย่างนี้ว่า สุขทุกข์ หรืออทุกข์มสุขอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่บุคคลเสวยนั้น ล้วนแต่มีกรรมที่ได้ทำไว้แต่ก่อนเป็นเหตุ ๒. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะอย่างนี้ มีทิฐิอย่างนี้ว่า สุข ทุกข์ หรืออทุกข์มสุขอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่บุคคลเสวยนั้น ล้วนแต่มีการสร้างสรรค์ของอิสรชนเป็นเหตุ ๓. มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะอย่างนี้ มีทิฐิอย่างนี้ว่า สุข ทุกข์ หรืออทุกข์มสุขอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่บุคคลเสวยนั้น ล้วนแต่หาเหตุหาปัจจัยมิได้ ... ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลยึดถือการสร้างสรรค์ของอิสรชนไว้โดยความเป็น แก่นสาร ความพอใจ หรือความพยายามว่า กิจนี้ควรทำหรือว่ากิจนี้ไม่ควรทำ ย่อมจะมีไม่ได้ ก็เมื่อไม่ได้กระณียกิจและอกระณียกิจโดยจริงจึงมั่นคงดังนี้ สมณวาตะที่ชอบธรรมเฉพาะตน ย่อมจะสำเร็จไม่ได้แก่ผู้มีสติพื้นเพื่อน ไร้เครื่องป้องกัน^{๖๘}

ทฤษฎี ๖ เป็นลัทธิของศาสนาทั้ง ๖ ซึ่งเกิดร่วมสมัยพุทธกาล ได้แก่ ปุณณกัสสปะ มัคชลิโคศล อชิตเกสกะมพล ปุทฺธกัจจายณะ นิครนถ์นาฏบุตร และสญชัยเวลัฏฐบุตร ในสามัญญผลสูตรได้กล่าวถึงแต่ละท่านด้วยข้อความอย่างเดียวกัน ในคตตสูตร ว่า “เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ ชนส่วนมากยกย่องว่าดี เป็นคนเก่าแก่ บวชมานาน มีอายุล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ”^{๖๙} แสดงให้เห็นว่า ศาสนาทั้ง ๖ คน เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงมากและเป็นที่เคารพนับถือ

^{๖๘} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๕๐๑/๑๕๖ - ๑๕๗.

^{๖๙} ที.ส. (ไทย) ๕/๕๑/๖๑.

ของคนในยุคนี้เคียงคู่กับพระพุทธศาสนา เราเรียนรู้ทฤษฎีหรือลัทธิเหล่านั้น ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งมีมาในสามัญญผลสูตร เป็นเรื่องที่พระเจ้าอชาตศัตรูได้กราบทูลต่อพระพุทธเจ้าตามที่ได้รับฟังมาจากศาสดาแต่ละท่านโดยตรง และบางส่วนจากทศนะการโต้ตอบระหว่างลูกศิษย์กับพระพุทธเจ้าบ้าง พุทธสาวกบ้าง ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า ไม่ปรากฏมีเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสนทนากับเจ้าลัทธิทั้ง ๖ โดยตรงสักครั้งเดียว แต่สิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นชัดเจนก็คือ ทฤษฎีของครูทั้ง ๖ มีแนวคิดที่แยกตัวออกมาจากความเชื่อในคัมภีร์พระเวทอย่างเด็ดขาด อาจกล่าวได้ว่าทฤษฎีเหล่านี้ได้ยืนยันแนวคิดที่อยู่คนละฟากฝั่งกับความเชื่อดั้งเดิมของพวกพราหมณ์ มีเนื้อหาดังนี้

๑. ปุณณกัสสปะ เป็นผู้มึทฤษฎีว่า เมื่อบุคคลทำบุญหรือทำบาปเอง หรือใช้ผู้อื่นให้ทำบุญหรือทำบาป ก็ไม่มีผลของการทำบุญหรือทำบาปนั้นแก่เขา ปุณณกัสสปะมีความเชื่อว่า จิตมีสภาพไม่เกาะเกี่ยวกับการกระทำทางกาย เมื่อบุคคลทำกรรมดีหรือชั่วก็ตาม กรรมนั้นจะไม่มีผลใดๆ ต่อจิตเลยแม้แต่น้อย ดังทศนะว่า “เมื่อบุคคลทำเองใช้ให้ผู้อื่นทำ ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัด เบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน ทำให้เขาเศร้าโศกเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้เขาเศร้าโศก ทำให้เขาลำบากเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้เขาลำบาก คึ้นรนเอง ทำให้เขาคึ้นรน ฆ่าสัตว์ ถักทอข่ายดักที่ต่อปล้นไม่ให้เหลือทำโจรกรรมในเรือนหลังเดียว ชุมอยู่ที่ทางเปลี่ยว ทำฐกริยาเขา พุดเท็จ ผู้ทำไม่เชื่อว่าทำบาป แม้หากผู้ใดจะใช้จักร ซึ่งมีคมโดยรอบเหมือนมิดโคนสังหารเหล่าสัตว์ปฐพีนี้ ให้เป็นลาน เป็นกองมั่งสะเดียวกัน บาปที่มีการกระทำเช่นนั้นเป็นเหตุย่อมไม่มีแก่เขาไม่มีบาปมาถึงเขา แม้หากบุคคลจะไปยังฝั่งขวาแห่งแม่น้ำคงคา ฆ่าเอง ใช้ให้ผู้อื่นฆ่าตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน บาปที่มีการกระทำเช่นนั้นเป็นเหตุ ย่อมไม่มีแก่เขา ไม่มีบาปมาถึงเขา”^{๓๐} ทฤษฎีนี้จัดอยู่ในประเภท “อภิริยาท” คือเป็นแนวคิดที่ไม่เชื่อผลของการกระทำทุกอย่าง ไม่ว่าจะดีหรือชั่วก็ตาม จะไม่ส่งผลใดๆ ต่อบุคคลผู้กระทำความกรรมเลย

๒. มักขลิโคศล เป็นผู้มึทฤษฎีว่า ความเป็นอยู่หรือเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ย่อมเป็นไปเอง ไม่อยู่ในวิสัยที่จะทำให้เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ แม้การที่จะบรรลุถึงความบริสุทธิ์พ้นทุกข์สิ้นเชิงในวิภูตสงสารนี้ ก็เป็นไปเอง มิใช่ด้วยการกระทำใดๆ เป็นเหตุ ดังทศนะว่า “ความเป็นไปในชีวิตของสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นความสุขหรือความทุกข์ ความบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์ ไม่มีเหตุปัจจัยให้เป็นไปเช่นนั้น สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้อนาถาไม่อาจช่วยตัวเองและผู้อื่นได้ ไม่อาจถึงความหลุดพ้นได้ด้วยความพยายามของตนเอง การประพฤดิพรหมจรรย์หรือการกระทำตะบะย่อมไร้ผล ทั้งคนพาลและบัณฑิตมีความเท่าเทียมกัน ก็จะต้องท่องเที่ยวเร่ร่อนไปตามกฎที่

^{๓๐} ที.สี. (ไทย) ๘/๕๔/๖๗.

แน่นอน และจะถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้เอง เหมือนกลุ่มด้ายที่บุคคลขว้างไป ย่อมคลี่คลายหมดไปเอง”^{๗๑} และว่า “ครุฑกาลี โคสาล ได้กล่าวกะหม่อมฉันว่า ดูกรมหาบพิตร ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยเพื่อความเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายหาเหตุมิได้หาปัจจัยมิได้ ย่อมเศร้าหมองไม่เหตุ ไม่มีปัจจัยเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายหาเหตุมิได้หาปัจจัยมิได้ ย่อมบริสุทธิ์ ไม่มีการกระทำของตนเอง ไม่มีการกระทำของตนเอง ไม่มีการกระทำของผู้อื่น ไม่มีการกระทำของบุรุษ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ไม่มีเรี่ยวแรงของบุรุษ ไม่มีความบากบั่นของบุรุษสัตว์ทั้งปวง ปาณะทั้งปวง ภูตะทั้งปวงล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ย่อมเสวยสุขเสวยทุกข์ในอภิชิตทั้งหกเท่านั้น”^{๗๒} ทิฏฐินี้จัดอยู่ในประเภท “นัตถิกาท” คือเป็นแนวคิดที่เชื่อในความไม่มีเหตุปัจจัยที่จะทำให้สัตว์บริสุทธิ์ หรือเศร้าหมอง

๓. อจิตเตสกัมพล เป็นผู้มีทิฏฐิว่า ผลกรรมไม่มี โลกนี้โลกหน้าไม่มี การรู้แจ้งไม่มี บุคคลและสัตว์ไม่มี เป็นเพียงธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ มารวมกัน ดยแล้วขาดสูญ ดังทศนะว่า “ทานไม่มี ผล การบูชาไม่มีผล การเช่นสรวงไม่มีผล ผลแห่งวิบากกรรมที่ทำให้ทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาบิดาไม่มี สัตว์ผู้ผดเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ดำเนินของปฏิบัติชอบ ซึ่งกระทำโลกนี้และโลกหน้าให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งไม่มีในโลกคนเรานี้เป็นแต่ประชุมของมหาภูตทั้ง ๔ เมื่อทำกาลกิริยาธาตุดิน ไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำ ไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟ ไปตามธาตุไฟ ธาตุลม ไปตามธาตุลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมเลื่อนลอยไปในอากาศ คนทั้งหลายมีเดียเป็นที ๕ จะหาเขาไป ร่างกายปรากฏอยู่แต่ป่าช้ากลายเป็นกระดูกมีสีจุกสีนกรพิราบ การเช่นสรวงมีเถาเป็นที่สุด ทานนี้คนเขลาบัญญัติไว้ คนบางพวกพูดว่า มีผลๆ ล้วนเป็นคำเปล่า คำเท็จ คำเพ้อ เพราะกายสลาย ทั้งพาลทั้งบัณฑิตย่อมขาดสูญพินาศสิ้น เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมขาดสูญ”^{๗๓} ทิฏฐินี้จัดอยู่ในประเภท “อุจเฉทวาท” คือเป็นแนวคิดที่เชื่อว่าชีวิตเป็นสิ่งขาดสูญ เป็นวัตถุนิยมแบบสุดโต่ง เพราะเห็นว่าชีวิตเป็นเพียงการรวมตัวของวัตถุและปรากฏการณ์ของวัตถุเท่านั้น

๔. ปกุธกัจจายณะ เป็นเจ้าลัทธิของนักวัตถุนิยม มีทิฏฐิว่า สภาวะ ๗ กอง คือ กองดิน กองน้ำ กองไฟ กองลม สุข ทุกข์ ชีวะ นี้ ไม่มีใครทำหรือเนรมิต มีอยู่ยั่งยืนไม่แปรปรวน ไม่มีผลการกระทำใด ๆ ต่อกัน แม้การเอามีดตัดศีรษะกันก็ไม่มีผู้ใดฆ่าใคร เป็นแต่เอามีดผ่านช่องระหว่างสภาวะ ๗ กองนี้เท่านั้น ดังทศนะว่า “สภาวะ ๗ กองเหล่านี้ ไม่มีแบบอย่าง อันใครทำ ไม่มีใคร

^{๗๑} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๕/๗๐-๗๑.

^{๗๒} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๕/๖๕.

^{๗๓} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๖/๗๑.

นิมิต ไม่มีใครให้นิมิต เป็นสภาพยังยืนตั้งมั่นดุจยอดภูเขา ตั้งอยู่บนดุจเสาระเนียด สภาวะ ๗ กอง เหล่านั้น ไม่หวั่นไหว ไม่แปรปรวน ไม่เบียดเบียนกันและกัน ไม่อาจให้เกิดสุขหรือทุกข์ หรือทั้งสุข และทุกข์แก่กันและกัน สภาวะ ๗ กองเป็นไฉน คือ กองดิน กองน้ำ กองไฟ กองลม สุข ทุกข์ ชีวะ เป็นที่ ๗ สภาวะทั้ง ๗ กองนี้ ไม่มีใครทำ ไม่มีแบบอย่างอันใครทำ ไม่มีใครนิมิต เป็นสภาพยังยืน ตั้งมั่นดุจยอดภูเขา ตั้งมั่นดุจเสาระเนียด สภาวะ ๗ กองเหล่านั้น ไม่หวั่นไหว ไม่แปรปรวน ไม่ เบียดเบียนกัน ไม่อาจให้เกิดสุขหรือทุกข์ แก่กันและกัน ผู้ฆ่าเองก็ดี ผู้ให้ฆ่าก็ดี ผู้ไฉนก็ดี ผู้กล่าวให้ ไฉนก็ดี ผู้ทำให้เข้าใจความก็ดี ไม่มีในสภาวะ ๗ กองนั้น เพราะบุคคลจะเอาศาตรอย่างคมดัด ศรียะกัน ไม่เชื่อว่าใครๆ ปลงชีวิตใครๆ แต่เป็นศาตราสอดไปตามช่องแห่งสภาวะ ๗ กอง เท่านั้น”^{๓๔} ทัศนะนี้จัดอยู่ใน ๒ ประเภท คือ ประเภท “สัสสวาท” คือเป็นแนวคิดที่เชื่อว่า สภาวะทั้ง ๗ เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร ไม่มีการเปลี่ยนแปลง และประเภท “อุจเฉทวาท” คือเป็น แนวคิดที่เชื่อว่าการกระทำต่างๆ ไม่มีผลกระทบใดๆ ต่อสภาวะทั้ง ๗ นั้น นับเป็นวัตถุนิยมแบบ สุดโต่งเช่นกัน เพราะเชื่อว่ามีเพียงวัตถุและปรากฏการณ์ของวัตถุทั้ง ๗ เท่านั้นที่เป็นจริง

๕. นิครนถ์นาฏบุตร เป็นเจ้าลัทธิของพวกนิครนถ์ ซึ่งเป็นผู้สังวรแล้วด้วยสังวร ๔ ประการ คือ เป็นผู้ห้ามน้ำทั้งปวง เป็นผู้ประกอบด้วยน้ำทั้งปวง เป็นผู้กำจัดด้วยน้ำทั้งปวง เป็นผู้ ประพรมด้วยน้ำทั้งปวง จึงเป็นผู้ถึงที่สุด ดำรวมและตั้งมั่นแล้ว ดังทศนะว่า “พวกนิครนถ์ได้กล่าว กะเราว่า นาฏบุตรรู้ธรรมทั้งปวง เห็นธรรมทั้งปวง ยินยัทรศนะหมดทุกส่วนว่า เมื่อเราเดินไปก็ดี ยืนก็ดี หลับก็ดี ตื่นก็ดี ญาณทศนะปรากฏอยู่ติดต่อเสมอไป นิครนถ์นาฏบุตรนั้นกล่าวอย่างนี้ว่า ดูกรนิครนถ์ทั้งหลายผู้เจริญบาปกรรมที่พวกท่านทั้งหลายทำแล้วในกาลก่อนมีอยู่ ท่านทั้งหลายจะ สลัดบาปกรรมนั้นเสียด้วยปฏิบัติทานอันประกอบด้วยการกระทำได้ยากอันลำบากนี้ ข้อที่ท่านทั้งหลาย ดำรวมกาย วาจาใจ บัดนี้ เป็นการไม่กระทำบาปกรรมต่อไปนี้เพราะหมดกรรมเก่าด้วยดบะ เพราะ ไม่กระทำความใหม่ ความไม่ถูกบังคับ (ด้วยกรรม) ต่อไปจึงไม่ถูกบังคับต่อไป ความสิ้นกรรมจึงมี เพราะสิ้นกรรม ความสิ้นทุกข์จึงมีเพราะสิ้นทุกข์ ความเวทนาจึงมีเพราะสิ้นเวทนา จักเป็นอันพวก ท่านสลัดทุกข์ได้ทั้งหมด”^{๓๕} ทัศนะนี้จัดอยู่ในประเภท “บุพเพกตเหตุวาท” คือเป็นแนวคิดที่เชื่อว่า กรรมเก่าเป็นตัวกำหนดชีวิตปัจจุบันทั้งหมด จึงเน้นวิธีปฏิบัติเพื่อกำจัดกรรมเก่าเป็นแบบ “อิตถกิลมณานิโยค” คือการบำเพ็ญตบะอย่างเคร่งครัด เพราะเชื่อว่าการไม่สร้างกรรมใหม่เพิ่มก็จะ ทำให้ดับทุกข์ได้นั่นเอง

^{๓๔} ที.ที. (ไทย) ๘/๘๘/๗๖.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๘/๑๘๕.

๖. สณฺหะเวถฺกฐนุตร เป็นเจ้าลัทธิของนักตรรกะ คือ ถ้าถามปัญหาว่า ชื่อนั้นเป็นอย่างนั้น หรือหากข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นอย่างนั้น ก็จะตอบว่าเป็นอย่างนั้น แต่ข้าพเจ้าไม่มีความเห็นตายตัว เช่นนั้น ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า อย่างนี้ก็มิใช่ อย่างนั้นก็มิใช่ อย่างอื่นก็มิใช่ ไม่ใช่ก็มิใช่ มิใช่ไม่ใช่ก็มิใช่ ดังทศนะว่า “ถ้าถามหาบพิตรตรัสถามอาตมภาพว่า โลกหน้ามีอยู่หรือ ถ้าอาตมภาพมีความเห็นว่า มี ก็จะพึงทูลตอบว่ามี ความเห็นของอาตมภาพว่าอย่างนี้ก็มิใช่ อย่างนั้นก็มิใช่ อย่างอื่นก็มิใช่ ไม่ใช่ก็มิใช่ มิใช่ไม่ใช่ก็มิใช่ ถ้าถามหาบพิตรตรัสถามอาตมภาพว่า โลกหน้าไม่มีหรือ ถ้าอาตมภาพมีความเห็นว่าไม่มี ก็จะพึงทูลตอบว่าไม่มี ... ถ้าถามหาบพิตรตรัสถามว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายเกิดก็ มิใช่ ไม่เกิดก็มิใช่หรือ ถ้าอาตมภาพมีความเห็นว่า เกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็มิใช่ ก็จะพึงตอบทูลว่าเกิดก็ ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ อาตมภาพมีความเห็นว่าอย่างนี้ก็มิใช่ อย่างนั้นก็มิใช่ อย่างอื่นก็มิใช่ ไม่มีก็มิใช่ มิใช่ไม่ใช่ก็มิใช่”^{๓๖} ทัศนะนี้จัดอยู่ในประเภท “อมราวิกเขปะ” คือเป็นแนวคิดที่มีวาทะสายไปสายมา เหมือนปลาไหล ไม่มีจุดยืนเป็นของตนเองในปัญหาต่างๆ เช่น เมื่อถูกถามเรื่องโลกหน้า เรื่องผลกรรมดิกรกรรมชั่ว หรือเรื่องชีวิตหลังความตายว่า มีอยู่หรือไม่มี ก็จะตอบเลียงไปเลียงมา โดยใช้ความสามารถทางตรรกะ โดยไม่พยายามยืนยันในเรื่องเหล่านั้นอย่างจริงจัง เพราะเชื่อว่า มนุษย์ไม่สามารถรู้ธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่างๆ ได้ ยิ่งสิ่งที่เป็นจริงด้วยแล้ว ยิ่งไม่มีทางจะรู้ได้เลย หรือแม้ความรู้จะเป็นแนวทางให้รู้ได้บ้างเพื่อกำจัดอัญญาณ คือ ความไม่รู้ แต่ความรู้เช่นนั้นหาใช่เป็น สิ่งนั้นจริงๆ ไม่ เพราะความจริงแท้เป็นสิ่งที่อยู่เหนือความสามารถของมนุษย์ที่จะรับรู้ได้ เมื่อไม่สามารถรู้ความจริงสูงสุดได้ว่าเป็นอย่างไร การยืนยันในสิ่งใดสิ่งหนึ่งจึงเป็นไปไม่ได้ คือ การไม่กล่าวยืนยันสิ่งหนึ่งสิ่งใดว่ามีจริงนั่นเอง จัดเป็นอุกฤษฏทฤษฎีอย่างหนึ่ง

ทฤษฎี ๑๐ คือ ความเชื่อมั่นบางอย่างเกี่ยวกับโลกและชีวิต ปราภฏในทฤษฎี ๑๐ ปัญหา ทฤษฎี ๑๐ นี้ มีชื่อเรียกว่า “อภยากตปัญหา” คือ เป็นปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ หมายความว่า พระพุทธศาสนาจะไม่ตอบปัญหาเหล่านี้ ได้แก่

๑. เชื่อว่า โลกเที่ยง
๒. เชื่อว่า โลกไม่เที่ยง
๓. เชื่อว่า โลกมีที่สุด
๔. เชื่อว่า โลกไม่มีที่สุด
๕. เชื่อว่า ชีพ เป็นอันเดียวกันกับ สรีระ
๖. เชื่อว่า ชีพ เป็นคนละอย่างกับ สรีระ

^{๓๖} ที.ส. (ไทย) ๕/๕๕/๗๗.

๗. เชื่อว่า สัตว์ตายแล้ว เกิดอีก
๘. เชื่อว่า สัตว์ตายแล้ว ไม่เกิดอีก
๙. เชื่อว่า สัตว์ตายแล้ว เกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี
๑๐. เชื่อว่า สัตว์ตายแล้ว เกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่^{๗๗}

ทฤษฎีนี้จัดอยู่ในประเภท “อันทคาหิกทฤษฎี” คือ เป็นแนวคิดที่สมณพราหมณ์นอกพุทธศาสนายึดมั่นอย่างเด็ดขาดเป็นอย่างเดียวว่า ในทฤษฎีที่ขัดแย้งกันนั้น มีทฤษฎีเดียวเท่านั้นที่เป็นจริง ทฤษฎีอื่นเป็นเท็จ เหตุผลที่ทฤษฎี ๑๐ เป็นทฤษฎีที่พระพุทธเจ้าทรงชี้แจงว่า ทฤษฎีเหล่านั้นเป็นโทษ เป็นไปด้วยความทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อละกิเลส เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน พระองค์ได้ทรงละทฤษฎีเหล่านั้นเสียแล้วไม่ยึดถือแต่ประการใดเลย ดังพระพุทธดำรัสว่า “คูกรโปญฺฐปาพะ เพราะชื่อนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่ประกอบด้วยธรรม ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เพราะเหตุนั้น เราจึงไม่พยากรณ์”^{๗๘}

ทฤษฎีที่ปรากฏในทฎิกถา มีจำนวน ๑๖ ประการ และมีความถ้อยคิดของทฤษฎีอีก ๑๓๐ ประการ ดังคำกล่าวว่า “ถามว่า ทฎิเท่าไร ตอบว่า ทฎิ ๑๖ ถามว่า ความถ้อยคิดแห่งทฎิเท่าไร ตอบว่า ความถ้อยคิดแห่งทฎิ ๑๓๐”^{๗๙} นอกจากนั้นยังมีความอธิบายเพิ่มเติมว่า “ความเห็นตามชั้นรศั่วนอดีตว่า นั้นของเรา เป็นทฎิ ๑๘ ทฎิเหล่านั้นตามถ้อยชั้นรศั่วนอดีตความเห็นตามชั้นรศั่วนอนาคตว่า นั้นเป็นเรา เป็นทฎิ ๔๔ ทฎิเหล่านั้นตามถ้อยชั้นรศั่วนอนาคต อตตานุทฎิมิวัดถุ ๒๐ ว่า นั้นเป็นตัวตนของเรา เป็นสัฎกายทฎิ มิวัดถุ ๒๐ ทฎิ ๖๒ โดยมีสัฎกายทฎิเป็นประธาน ทฎิเหล่านั้น ตามถ้อยชั้นทั้งรศั่วนอดีตและรศั่วนอนาคต”^{๘๐}

ทฎิ ๑๖ มีดังต่อไปนี้

๑. อัศสาททฎิ คือ ทฎิที่หลงไหลยินดี (อัศสาทะ) ในสิ่งที่ทำให้เกิดความสุขโสมนัส ๓๕ ประการ

^{๗๗} ที.สี. (ไทย) ๘/๒๕๒/๒๖๕.

^{๗๘} ที.สี. (ไทย) ๘/๒๕๒/๒๗๐.

^{๗๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๕๔/๑๓๗.

^{๘๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕๕/๑๖๕.

๒. อัตตานุทิฎฐิ คือ ทิฎฐิที่เห็นชั้น ๕ แต่ละชั้น จำแนกตามความเห็นแต่ละอย่างใน ๔ ประการ คือ เห็นว่า ชั้นนั้นเป็นตน เห็นตนว่ามีชั้นนั้น เห็นชั้นนั้นในตน เห็นตนในชั้นนั้น รวมเป็น ๒๐ ทิฎฐิ

๓. มิจฉาทิฎฐิ คือ ทิฎฐิที่เห็นว่า สิ่งนั้นๆ ไม่มี รวม ๑๐ ประการ เช่นเดียวกับในทิฎฐิ ๒๖ และอชิตเกสกัมพล ในทิฎฐิของศาสดาทั้ง ๖

๔. สักกายทิฎฐิ คือ ทิฎฐิที่เห็นชั้น ๕ แต่ละชั้น จำแนกตามความเห็นแต่ละอย่างใน ๔ ประการ คือ เห็นว่า ชั้นนั้นเป็นตน เห็นตนว่ามีชั้นนั้น เห็นชั้นนั้นในตน เห็นตนในชั้นนั้น รวมเป็น ๒๐ ประการ เหมือนกับ ข้อ ๒ อัตตานุทิฎฐิ

๕. สัสสตทิฎฐิอันมีสักกายะเป็นวัตถุ คือ ทิฎฐิที่เห็นชั้น ๕ แต่ละชั้น ด้วยความเห็นแต่ละอย่างใน ๑ ประการ คือ เห็นตนว่ามีชั้นนั้น เห็นชั้นนั้นในตน เห็นตนในชั้นนั้น รวม ๑๕ ประการ

๖. อุจเจททิฎฐิอันมีสักกายะเป็นวัตถุ คือ ทิฎฐิที่เห็นชั้น ๕ แต่ละชั้นว่าเป็นตน รวม ๕ ประการ

๗. อันตคาหิกทิฎฐิ คือ ทิฎฐิที่มีความเห็นอันเป็นที่สุด (ยติ) ตายตัวลงไปว่า ทิฎฐินี้เท่านั้นจริง ทิฎฐิอื่นไม่จริง ใน ๑๐ ประการ ซึ่งเมื่อจำแนกตามชั้น ๕ และกสิน ๕ ได้เป็น ๕๐ ประการ

๘. ปุพพันตานุทิฎฐิ คือ ทิฎฐิที่มีความเห็นเกี่ยวกับชั้นส่วนอดีต รวม ๑๘ ประการ อย่างเดียวกับ ปุพพันตกัปปีกาทิฎฐิ ในทิฎฐิ ๖๒

๙. อปรันตานุทิฎฐิ คือ ทิฎฐิที่มีความเห็นเกี่ยวกับชั้นส่วนอนาคต รวม ๔๔ ประการ อย่างเดียวกับอปรันตกัปปีกาทิฎฐิ ในทิฎฐิ ๖๒

๑๐. สังโยชนิกาทิฎฐิ คือ ทิฎฐิที่เป็นเครื่องผูกมัดตัวไว้ในภพ ๑๘ ประการ

๑๑. ทิฎฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าเป็นเรา คือ ทิฎฐิที่สำคัญตนว่า นั้นเป็นเรา ๑๘ ประการ

๑๒. ทิฎฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าของเรา คือ ทิฎฐิที่สำคัญตนว่า นั้นของเรา ๑๘ ประการ

๑๓. ทิฎฐิอันสัมปยุตด้วยอัตตวาตะ คือ ทิฎฐิว่าด้วย ตน ซึ่งเห็นชั้น ๕ แต่ละชั้น จำแนกตามความเห็นแต่ละอย่างใน ๔ ประการ คือ เห็นว่า ชั้นนั้นเป็นตน เห็นตนว่ามีชั้นนั้น เห็นชั้นนั้นในตน เห็นตนในชั้นนั้น รวมได้เป็น ๒๐ ประการ เหมือนกับ ข้อ ๒ อัตตานุทิฎฐิ

๑๔. ทิฎฐิอันสัมปยุตด้วยโลกวาตะ คือ ทิฎฐิว่าด้วยโลก ได้แก่ การเห็นว่าโลกเที่ยงหรือไม่ โลกมีที่สุดหรือไม่ รวม ๘ ประการ

๑๕. ภวทิฎฐิ คือ ทิฎฐิที่เชื่อว่า มีสภาวะของความมีความเป็น (ภพ) ยึดติดอยู่กับความมีความเป็น

๑๖. วิภวทฤษฎี คือ ทฤษฎีที่เชื่อว่า ไม่มีสภาวะของความเป็นจริง ปฏิเสธความเป็นจริง^{๘๑}

ทฤษฎี ๒๖ ปรากฏในทฤษฎีสัจยุด ประกอบด้วย พระสูตร ๒๖ พระสูตร พระสูตรเหล่านี้กล่าวว่า เพราะเหตุที่มีขันธ ๕ และไปยึดมั่นในขันธ ๕ จึงทำให้เกิดมีทฤษฎีขึ้น ได้แก่

๑. สรรพสิ่ง คงอยู่ยั่งยืนอย่างนั้น ไม่เปลี่ยนแปลง
๒. นั้นของเรา นั้นเป็นเรา นั้นเป็นตัวตนของเรา
๓. ตนกับโลกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อตายแล้วจะคงอยู่ยั่งยืน ไม่เปลี่ยนแปลง
๔. เราและของเราไม่มี ข้อ ๒ ถึง ข้อ ๔ เหมือน ทฤษฎีที่มีขันธ ๕ เป็นเหตุ
๕. ผลกรรมไม่มี โลกนี้โลกหน้าไม่มี มารดาบิดาไม่มี การรู้แจ้งไม่มี บุคคลไม่มี เป็นเพียงธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ มารวมกัน ตายแล้วขาดสูญ เช่นเดียวกับทฤษฎี ๑๖ และทฤษฎีของอชิตะ เกสกัมพล
๖. เมื่อบุคคลทำบุญหรือทำบาปเอง หรือใช้ผู้อื่นให้ทำบุญหรือทำบาป ก็ไม่มีผลของการทำบุญหรือทำบาปนั้นแก่เขา เช่นเดียวกับทฤษฎีของปุณณะ กัสสปะ
๗. ความเป็นอยู่หรือเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย ย่อมเป็นไปเอง และไม่อยู่ในวิสัยที่จะทำให้อย่างใดอย่างหนึ่งได้ เช่นเดียวกับทฤษฎีของมกฺขลิ โกศาล
๘. สภาวะ ๙ กอง คือ กองดิน กองน้ำ กองไฟ กองลม สุข ทุกข์ ชีวะ นี้ ไม่มีใครทำหรือเนรมิต มีอยู่ยั่งยืนไม่แปรปรวน ไม่มีผลการกระทำใด ๆ ต่อกัน แม้เอามีดตัดศีรษะก็ไม่เป็นการฆ่าเป็นแต่เอามีดผ่านช่องว่างระหว่าง ๙ กองนี้เท่านั้น ทุกสิ่งเป็นอยู่และเป็นไปเอง การบรรลุถึงความบริสุทธิ์ พ้นทุกข์สิ้นเชิง ก็เป็นไปเองในวิภวสงสารนี้ มิใช่ด้วยการกระทำใดๆเช่นเดียวกับทฤษฎีของปุกฺกะ กัจจายณะ
๙. โลกเที่ยง
๑๐. โลกไม่เที่ยง
๑๑. โลกมีที่สุด
๑๒. โลกไม่มีที่สุด
๑๓. ชีพกับสรีระเป็นอันเดียวกัน
๑๔. ชีพกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน
๑๕. สัตว์ตายแล้วเกิดอีก
๑๖. สัตว์ตายแล้วไม่เกิดอีก

^{๘๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐๖-๓๕๕/๑๔๐-๑๖๓.

๑๗. สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี
๑๘. สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่
๑๙. อัตตาที่มีรูป ตายแล้วไม่สูญ
๒๐. อัตตาที่ไม่มีรูป ตายแล้วไม่สูญ
๒๑. อัตตาที่มีรูปและที่ไม่มีรูป ตายแล้วไม่สูญ
๒๒. อัตตาที่มีรูปก็มีไม่ใช่ ไม่มีรูปก็มีไม่ใช่ ตายแล้วไม่สูญ
๒๓. อัตตาที่มีสุขโดยส่วนเดียว ตายแล้วไม่สูญ
๒๔. อัตตาที่มีทุกข์โดยส่วนเดียว ตายแล้วไม่สูญ
๒๕. อัตตาที่มีทั้งสุขทั้งทุกข์ ตายแล้วไม่สูญ
๒๖. อัตตาที่ไม่มีทั้งสุขทั้งทุกข์ ตายแล้วไม่สูญ^{๔๒}

จะเห็นได้ว่า ทิฏฐิ ๑๖ และ ทิฏฐิ ๒๖ นั้น ก็มีนัยเดียวกับทิฏฐิที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด ต่างแต่เป็นการรวบรวมทิฏฐิขึ้นมาเรียบเรียงให้เป็นหมวดหมู่และเพิ่มเติมรายละเอียดให้มากขึ้น

ทิฏฐิ ๖๒ เป็นแนวคิดที่อธิบายเรื่องทิฏฐิทั้งหมดในพระพุทธศาสนา มีการกล่าวไว้โดยละเอียด มีจำนวนถึง ๖๒ ทิฏฐิ เป็นทิฏฐิที่มนุษย์ทั้งหลายยึดถือกันอยู่ในสมัยพุทธกาล ซึ่งจำแนกตามประเภทและที่มาของทิฏฐิได้ ๖๒ ทิฏฐิ ปรากฏในพรหมชาลสูตร ซึ่งเป็นสูตรที่กล่าวปรารภเหตุการณ์กล่าวโต้แย้งกันของปริพพาชกชื่อสุปปิยะกับลูกศิษย์ชื่อพรหมทัตตมานพ หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสเรื่องศีล ๓ ชั้น คืออุพพิสัล มัชฌิมศีล และมหาศีลแล้ว ก็ทรงแสดงทิฏฐิ ๖๒ ประการของนักบวชสมณพราหมณ์ในครั้งนั้น ทรงอุปมาว่า เหมือนตาข่ายครอบงำความเชื่อของมนุษย์ให้ต้องเวียนวนอยู่ในวัฏฏสงสารไม่มีที่สิ้นสุด เหมือนปลาที่ติดแหของชาวประมง ดังพระพุทธดำรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง พวกที่ยึดที่สุด เบื้องต้นก็มี ยึดที่สุดเบื้องปลายก็มี พวกที่ยึดทั้งที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลายคือ เห็นคล้อยตามทั้งที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลายก็มี (พวกเขา) ปรารถนาที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลาย พุคจาแสดงความเห็นกันต่างๆ นาๆ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นถูกครอบไว้ภายในตาข่าย ด้วยทิฏฐิ ๖๒ เหล่านี้ อาศัยอยู่ในตาข่ายนี้ คำพูดๆ โพล่ๆ อยู่ เปรียบเหมือนชาวประมงผู้ขยัน และลูกมือของ

^{๔๒} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๔๑๗-๔๖๘/๒๑๒-๒๔๕.

ชาวประมงเอาตาข่าย (แห) มีตาละเอียดทอดลงสู่ห้วงน้ำเล็กๆ คิดว่าสัตว์ในห้วงน้ำตัวโตทุกชนิดจะติดอยู่ภายในตาข่ายคำผุดๆ โผล่ๆ อยู่ในตาข่ายนี้”^{๘๓}

ทฤษฎี ๖๒ จัดเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ๆ คือ

๑. ปุพพันตักัปินะ คือ ทฤษฎีที่ว่าด้วยความเป็นมาหรือจุดกำเนิดของสรรพสิ่ง มี ๑๘ ประเภท

๒. อปรันตักัปินะ คือ ทฤษฎีที่ว่าด้วยเป้าหมายหรือจุดสิ้นสุดของสรรพสิ่ง มี ๔๔ ประเภท

กลุ่มปุพพันตักัปินะ แบ่งออกเป็น ๕ กลุ่มหลัก คือ

๑) สัสตวาทะ กลุ่มมีทฤษฎีว่าเที่ยง มี ๔ ประเภท คือ

๑.๑) ทฤษฎีว่า ตัวตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้ตั้งแต่ ๑-๑๐๐,๐๐๐ ชาติ

๑.๒) ทฤษฎีว่า ตัวตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้เป็นกัปๆ ตั้งแต่ ๑-๑๐ กัป

๑.๓) ทฤษฎีว่า ตัวตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้มากับ ตั้งแต่ ๑๐-๔๐ กัป

๑.๔) ทฤษฎีของนักเดา โดยใช้ความคิดคาดคะเนว่าโลกเที่ยง

๒) เอกัจจัสสติกะ กลุ่มมีทฤษฎีว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง มี ๔ ประเภท คือ

๒.๑) ทฤษฎีว่า พระพรหมเที่ยง แต่มนุษย์ที่พระพรหมสร้างไม่เที่ยง

๒.๒) ทฤษฎีว่า เทวดาพวกอื่นเที่ยง พวกที่มีโทษเพราะเล่นสนุกสนาน

(จิหทาปโทสิกา) ไม่เที่ยง

๒.๓) ทฤษฎีว่า เทวดาพวกอื่นเที่ยง พวกที่มีโทษเพราะคิดร้ายผู้อื่น (มโนปโทสิกา)

ไม่เที่ยง

๒.๔) ทฤษฎีของนักเดา โดยใช้ความคิดคาดคะเนว่า ตัวตนฝ่ายกายไม่เที่ยง ตัวตน

ฝ่ายจิตเที่ยง

๓) อันดานันติกะ กลุ่มมีทฤษฎีว่ามีที่สุด และไม่มีที่สุด มี ๔ ประเภท คือ

๓.๑) ทฤษฎีว่า โลกมีที่สุด

^{๘๓} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๐/๕๓-๕๘.

- ๓.๒) ทิฐิฐิว่า โลกไม่มีที่สุด
- ๓.๓) ทิฐิฐิว่า โลกมีที่สุด เฉพาะด้านบนกับด้านล่าง ส่วนด้านกว้างหรือด้านขวาง ไม่มีที่สุด
- ๓.๔) ทิฐิฐิของนักเคา โดยใช้ความคิดคาดคะเนว่า โลกไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่

๔) อมราวิกเขปิกะ กลุ่มมีทิฐิฐิพุดชดส่ายไม่ตายด้วยแบบปลาไหล มี ๔ ประเภท คือ

- ๔.๑) ทิฐิฐิของกลุ่มที่เกรงว่าจะพุดปด จึงพุดปฏิเสธว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ไม่ใช่ มิใช่ (อะไร) ก็ไม่ใช่
- ๔.๒) ทิฐิฐิของกลุ่มที่เกรงว่าจะยึดถือ จึงพุดปฏิเสธเหมือนกลุ่มแรก
- ๔.๓) ทิฐิฐิของกลุ่มที่เกรงว่าจะถูกซักถาม จึงพุดปฏิเสธเหมือนกลุ่มแรก
- ๔.๔) ทิฐิฐิของกลุ่มที่โง่เขลา จึงพุดปฏิเสธเหมือนกลุ่มแรก และไม่ยอมรับหรือยืนยันอะไรเลย

๕) อธิจสมุปป็นนะ กลุ่มมีทิฐิฐิว่าสรรพสิ่งมีขึ้นเอง ไม่มีเหตุ มี ๒ ประเภท คือ

- ๕.๑) ทิฐิฐิว่าสรรพสิ่งมีขึ้นเอง โดยไม่มีเหตุ เพราะเคยเกิดเป็นอสังขญิสัตว์
- ๕.๒) ทิฐิฐิของนักเคา โดยใช้ความคิดคาดคะเนว่า สรรพสิ่งมีขึ้นเองโดยไม่มีเหตุ

พวกอปรรันตกัปปินะ แบ่งเป็น ๕ ประเภท คือ

๑) สัญญิวาทะ กลุ่มที่มีทิฐิฐิว่ามีสัจญญา (ความจำได้หมายรู้) มี ๑๖ ประเภท คือ

- ๑.๑) คนมีรูป
- ๑.๒) คนไม่มีรูป
- ๑.๓) คนทั้งมีรูปและไม่มีรูป
- ๑.๔) คนทั้งมีรูปก็ไม่ใช่และไม่มีรูปก็ไม่ใช่
- ๑.๕) คนมีที่สุด
- ๑.๖) คนไม่มีที่สุด
- ๑.๗) คนทั้งมีที่สุด ทั้งไม่มีที่สุด
- ๑.๘) คนทั้งมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่
- ๑.๙) คนมีสัจญญา เป็นอันเดียวกัน

- ๑.๑๐) คนมีสัญญาต่างกัน
- ๑.๑๑) คนมีสัญญาเล็กน้อย
- ๑.๑๒) คนมีสัญญาหาประมาณไม่ได้
- ๑.๑๓) คนมีสุขโดยส่วนเดียว
- ๑.๑๔) คนมีทุกข์โดยส่วนเดียว
- ๑.๑๕) คนมีทั้งสุขและทุกข์
- ๑.๑๖) คนไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

๒) อสัณฺณิวาทะ กลุ่มที่มีทริฐฐิว่าไม่มีสัญญา (ไม่มีความจำได้หมายรู้) มี ๘ ประเภท คือ ทริฐฐิว่าตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๘ ในกลุ่มที่ ๑ ทั้ง ๘ ประเภทนี้ตายไปแล้วก็ไม่มีสัญญา คือไม่มีความจำได้หมายรู้

๓) เนวสัณฺณินาสัณฺณิวาทะ กลุ่มที่มีทริฐฐิว่ามีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ มี ๘ ประเภท คือ ทฤษฏิว่าตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๘ ในกลุ่มที่ ๑ ทั้ง ๘ ประเภทนี้ตายไปแล้ว มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่

ทั้ง ๓ กลุ่มนี้ รวมเรียกว่า อุตฺตมาสนนิกา คือ พวกที่มีความเห็นเกี่ยวกับสภาพเมื่อตายไปแล้ว จะเป็นอย่างไร

๔) อุกฺกเทวาทะ กลุ่มที่มีทริฐฐิว่า ขาดสูญ มี ๗ ประเภท คือ

- ๔.๑) คนที่เป็นของมนุษย์และสัตว์
- ๔.๒) คนที่เป็นของทิพย์ มีรูป กิณอาหารหยาบ
- ๔.๓) คนที่เป็นของทิพย์ มีรูป สำเร็จจากใจ
- ๔.๔) คนที่เป็นอากาศาสนัญจายตนะ
- ๔.๕) คนที่เป็นวิญญูณัญจายตนะ
- ๔.๖) คนที่เป็นอาภิญญัญจายตนะ
- ๔.๗) คนที่เป็นเนวสัณฺณินาสัณฺณียตนะ

ทั้ง ๗ ประการนี้ มีความเชื่อว่า เมื่อสิ้นชีพแล้วขาดสูญ ไม่เกิดอีก

๕) ทิฐฐิธัมมนิพพาน กลุ่มที่มีทริฐฐิที่เห็นสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน มี ๕ ประเภท คือ

๕.๑) ทิฏฐิว่า การเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ เป็นนิพพานอย่างยอดเยี่ยมในปัจจุบัน
๕.๒) ถึง ๕.๕) ทิฏฐิว่า การเพียบพร้อมด้วยฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เป็นนิพพาน
อย่างยอดเยี่ยมในปัจจุบัน

ในที่สุดแห่งพระสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปโดยใช้กระบวนการปฏิเสธสมุปบาทว่า สมณพราหมณ์ทุกคนที่มีทิฏฐิ ๖๒ ประการนี้ ย่อมได้เสวยอารมณ์เพราะอายตนะ ๖ เพราะเหตุที่เสวยอารมณ์จึงเกิดคันหา เพราะเหตุที่มีคันหาจึงมีความยึดมั่นถือมั่น เพราะเหตุที่มีความยึดมั่นถือมั่น จึงมีภพ เพราะเหตุที่มีภพ จึงชาติ เพราะเหตุที่มีชาติ จึงมีความตาย ความเศร้าโศก ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ และความคับแค้นใจ สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมติดอยู่ในข่ายความเห็นทั้ง ๖๒ เหมือนปลาติดข่าย ส่วนตถาคตเป็นผู้ละคันหาอันนำไปสู่ภพได้แล้ว กายจึงดำรงอยู่ตราบใด ก็มีผู้แลเห็น เมื่อกายทำลายไปแล้วก็ไม่มีผู้แลเห็น

โดยสรุป ทิฏฐิดังที่กล่าวมาแล้วนั้น สามารถจัดแบ่งได้เป็น ๒ กลุ่ม โดยแบ่งออกเป็นสองข้างแห่งความสุดโต่ง คือ กลุ่มทิฏฐิที่มีความเชื่อในความมีอยู่เป็นอยู่ และกลุ่มทิฏฐิที่มีความเชื่อในความไม่มีอยู่ไม่เป็นอยู่ ซึ่งในระหว่างทิฏฐิสุดโต่งทั้งสองข้างนั้น พระพุทธศาสนาได้ประกาศแนวคิดทางสายกลางเป็นสัมมาทิฏฐิ มีตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความชัดเจนในการประกาศแนวคิดทางสายกลาง คือ เรื่องเล่าว่า ดิมพรุกขะได้ทูลถามพระพุทธเจ้าในปัญหาว่าสุขและทุกข์เกิดขึ้นเพราะใครกระทำ ที่ละชื่อว่า

๑. สุขและทุกข์ตนกระทำเอง
๒. สุขและทุกข์ผู้อื่นกระทำให้
๓. สุขและทุกข์ตนกระทำเองด้วย ผู้อื่นกระทำให้ด้วย
๔. สุขและทุกข์ตนเองกระทำก็มีใช่ ผู้อื่นกระทำให้ก็มีใช่

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบแต่ละข้อนั้นว่า อย่างกล่าวอย่างนั้น และเมื่อดิมพรุกขะทูลขอให้พระองค์อธิบายเรื่องสุขและทุกข์ พระองค์ตรัสว่า เราไม่กล่าวว่า สุขและทุกข์ตนกระทำเอง และเราก็ไม่กล่าวว่า สุขและทุกข์ผู้อื่นกระทำให้ เราแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ทุกข์ทั้งมวลเกิดขึ้น เพราะมีปัจจัยต่างๆ เริ่มด้วยอวิชชา ต่อเนื่องกันไปเป็นเหตุ เมื่อดับปัจจัยอันเป็นเหตุได้แล้ว ทุกข์ทั้งมวลก็จะดับไป^{๘๔} เช่นเดียวกับในอเจลกัสสปสูตร อเจลกัสสปได้ทูลถามพระพุทธเจ้าในปัญหาว่าทุกข์เกิดขึ้นเพราะใครกระทำ ท่านองเดียวกับที่ดิมพรุกขะได้ทูลถาม ซึ่งก็ได้รับคำตอบอย่างเดียวกัน

^{๘๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๔/๒๑.

และได้รับคำอธิบายจากพระองค์ด้วยว่า การถือว่า ทุกข์ตนกระทำเองนั้น เป็นสัตตตทิกขุ และการที่ถือว่า ทุกข์ผู้อื่นกระทำให้นั้น เป็นอุจเจตทิกขุ^{๘๕} ดังนั้นจะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสถึงกระบวนการของการเกิดทุกข์ในลักษณะกระบวนการที่เป็นหลักปัจจุสมุปบาทหรืออทิปปัจจยตา โดยไม่ระบุเจาะจงไปว่า ทุกข์เกิดขึ้นเพราะตนเองหรือบุคคลอื่นกระทำ คำสอนของพระพุทธเจ้าจึงเป็นแนวคิดใหม่และเป็นสิ่งที่บุคคลทั่วไปยากที่จะเข้าใจ เพราะเป็นคำสอนที่หลุดพ้นจากการยึดติดทางความเชื่อแบบดั้งเดิมที่ผูกพันอยู่กับความมีอยู่เป็นอยู่ของเทพเจ้า และความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนของมนุษย์ ในขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องกระบวนการของการเกิดทุกข์และดับทุกข์ แต่ผู้คนส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อในเรื่องความมีอยู่ความเป็นอยู่ของเทพเจ้าและตัวตน และอีกกลุ่มหนึ่งยังมีความเชื่อเลยไปถึงความไม่อยู่ไม่เป็นอยู่ของสรรพสิ่ง คือ ปฏิเสธภาวะทุกอย่างว่าไม่มีจริง ดังนั้น เราอาจสามารถจัดแบ่งกลุ่มทิกขุได้ ๒ แนวคิดหลักๆ คือ

๑. ทิกขุว่าด้วยความมีความเป็น เป็นความเชื่อที่ยอมรับว่า มีสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่จริง คือ ความงมงายด้วยการยึดถือผิดด้วยความติดยึดอยู่ในภพ เป็นทิกขุที่เชื่อว่า มีภพหรือสภาวะของความมีความเป็น เรียกว่า ภวทิกขุ คือ ชอบที่จะบันเทิงอยู่ในภพ ไม่น้อมไปในธรรมเพื่อความดับภพ มีความเชื่อในชีวิตปัจจุบัน เป็นกามสุขัลลิกานุโยค และมีความเชื่อในชีวิตหลังความตาย เป็นสัตตตทิกขุ โดยยังยึดติดในความเชื่อเรื่องภพภูมิต่างๆ เช่น สวรรค์ และพรหมโลก

๒. ทิกขุว่าด้วยความไม่มีความไม่ เป็นความเชื่อปฏิเสธว่า ไม่มีสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่จริง คือ ความงมงายด้วยการยึดถือผิดในความไม่มีจริง เป็นความเชื่อที่เล่นเลยความเป็นอนัตตาไป เป็นทิกขุที่เชื่อว่าไม่มีภพหรือสภาวะของความมีความเป็นที่แท้จริง เรียกว่า วิภวทิกขุ โดยได้พัฒนาจากความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิด คือ วัฏฏสังสาร โดยเชื่อว่าบุคคลจะบริสุทธิ์ได้เองโดยไม่มีเหตุปัจจัย เป็นอกิริยทิกขุและอุจเจตทิกขุ และในขณะเดียวกันบางกลุ่มก็หลงเชื่อในเหตุปัจจัยที่ไม่ถูกต้อง ทำให้ยึดถือการปฏิบัติที่ผิดทางด้วยอัตตถิสมถานุโยค คือ การประพฤติดมมานตนให้ลำบาก เพราะความเชื่อว่าเป็นทางหลุดพ้นจากการเกิดอีก

ผู้ใดยึดถือทิกขุ ๒ อย่างนี้ ย่อมไม่บรรลุถึงความดับทุกข์ ผู้ยึดถือทิกขุใด ย่อมมีสัญญาวิปริตเพราะทิกขุนั้น ผู้เห็นธรรมย่อมเห็นความเป็นจริงของการเกิดและการดับไปด้วยหลักปัจจุสมุปบาท ย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย และเพื่อดับความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น ดังพระพุทธดำรัสว่า “ดูกรกัจจანะ โลกนี้ โดยมากอาศัย ส่วน ๒ อย่าง คือ ความมี ๑

^{๘๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๕/๑๕.

ความไม่มี ๑ ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดแห่งโลก ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงแล้ว ความไม่มีในโลก ย่อมไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงแล้ว ความมีในโลก ย่อมไม่มี โลกนี้โดยมากยังพัวพันด้วยอุบาย อุปาทาน และอภินิเวศ (ความยึดมั่น) แต่พระอริยสาวก ย่อมไม่เข้าถึง ไม่ถือมั่น ไม่ตั้งไว้ซึ่งอุบายและอุปาทานนั้น อันเป็นอภินิเวศและอนุสัย อันเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิตว่า อัตตาของเรา ดังนี้ ย่อมไม่เคลือบแคลงสงสัยว่า ทุกข์นั้นแหละ เมื่อบังเกิดขึ้น ย่อมบังเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับ ย่อมดับ พระอริยสาวกนั้นมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นเลย ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล ก็ जानะ จึงชื่อว่าสัมมาทิฐิ . . . ส่วนสุดข้อที่ ๑ นี้ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ส่วนสุด ข้อที่ ๒ นี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มี ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ ส่วนสุดทั้ง ๒ นั้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ . . . ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ เพราะอวิชชานั้นแหละดับด้วยการสํารอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ . . . ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้”^{๘๖}

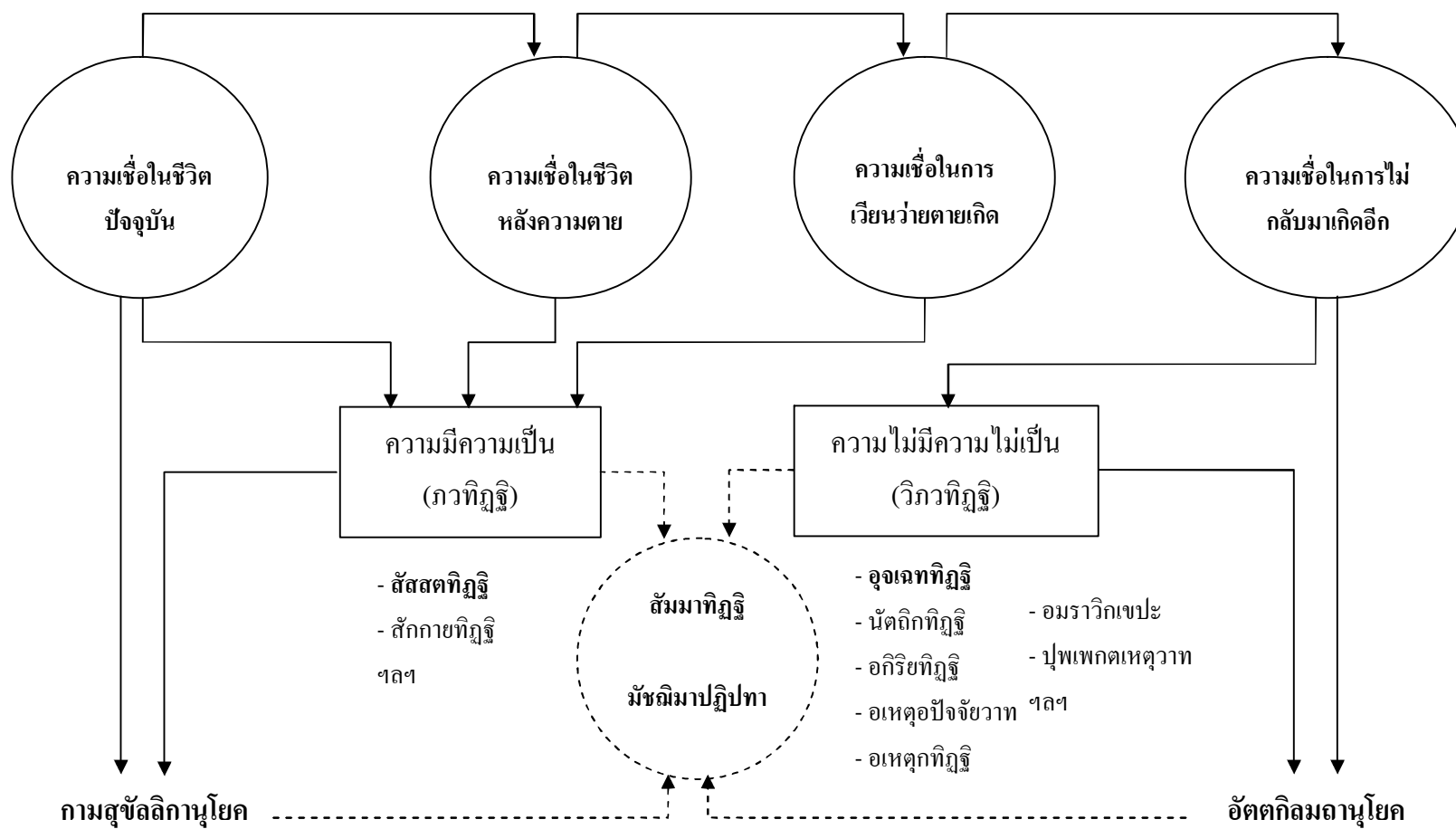
ในการศึกษาครั้งนี้ สามารถจัดแบ่งลักษณะของมิจนาทิฐิได้ ๔ ประเภท และสามารถสรุปได้ใน ๒ หลัก คือ

๑. ทิฐิเชิงหลักการ ได้แก่ ศัสสตทิฐิ และอุจเจททิฐิ
๒. ทิฐิเชิงปฏิบัติการ ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค และอตตกิลมณานุโยค

ซึ่งผลจากการศึกษาจะนำไปสู่การจัดประเภทของมิจนาทิฐิของพุทธสาวกก่อนการบรรลุนิพพานต่อไป

^{๘๖} ส.น. (ไทย) ๑๖/๔๒-๔๔/๑๖-๑๗.

แผนผังที่ ๒.๔ ผังแสดงประเภทของทีฎฐิ

มิจนาทิฏฐิจของพุทธสาวกก่อนการบรรลุตธรรม

- ๓.๑ พุทธสาวกประเภทอัครคฤศณิกานุโยค
- ๓.๒ พุทธสาวกประเภทกามสุขัลลิกานุโยค
- ๓.๓ พุทธสาวกประเภทสัสสตปฏิญฺเฐ
- ๓.๔ พุทธสาวกประเภทอุจฺเจถปฏิญฺเฐ

พุทธสาวกกลุ่มนี้เคยมีวิถีชีวิตอยู่ในข้างใดข้างหนึ่งอย่างสุดโต่งมาก่อน โดยเฉพาะการประพฤตินามคนในแบบอัตตคติมถาณูโยค และการเสพความสุขในแบบกามสุขัลลิกานุโยคอย่างพรึงพร้อม ประกอบด้วยวาระพระราหมณ์ที่ประพฤติพรตออกบวชถึงผลจากการปฏิบัติตนเพื่อหลุดพ้น และอีกกลุ่มหนึ่งเป็นวาระแพศย์ คือ เป็นบุตรของมหาเศรษฐีที่มีวิถีชีวิตอยู่ในโลกียสุขอย่างบริบูรณ์ ต่อมาได้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา แล้วได้รับฟังคำสอนเกี่ยวกับหลักมัชฌิมาปฏิปทาโดยตรง มีดังนี้

Page 79 of 165

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตั้งแต่นั้นก็ตั้งใจไว้ว่า ถ้าพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวชเมื่อใด ตนยังมีชีวิตอยู่จักออกบวชตามเมื่อนั้น ต่อมา ครั้นเมื่อทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวชแล้ว จึงได้ออกติดตาม พร้อมกับบุตรพราหมณ์อีก ๔ ท่าน คือ พระวัปปะ พระภททิสัย พระมหานามะ และ พระอัสสชิ ซึ่งล้วนเป็นบุตรพราหมณ์ในเมืองกบิลพัสดุ์ เมื่อคราวพระมหากษัตริย์ประสูติใหม่ พราหมณ์ผู้บิดาของท่านทั้งหมดได้รับเชิญเลี้ยงโภชนาหารในพระราชพิธีทำนายพระลักษณะ แต่ก็ทั้งหมดหวังในการที่จะได้เห็นพระองค์ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะตนมีอายุมากแล้ว จึงได้ตั้งบุตรของแต่ละคนไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวชแล้ว ให้ติดตามเสด็จเมื่อนั้น ครั้นเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวชแล้ว จึงพากันออกบวชเป็นฤๅษี ติดตามอุปัฏฐากพระพุทธเจ้า พวกปัญจวัคคีย์นี้นิยมลัทธิการประพฤติพรหมจรรย์ แต่เมื่อพระพุทธเจ้าเปลี่ยนวิถีการปฏิบัติ ก็พากันละทิ้งพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี แคว้นกาฬิ เมื่อพระพุทธเจ้าบรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว จึงแสดงไปโปรดพระปัญจวัคคีย์ และเมื่อทรงตรัสเทศนาแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ก็ได้บรรลุธรรมเป็นกลุ่มแรก ต่อมาแสดงธรรมอนัตตลักขณสูตร จึงบรรลุอรหัตผล ในกลุ่มนี้ พระอัญญาโกณฑัญญะ ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นเอตทัคคะด้านผู้รัตตัญญู แปลว่า ผู้รู้ราตรีนาน คือ ท่านเป็นผู้บวชก่อนพระภิกษุรูปอื่นทั้งหมดในพระพุทธศาสนา

พระโสมโกฬวิสะ เป็นบุตรของอุสภเศรษฐี ในเมืองจัมปา แคว้นอังคะ เมื่ออยู่ในครรภ์ มารดาจนคลอด พวกชาวเมืองนำเครื่องบรรณาการมาให้แก่เศรษฐีเป็นอันมาก เมื่อคลอดแล้วมีผิวพรรณงดงาม จึงมีชื่อว่า โสณะ โสณเศรษฐีบุตรเป็นคนสุขุมลชาดี ฝ่ามือฝ่าเท้าอ่อนนุ่มและมีสีแดงดังดอกขบา มีขนอ่อนสีเขียวเหมือนแก้วมณีละเอียดอ่อนงอกขึ้นมาที่ฝ่าเท้าทั้งสอง ท่านได้รับการเลี้ยงดูอย่างสุขสบายหรูหรา เรื่องเล่าว่า บิดาท่านได้สร้างปราสาท ๓ ถดู ให้คนใช้จัดอาหารที่ประณีต ข้าวสารที่นำมาหุงบริโภคเป็นชนิดดีเลิศ ปลูกขึ้นเองในเนื้อที่ ๖๐ กรีส มีการดูแลข้าวสารีด้วยน้ำ ๓ ชนิด คือ น้ำธรรมดา น้ำผสมน้ำนม และน้ำผสมน้ำหอม และมุงบังด้วยผ้าขาวเพื่อป้องกันสัตว์และแมลงรบกวน หลังการบริโภคอาหารแต่ละมื้อท่านจะล้างมือด้วยน้ำหอม นอกเหนือจากนี้ ท่านยังเป็นคนรักการเล่นดนตรี กล่าวว่ ท่านมีความชำนาญในการคิดพิณมาก เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสารรับสั่งให้ชาวบ้านทุกหมู่บ้านในแคว้นอังคะมาประชุมพร้อมกันที่ลานพระราชวังเพื่อรับพระราโชบาย ในขณะเดียวกันก็รับสั่งให้อุสภเศรษฐีส่งโสมเศรษฐีบุตรเข้าเฝ้า เพราะประสงค์จะทอดพระเนตรฝ่าเท้าที่แปลกประหลาดของเขา หลังจากนั้นจึงรับสั่งให้ชาวบ้านและโสมเศรษฐีบุตรไปเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทรงแสดง

° วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/ ๑๔.

อนุพัพพิทาและอริยสัจ ๔ เมื่อธรรมเทศนาจบลง โสณเศรษฐีบุตรมีความเลื่อมใสจึงขออุปสมบท แล้วจึงเดินทางไปบำเพ็ญเพียรอยู่ที่ป่าสิตวัน เมืองราชคฤห์ ด้วยความเพียรกล้า เคนจกรมไม่หยุด จนฝ่าเท้าแตก แต่ก็ไม่บรรลุนิพพานใดๆ จนกระทั่งพระพุทธเจ้าเสด็จมาเทศนาธรรมให้ฟังอีกครั้ง จึงได้บรรลุนิพพาน^๒ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอกตักกะด้านผู้ปรารถนาความเพียร

พระสุภูติ เป็นบุตรของสุนนเศรษฐี ในเมืองสาวัตถี เมื่ออนาคตภินทิกมหาเศรษฐี ทำการฉลองพระวิหารเชตวัน ท่านพร้อมกับมหาเศรษฐี ได้เข้าไปฟังธรรมเทศนาแล้ว ท่านเกิดศรัทธาเลื่อมใส อยากจะอุปสมบท จึงทูลขออุปสมบท ครั้นได้อุปสมบท ท่านบำเพ็ญเพียรจนบรรลุนิพพาน ด้วยการพิจารณาการปฏิบัติทางสายกลาง ท่านจึงได้รับความยกย่องว่า เป็นเอกตักกะด้านผู้เจริญธรรมวิหาร คือ เจริญมานประกอบด้วยเมตตา และเป็นทักษิณะบุคคล คือ ผู้ควรรับซึ่งทักษิณาทาน^๓

พระนาลกะ เป็นบุตรของน้องสาวอสิตดาบส หรือกาฬเทวิลดาบส ในเมืองกบิลพัสดุ์ เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าประสูติ กาฬเทวิลดาบสไปเยี่ยมเยียน ได้เห็นพระลักษณะถูกต้องตามตำราพยากรณ์ของพราหมณ์ว่า พระองค์จะเสด็จออกทรงผนวช แล้วจะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงกลับมาแนะนำให้นาลกะหลานชายออกบวชประพฤติพรตเป็นดาบส คอยพระองค์อยู่ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวชได้ตรัสรู้แล้ว นาลกะได้ทราบข่าว จึงเข้าไปเฝ้ากราบทูลถามปัญหาโมไนยปฏิบัติ พระองค์ก็ทรงพยากรณ์ให้ เมื่อเวลาจบพยากรณ์ปัญหา นาลกะเกิดความเลื่อมใส จึงทูลขออุปสมบท เมื่อได้อุปสมบทแล้วทูลลาพระพุทธเจ้าเข้าป่า ปฏิบัติธรรมก็ได้บรรลุนิพพาน ท่านเป็นผู้ปฏิบัติในโมไนยปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จะคงมีชีวิตอยู่ไม่นาน กล่าวกันว่า ในศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งๆ จะมีพระสาวกผู้บำเพ็ญโมไนยปฏิบัติเพียรเพียงองค์เดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้นในพระพุทธศาสนานี้ พระนาลกะ ถือเป็นผู้เดียวที่บำเพ็ญเพียรด้วยโมไนยปฏิบัติขั้นสูงสุด ทำให้ท่านเมื่อบรรลุนิพพานแล้ว^๔ จึงดำรงอายุสังขารอยู่ได้เพียง ๘ เดือนกึ่งนิพพาน ด้วยอริยาบถยืนประนมมือฟังภูเขาหิงคุละ หันหน้าไปยังทางที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ วัดเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จมาพร้อมกับพระภิกษุหลายรูป รับสั่งให้ฉาปนกิจศพและนำอัฐิไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์เพื่อให้พุทธบริษัทได้บูชาสักการะ

^๒ วิ. ม. (ไทย) ๕/๑/๑.

^๓ จุ.เถร. (ไทย) ๓๒/๒๓/๖๗.

^๔ จุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๘๘/๔๑๕.

๓.๒ พุทธสาวกประเภทกามสุขัลลิกานุโยค

พุทธสาวกกกลุ่มนี้มีวิถีชีวิตอยู่ในโลกียสุข คือ กามสุขัลลิกานุโยค ส่วนใหญ่เป็นวรรณะ กษัตริย์ วรรณะแพศย์ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มพราหมณ์ที่ยังประพฤติดรองเรื่อนอยู่ ได้แก่ ปุโรหิต บุตรพราหมณ์ หรือเป็นผู้ประกอบอาชีพเป็นคณาจารย์ ถือเป็นกลุ่มปัญญาชนของสังคม ได้รับการศึกษาเรียนรู้จบไตรเพท เป็นผู้ที่มิปัญญา แต่ยังประพฤติดรองเรื่อนอยู่ก่อนบวช โดยได้รับการฟังธรรมเทศนามิชื่อว่าอนุปปิกถาเป็นเบื้องต้น ทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาออกบวช โดยพื้นฐานที่คล้ายคลึงกัน คือ พุทธสาวกกกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เคยได้รับการบำรุงบำเรอทางวัตถุอย่างบริบูรณ์และได้รับการเรียนรู้ในศิลปวิทยาการแขนงต่างๆ ในครั้งพุทธกาลเป็นอย่างดี มีดังนี้

พระยสะ เป็นบุตรเศรษฐีในเมืองพาราณสี มีฐานะร่ำรวย มีบ้านสามหลังในสามฤดู มีชีวิตสุขสบาย และเดินออกจากบ้านเพราะความรู้สึกเบื่อหน่ายในกาม หลังจากเห็นภานางบำเรอในปราสาทนอนหลับเกลื่อนกลาดเหมือนซากศพในป่าช้า ท่านมีชีวิตคล้ายคลึงกับพระพุทเจ้าครั้ง ที่ทรงเสด็จหนีออกบวชมาก และด้วยเหตุนี้ทำให้ท่านเปล่งอุทานว่า ที่นี้วุ่นวายหนอ ที่นี้ขัดข้องหนอ เดินไปสู่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทเจ้าทรงได้ยินจึงตรัสว่า ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง เชิญมาที่นี้เถิด เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน ยสกุลบุตรได้ยินเกิดฉุฉใจจึงเข้าเฝ้าพระพุทเจ้าตรัสเทศนาอนุปปิกถาและอริยสัจ ๔ ทำให้ท่านบรรลุธรรมขั้นโสดาปัตติผล และเมื่อได้ฟังอีกครั้งหนึ่งก็บรรลุอรหัตผลตั้งแต่เป็นภคหัตถ์ ต่อมาเมื่อมีสหายอีก ๕๔ คน ปราภฏชื่อ ๔ องค์ คือ **พระวิมล** **พระสุพาหุ** **พระปุลณชิ** และ **พระควัมปติ** ซึ่งเป็นบุตรของเศรษฐี ในเมืองพาราณสี เช่นกัน ได้ชักชวนกันมาฟังธรรมจนบรรลุอรหัตผล นับเป็นกลุ่มพุทธสาวกกกลุ่มที่สอง รวมไปถึงกลุ่มภทวักคิย ซึ่งเป็นกลุ่มชายหนุ่มเจ้าสำราญ ๓๐ คน ทำให้ชาวเมืองพาราณสีเป็นพุทธสาวกกกลุ่มใหญ่กลุ่มแรกๆ ต่อจากกลุ่มพระปัญจวัคคิย

พระมหากัจจายนะ เป็นบุตรของติปิฉิฉพราหมณ์ ปุโรหิตของพระเจ้าฉันทปัชโชต ในเมืองอุชเชนี แคว้นอนันติ ส่วนมารดาชื่อฉันทนปทุมมา ท่านมีรูปกายงามจึงมิชื่อว่า กัจจายนะ ได้เรียนจบไตรเพท เมื่อบิดาเสียชีวิตแล้วได้รับตำแหน่งเป็นปุโรหิตแทนบิดา ต่อมาพระเจ้าฉันทปัชโชตได้ทรงทราบข่าวพระพุทเจ้า จึงตรัสสั่งกัจจายนปุโรหิตให้ไปทูลเชิญเสด็จ ท่านมีความประสงค์ออกบวช จึงทูลลาจะบวชด้วย เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงเดินทางออกจากเมืองอุชเชนีพร้อมด้วยบริวาร ๗ คน พาทั้งเข้าไปเฝ้าพระพุทเจ้า เมื่อพระพุทของค์ตรัสเทศนาสั่งสอนธรรม ใน

^๕ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕/๒๔.

เวลาจบเทศนาได้บรรลอรหัตผลพร้อมกันทั้ง ๘ คน จึงทูลขออุปสมบท ครั้นได้อุปสมบทแล้ว จึงทูลเชิญอาราธนาพระองค์เสด็จไปเมืองอุชเชนี พระพุทธเจ้ารับสั่งให้ท่านไปเผยแผ่แทนที่บ้านเกิดของท่านเอง ท่านจึงกลับไปประกาศพระพุทธศาสนาให้พระเจ้าจันทปัชชิตและชาวเมืองให้เลื่อมใสจำนวนมาก เมื่อครั้งที่ท่านพำนักอยู่ ณ ภูเขาปวัตตะ แขวงเมืองกुरुภระ ในแคว้นอวันตี ท่านเป็นผู้ที่ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงแก้ไขพระพุทธรูปด้วยดีบางข้อ ซึ่งขัดข้องต่อภูมิประเทศ นอกจากนั้นแล้วท่านยังเป็นผู้มีความสามารถในการอธิบายความแห่งคำย่อให้พิสดาร เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงภทเทรตตสูตรโดยย่อแล้ว เสด็จลุกเข้าไปสู่วิหารที่ประทับ พวกภิกษุไม่ได้โอกาสที่จะทูลถามเนื้อความที่พระองค์ตรัสโดยย่อ ให้เข้าใจกว้างขวาง จึงขอให้ท่านอธิบายให้ฟัง ท่านก็อธิบายให้ฟังโดยพิสดาร ภิกษุเหล่านั้นได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ได้กราบทูลเนื้อความนั้นให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสสรรเสริญพระมหากัจจายนะว่าเป็นคนมีปัญญา สามารถขยายเนื้อความได้ตามที่ทรงประสงค์ จึงทรงตั้งไว้ในเอตทัคคะด้านผู้อธิบายเนื้อความย่อให้พิสดาร^๖ หลังการเสด็จปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ท่านได้สนทนากับพระเจ้ามรุตราช พระราชบุตรของเจ้าหญิงอวันตีเกี่ยวกับการถือตัวของคนวรรณะพราหมณ์ว่าไม่มีความแตกต่างกันของคนทุกวรรณะ พระเจ้ามรุตราชถึงกับประกาศท่านเป็นสรณะ แต่ท่านไม่ยอมรับและทูลให้พระมรุตราชรับพระรัตนตรัยเป็นสรณะ^๗

พระมหาปันถกะ เป็นบุตรในธิดาของชนเศรษฐี ในเมืองราชคฤห์ ท่านทั้งสองได้รับการอุปถัมภ์เลี้ยงดูจากเศรษฐีผู้เป็นตา จนเจริญวัย มหาปันถกะได้ไปฟังการเทศนาธรรมของพระพุทธเจ้ากับเศรษฐีผู้เป็นตา ที่พระเวฬุวันมหาวิหารเป็นประจำ แล้วเกิดความศรัทธาเลื่อมใสต้องการบรรพชา จึงทูลอนุญาตเศรษฐีผู้เป็นตา เมื่ออนุญาตแล้ว นำไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลให้ทรงทราบ ทรงให้พระภิกษุรูปหนึ่งบรรพชาให้เป็นสามเณร ครั้นเมื่ออายุครบ ๒๐ ปีแล้วก็ได้อุปสมบทเป็นภิกษุ ได้ปฏิบัติธรรมกับบรรลอรหัตผล ท่านทูลอาสาจะรับหน้าที่เป็นภัตตทูตเทศน์ คือ ผู้จัดแจงดูแลการรับนิมนต์ภัตตาหาร และเป็นได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะด้านผู้เจริญภาวนา^๘

พระกาฬทายี เป็นบุตรของมหาอำมาตย์ ในเมืองกบิลพัสดุ์ เป็นสหชาติ คือ เกิดพร้อมกับพระพุทธเจ้า ผู้ที่เกิดพร้อมในวันเดียวกันกับพระพุทธเจ้า เรียกว่า สหชาติมี ๗ คือ ต้นไม้มหาโพธิ์ พระนางยโสธรา (พิมพา) มารดาพระราहुล ขุมทองทั้ง ๔ ช้างพระที่นั่ง ม้ากัณฐกอัศวราช ฉันทน

^๖ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒๑/๑๒๐.

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๔/๓๒๖.

^๘ ขุ.อป. (ไทย) ๒๖/๓๗๓/๓๐๐.

อำมาตย์ กาฬายาอำมาตย์ เมื่อเจริญวัยได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก เป็นผู้ที่มีความสนิทสนมคุ้นเคยกับ พระพุทธเจ้ามาก ท่านมีความรู้เชี่ยวชาญในนิติศาสตร์ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวช ได้ตรัสรู้แล้ว ประทับอยู่ในเมืองราชคฤห์ พระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระพุทธรบิดาทรงทราบข่าว มีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตร จึงมีพระราชโองการรับสั่งให้อำมาตย์คนหนึ่งให้ไปทูลเชิญเสด็จ อำมาตย์รับพระราชโองการแล้วพาบริวารไปเฝ้าพระบรมศาสดา ได้ฟังธรรมเทศนาจนบรรลุอรหัตผล พร้อมด้วยบริวารทูลขออุปสมบทในพระธรรมวินัย ครั้นอุปสมบทแล้ว ไม่ได้ทูลเชิญ และไม่ได้ส่งข่าวให้พระเจ้าสุทโธทนะทรงทราบ ส่วนพระเจ้าสุทโธทนะ เมื่อไม่เห็นพระโอรสเสด็จมา และไม่ได้ทราบข่าวด้วย จึงให้อำมาตย์พร้อมด้วยบริวารพันหนึ่งไปอีก อำมาตย์ก็ไปบวชเสีย ไม่ส่งข่าวให้ทราบถึง ๕ คนแล้ว ในครั้งที่ ๑๐ จึงตรัสสั่งให้กาฬายาอำมาตย์ ซึ่งเป็นคนคุ้นเคยกับ พระพุทธเจ้า ให้ไปทูลเชิญเสด็จ กาฬายาอำมาตย์ทูลลาบวชด้วย เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว พาบริวารไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระวิหารเวฬุวัน ได้ฟังธรรมเทศนาบรรลุอรหัตผลแล้ว พร้อมด้วยบริวารทูลขออุปสมบท ครั้นกาฬายาอำมาตย์ได้อุปสมบทแล้ว เมื่อถึงฤดูหนาว ท่านเห็นเป็นกาลอันสมควรที่จะทูลเชิญพระพุทธเจ้า จึงกราบทูลพรรณนาหนทางที่จะเชิญเสด็จ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไป เมืองกบิลพัสดุ์ และท่านได้เดินทางล่วงหน้าไปก่อน แจ้งข่าวแก่พระเจ้าสุทโธทนะให้ทรงทราบ ส่วนพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เป็นพุทธบริวารเสด็จออกจากกรุงราชคฤห์ถึงเมืองกบิลพัสดุ์เสด็จประทับอยู่ ณ นิโครธาราม พระกาฬายาได้เทศนาสั่งสอนประชาชนให้เกิดความเลื่อมใสมากมาย จึงได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะด้านผู้ยังสกุลที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา^๕

พระภักทิยะ เป็นพระราชาบุตรของนางศากยภัณ्डาพระนามว่า กาฬิโคธราชเทวี เมืองกบิลพัสดุ์ เมื่อเจริญวัยได้เสวยราชสมบัติสืบสายวงศ์ ต่อมาภายหลังอนุรุธกุมารได้ชักชวนให้ออกผนวช ตอนแรกเจ้าภักทิยะไม่พอใจจะออกผนวชด้วย ในที่สุดก็จำเป็นต้องยอมผนวช สละราชสมบัติเสด็จออกไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อนุปิยนิคม แคว้นมัลละ พร้อมด้วยพระราชาบุตรองค์อื่นๆ ครั้นได้อุปสมบทแล้ว และได้บรรลุอรหัตผล หลังจากนั้นท่านก็มักเปล่งอุทานเสมอว่า สุขหนอๆ เพราะเมื่อครั้งเป็นกษัตริย์นั้นมีความวิตกกังวลต่อพระราชกรณียกิจมาก และหวาดสะดุ้งต่อภัยต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นในพระราชอาณาจักรตลอดเวลา^๖ เนื่องจากท่านเกิดในตระกูลสูง และได้เป็นกษัตริย์เสวยราชสมบัติมาแล้ว ท่านได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นเอตทัคคะด้านผู้เกิดในตระกูลสูง

^๕ จ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๓๖/๑๖๒.

^๖ วิ.จ. (ไทย) ๓/๓๔๕/๑๓๒.

พระมหากัปปินะ เป็นพระราชบุตรของกษัตริย์เมืองกุกกุวดีในปัจจุบันชนบท เมื่อพระราชบิดาสวรรคตก็ได้สืบราชสมบัติ มีพระอักรมเหสีทรงพระนามว่า อโนชาเทวี เป็นพระราชธิดาของกษัตริย์ในเมืองสาละ แคว้นมัททะ มีอุปนิสัยชอบทรงม้าเที่ยวสืบข่าวต่างๆ ต่อมาทราบข่าวเรื่องพระพุทธเจ้าจากพ่อค้าที่มาจากเมืองสาวัตถี ทรงเกิดโสมนัสยินดี ประกาศสละราชสมบัติ เสด็จข้ามแม่น้ำ ๓ สายไปเฝ้า ด้วยพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้า เมื่อพระพุทธเจ้าทราบจึงเสด็จมารับที่ใต้ร่มไทร ใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทกาคา และได้ทรงแสดงธรรมโปรด ก็บรรลุโสดาปัตติผล เมื่ออุปสมบทแล้ว ก็บรรลุอรหัตผล เมื่อท่านได้รับพระพุทธานุญาตให้เป็นผู้สั่งสอนบิณฑาของท่านจำนวนพันรูป จนบรรลุอรหัตผล ด้วยเหตุนี้ ท่านได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นเอตทัคคะด้านให้อิโฆวาทแก่ภิกษุ^{๑๑}

พระโสมณกุฎิกัณณะ เป็นบุตรของอุบาสกาชื่อว่า กาฬิ ซึ่งเป็นผู้บรรลุโสดาปัตติผล เป็นภุมมพินิจฐานะร่ำรวย เพราะชื่อของท่านคือ กุฎิกัณณะ มีความหมายว่า ผู้มีคุ้มหุราคาหนึ่งโกฏิ เมื่อครั้งพระมหากัปปินะ อาศัยอยู่ที่ภูเขาปวัตตะ แขวงเมืองกุรุณระ ในแคว้นอวันตี มารดาของโสมณกุฎิกัณณะ เป็นอุปัฏฐากาของท่าน เมื่อโสมณกุฎิกัณณะได้ฟังธรรมเทศนาของท่านเกิดความเลื่อมใสได้แสดงตนเป็นอุบาสก และเป็นผู้อุปฐากท่านด้วย ต่อมามีความปรารถนาจะบวช จึงเข้าไปหาพระมหากัปปินะ บอกความประสงค์ให้ท่านทราบ ท่านได้ชี้แจงแก่โสมณอุบาสกถึงการประพฤติพรหมจรรย์ แนะนำให้บำเพ็ญศาสนปฏิบัติในทางจรวาส แต่โสมณอุบาสกมีศรัทธาแรงกล้าปรารถนาเพื่อจะบวช จึงได้อ้อนวอนอยู่เนืองๆ ในที่สุดก็ให้บวชเป็นสามเณรเท่านั้น เพราะในวันนั้นชนบทมีภิกษุน้อย จะหาสงฆ์มีจำนวน ๑๐ รูป ให้อุปสมบทได้ยาก ล่วงไป ๓ ปี โสมณกุฎิกัณณะจึงได้อุปสมบท^{๑๒} เมื่อได้อุปสมบทแล้ว ปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตผล เพราะต้องการเห็นพระพุทธเจ้า จึงไปลาพระมหากัปปินะให้อนุญาต และได้ฝากให้ท่านกราบทูลถึงการปฏิบัติพระวินัยบางอย่างอันไม่สะดวกแก่ภิกษุผู้อยู่ในชนบท เมื่อเดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี พระองค์ทรงตรัสสั่งให้พระอานนทจัดแจงที่พักในพระคันธกุฎีเดียวกันกับพระองค์ ทรงรับสั่งให้ท่านถวายเทศนาธรรม ท่านได้แสดงพระสูตรแสดงวัตถุ ๘ ประการ ด้วยเสียงไพเราะ พระพุทธองค์ทรงสดับแล้วตรัสสาธุการ พระโสมณกุฎิกัณณะ ได้กราบทูลความที่พระอุปัชฌาย์สั่งไว้ พระพุทธองค์ทรงพระอนุญาตผ่อนปรนให้ตามความประสงค์ เมื่อท่านอยู่ในที่ประทับของพระพุทธเจ้าพอสมควรแก่กาลแล้ว ได้กราบทูลบังคมลา กลับมายังสำนักพระมหากัปปินะตามเดิม ครั้น

^{๑๑} พ.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๑๒๓/๑๒๕.

^{๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๐/๒๓.

กลับมาแล้ว ได้แสดงธรรมเทศนาที่ได้ถวายแก่พระพุทธเจ้าให้มารดาของท่านฟังอีก ท่านจึงได้รับยกย่องว่า เป็นเอกตักกะด้านผู้แสดงธรรมด้วยถ้อยคำอันไพเราะ^{๑๓}

พระนันทกะ เป็นบุตรของเศรษฐี เมืองสาวัตถี ได้พบพระพุทธเจ้า ในวันที่พระองค์เสด็จเข้าเมือง ได้ขออุปสมบทในวันที่พระพุทธองค์ทรงรับพระวิหารเชตวัน บำเพ็ญจนบรรลุอรหัตผล ท่านเป็นผู้ฉลาดในการแสดงธรรมแก่บริษัท ๔ ซึ่งแจ้งให้เป็นที่พอใจ และเข้าใจได้โดยง่าย มีเรื่องเล่าว่า ท่านสอนเรื่องอายตนะ ๖ ประการแก่หมู่ภิกษุณี จนได้บรรลุโสดาปัตติผล และพากันชื่นชมยินดีในธรรมเทศนาของท่าน พระพุทธเจ้าทรงทราบ ในวันรุ่งขึ้นรับสั่งให้ไปแสดงธรรมสั่งสอนภิกษุณีอีก จนให้บรรลุอรหัตผลทั้งหมด พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งไว้ในเอกตักกะด้านผู้ให้อิโฉวาแก่ภิกษุณี^{๑๔}

พระโสภิตะ เป็นบุตรพราหมณ์ เมืองสาวัตถี แคว้นโกศล ได้รับการศึกษาทางด้านอักษรสมัยในลัทธิพราหมณ์ วันหนึ่งได้ฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า บังเกิดศรัทธาขออุปสมบท บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ เป็นผู้มียกติสังสมวสี ๕ คือ ความคล่องแคล่ว ความชำนาญ ๕ ประการ คือ ๑) อวชฺชนวสี ความชำนาญคล่องแคล่วในการนึก ตรวจองค์ฌานที่ตนได้ออกมาแล้ว ๒) สมาปัชชนวสี ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็ว ทันที ๓) อธิษฐานวสี ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฌานจิตนั้นตกกวังค์ ๔) วุฏฐานวสี ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออกจากฌานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ ๕) ปิจจเวกชนวสี ความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน และมีความชำนาญในปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ญาณเป็นเครื่องระลึกชาติในหนหลัง พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งไว้ในเอกตักกะด้านปุพเพนิวาสานุสสติญาณ^{๑๕}

พระขทรวินยเรวตะ เป็นน้องชายคนสุดท้องของพระสารีบุตร เมื่ออุปสมบทแล้ว ท่านได้ไปบำเพ็ญเพียรอยู่ในป่าไม้ตะเคียน จึงได้นามของป่านั้นเป็นคำนำหน้าชื่อว่า ขทรวินยเรวตะ เมื่อท่านมีอายุ ๘ ปี มารดาบิดามีความประสงค์ให้ท่านเป็นผู้สืบวงศ์ตระกูล จึงพาไปขอหมั้นหมายเด็กหญิงคนหนึ่งไว้ และได้กำหนดพิธีแต่งงาน ท่านเกิดความเบื่อหน่ายในการอยู่ครองเรือน เมื่อเสร็จพิธีในวันมงคลสมรส ในระหว่างทางกลับบ้าน เรวตะตามพากับเด็กหญิงนั่งมาในรถคันเดียวกัน ในระหว่างทางเรวตะตามพหาอุบายหลบหนีไป เข้ามาหาภิกษุที่อยู่ในป่าขอบรรพชา ภิกษุ

^{๑๓} พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๕/๒๓๖.

^{๑๔} พ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๓๕/๑๖๐.

^{๑๕} พ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๓๓/๑๘๒.

เหล่านั้นทราบว่าเป็นน้องชายของพระสารีบุตรก็ให้บรรพชา เพราะพระสารีบุตรได้สั่งว่า ถ้าเรวัตตะน้องชายเข้ามาขอบวชในสำนักก็ให้บวช ไม่ต้องขอรับอนุญาตจากบิดามารดา เพราะบิดามารดาของท่านเป็นมิชฌาภิกขุ ครั้นพวกภิกษุให้เรวัตตะบวชเป็นสามเณรแล้ว ส่งข่าวไปให้พระสารีบุตรทราบ ท่านมีความประสงค์จะมาเยี่ยม จึงได้ทูลลาพระพุทธเจ้าถึง ๒ ครั้ง พระองค์ตรัสห้ามให้ยับยั้งรอกอยู่จนเมื่อท่านได้อุปสมบทแล้ว จึงคิดหนีพวกญาติพากันมาติดตาม จึงออกจาริกไปถึงป่าไม้ตะเคียนได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล^{๑๖} พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งไว้ในเอตทัคคะด้านผู้อยู่ในป่า

พระนันทะ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าสุทโธทนะ กษัตริย์เมืองกบิลพัสดุ์ กับพระนางมหาปชาบดีโคตมี มีฐานะเป็นพระอนุชาต่างพระราชมารดาของพระพุทธเจ้า พระราชบิดาคาดหวังจะให้สืบราชสมบัติ เป็นที่รักใคร่ของพระประยูรญาติมาก เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาเมืองกบิลพัสดุ์ นั้นทกumarถูกชักนำออกผนวชด้วยความไม่สมัครใจในวันเดียวกับที่ท่านเข้าพิธีอภิเษกสมรสกับนางชนบทกัลยาณี เพราะความเคารพในพระพุทธเจ้า ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติธรรมได้คิดอยากจะลาสิกขา เพราะยังมีความรักในนางชนบทกัลยาณี พระพุทธเจ้าจึงทรงใช้กุสโลบายสอนพระนันทะโดยให้พบกับหญิงสาวที่สวยงามกว่านางชนบทกัลยาณี และทรงรับประกันว่าท่านจะได้ในสิ่งที่ปรารถนา^{๑๗} โดยมีเงื่อนไขว่าจะต้องตั้งใจปฏิบัติธรรม ท่านจึงตั้งใจปฏิบัติธรรมแต่ถูกล้อเลียนจากภิกษุอื่นว่าเป็นคนรับจ้าง ท่านรู้สึกละอายใจจึงหนีออกจากหมู่และตั้งใจว่าจะปฏิบัติธรรมเพื่อปลดปล่อยตนเองจากคำกล่าวนั้น จนกระทั่งบรรลุอรหัตผล^{๑๘} โดยพื้นฐานทางอุปนิสัยแสดงให้เห็นว่า เดิมพระนันทะเป็นผู้ที่มีจิตลุ่มหลงในราคะจริตและมีอารมณ์อ่อนไหวในความรักใคร่มาก หลังบรรลุอรหัตผล ทำให้ท่านมีอุปนิสัยเปลี่ยนไป คือ เป็นผู้สำรวมระวังอินทรีย์ และได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นเอตทัคคะด้านการสำรวมระวังอินทรีย์ ๖

พระลกุณฏกภัททิยะ เป็นบุตรของเศรษฐี ในเมืองสาวัตถี ครั้งหนึ่งท่านไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระวิหารเชตวัน เพื่อฟังธรรมเทศนา แล้วเกิดศรัทธาเลื่อมใสอยากบวช ครั้นได้บวชแล้ว ปฏิบัติธรรมจนบรรลุพระโสดาปัตติผล ต่อมา ท่านได้เข้าหาพระสารีบุตร ได้นั่งสนทนาธรรมิกถากับท่าน เมื่อนั่งสนทนาอยู่จิตของท่านก็ได้บรรลุอรหัตผล เนื่องจากท่านมีรูปร่างไม่งาม

^{๑๖} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๓๕/๒๔๖.

^{๑๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๗-๗๐/๕๐-๕๓.

เล็กและเตี้ย ทำให้พระภิกษุสามเณรปูลูชนที่ไม่รู้จักท่านมักกระทำการหยอกล้อเพราะคิดว่าเป็นสามเณรน้อย ท่านได้รับยกย่องว่า เป็นเอดท์คณะด้านผู้มีเสียงไพเราะ^{๑๘}

พระกิมพิละ เป็นสากยราชตระกูล เมืองกบิลพัสดุ์ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดพระประยูรญาติแล้ว เสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์ไปประทับอยู่ที่อนุปิยนคัมภีรณารามของมัลลกะภคินี และได้ออกผนวชตามคำชักชวนของพระอนุรุทธะ เมื่อเห็นดีด้วย จึงได้พากันเสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์ พร้อมด้วยพระราชบุตรองค์อื่นๆ ครั้นได้อุปสมบทแล้วทั้งสองก็ได้บรรลอรหัตผล

พระรัฐपालะ เป็นบุตรของเศรษฐี ชาวอุลลโกฏฐิตนิคม แคว้นกुरु เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปในแคว้นกुरुพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ถึงอุลลโกฏฐิตนิคม พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาแก่ชาวบ้านให้เกิดความเลื่อมใส และรัฐपालะทูลขออุปสมบท แต่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติว่าไม่ให้บวชกุลบุตรที่บิดามารดาไม่อนุญาต รัฐपालะจึงไปอ้อนวอน มารดาบิดา แต่มารดาบิดาไม่ยอม รัฐपालะเสียใจมากจึงประทุษร้ายด้วยการนอนไม่ลุกขึ้น และอดอาหาร มารดาบิดาจึงไปหาสหัชชรัฐपालะขอให้ช่วยห้ามปราม แต่ก็ห้ามปรามไม่ได้ จึงเข้าไปชี้แจงเหตุผลให้ฟัง จนมารดาบิดาของรัฐपालะเห็นด้วย แต่มีข้อแม้ว่า บวชแล้วขอให้กลับมาเยี่ยมบ้าง เมื่อรัฐपालะทราบว่ามารดาบิดาอนุญาตแล้ว ก็ดีใจบริโภคอาหารพอร่างกายมีกำลังจึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลขออุปสมบท ครั้นบวชแล้วไม่นาน ประมาณกึ่งเดือน พระพุทธเจ้าเสด็จจากอุลลโกฏฐิตนิคม ไปประทับอยู่ที่เมืองสาวัตถี พระรัฐपालะตามเสด็จไปด้วย ปฏิบัติธรรมจนบรรลอรหัตผล จึงถวายบังคมลาจากเมืองสาวัตถี เทียวจาริกไปถึงอุลลโกฏฐิตนิคม พักอยู่ที่มิกจิวัน พระราชอุทยานของพระเจ้าโกธะ ในอุลลโกฏฐิตนิคม ภคินีแคว้นกुरु ในเวลาเช้าได้เข้าไปบิณฑบาตใกล้บ้าน นางทาสีเห็นท่านแล้วก็จำได้ จึงบอกแก่มารดาบิดา บิดามารดาจึงได้นิมนต์ให้ไปฉันในเรือน ในวันรุ่งขึ้น แล้วอ้อนวอนให้ท่านลาสิกขา แต่ก็ไม่สมประสงค์ เนื่องจากท่านเป็นผู้บวชด้วยศรัทธา และก่อนบวชได้ก็แสนยากลำบาก จึงได้รับยกย่องว่า เป็นเอดท์คณะด้านผู้บวชด้วยศรัทธา^{๑๙}

พระวัคคิ เป็นบุตรของพราหมณ์ ในเมืองสาวัตถี แคว้นโกศล เมื่อเจริญวัยแล้ว ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาจนจบไตรเพท แต่ก็ไม่ปรากฏว่าท่านเป็นพราหมณ์ผู้เคร่งครัด โดยอุปนิสัยท่านเป็นคนรักสวยรักงามและมัวเมาหลงใหลในรูปไฉ่ฉ่าย วันหนึ่ง ท่านได้เห็นพระพุทธเจ้า ก็บังเกิด

^{๑๘} พ.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๑๓๑/๑๔๕.

^{๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๓/๒๕๘.

ความศรัทธาชื่นชมในพระรูปโฉมของพระองค์อย่างแรงกล้า เกิดความต้องการอยากจะได้เห็นทุกเมื่อ จึงขออุปสมบทเพื่อจักได้เห็นพระองค์ตลอดเวลา ครั้นบวชแล้ว ก็ไม่ปฏิบัติธรรม มัวเมาเที่ยวดูพระรูปโฉมของพระพุทธเจ้าอย่างเดียว ต่อมาพระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอน ท่านก็ยังไม่ละเลิก เมื่อจวนถึงวันเข้าพรรษา พระพุทธเจ้าจึงมีพระพุทธฎีกาประณามขับไล่ ท่านจึงเกิดความน้อยใจ หินขึ้นไปบนยอดเขาคิชฌกูฏเพื่อฆ่าตัวตาย แต่เมื่อนึกถึงพระโอวาทที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนอีกครั้ง ก็ได้บรรลुพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา เมื่อลงมาถวายบังคมพระพุทธเจ้าที่เฉพาะพระพักตร์ จึงทรงยกย่องไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้านสมาธิวิมุตติ คือ พ้นจากกิเลสด้วยความศรัทธา^{๒๐}

พระกุมารกัสสปะ เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี ในเมืองราชคฤห์ มีชื่อเรียกว่า กุมารกัสสปะ เพราะได้รับการเลี้ยงดูเครื่องบำรุงเลี้ยงอย่างราชกุมาร มารดาของท่านมีความปรารถนาอยากจะได้บวชตั้งแต่แรกยังรุ่นสาว ได้อ้อนวอนขออนุญาตจากบิดา แต่ไม่ได้รับอนุญาต ต่อมานางมีสามีตั้งครรภ์อ่อน นางปฏิบัติสามีอย่างดีแล้วอ้อนวอนขอบรรพชา เมื่อสามีอนุญาต ได้ไปบวชอยู่ในสำนักของนางภิกษุณี ซึ่งเป็นฝ่ายของพระเวททัตต์ ภายหลังนางมีครรภ์แก่ พวกภิกษุณีเกิดความรังเกียจ จึงได้นำนางไปหาพระเวททัตต์ให้ตัดสินชำระอธิกรณ์ พระเวททัตต์ตัดสินให้เสียใจ นางเกิดความเสียใจ และได้พานางไปสู่สำนักของพระพุทธเจ้า กราบทูลให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้าทรงดำริจะชำระความจริงให้ปรากฏ จึงรับสั่งให้พระอุบาลีชำระอธิกรณ์ และให้เชิญตระกูลใหญ่ๆ ในเมืองสาวัตถี มีนางวิสาขา และ อนาถบิณฑิกเศรษฐี เป็นต้น มาพร้อมกัน พากันพิสูจน์ ก็รู้ซัดว่านางมีครรภ์ตั้งแต่ครั้งยังไม่ได้บวช จึงได้ตัดสินให้นางมีศีลบริสุทธิ์อยู่ เมื่อนางภิกษุณีมีครรภ์ครบกำหนดแล้วก็คลอดบุตรเป็นชาย พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงทราบจึงได้ทรงรับเอาไปเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรม และให้นามว่า กัสสปะ ท่านเจริญวัยขึ้นด้วยเครื่องบำรุงเลี้ยงเช่นเดียวกับพระราชกุมาร จนทั้งหลายจึงได้เรียกว่า กุมารกัสสปะ วันหนึ่ง กุมารกัสสปะลงไปเล่นกับพวกเด็กด้วยกันที่สนาม ได้ตีเด็กที่เล่นด้วยกัน ถูกคำเอาว่าถูกเด็กไม่มีพ่อแม่ กุมารกัสสปะได้ฟังดังนั้นจึงเข้าไปกราบทูลพระราชาพระองค์จึงตรัสบอกความจริง กุมารกัสสปะเกิดความสลดใจ จึงขอพระบรมราชานุญาตออกบวช พระองค์ก็ทรงอนุญาต ได้พาไปบวช ครั้นเมื่อมีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ ได้อุปสมบทเป็นภิกษุปฏิบัติอยู่ก็ยังไม่ได้รับรรลุ จึงกลับมาอยู่ที่อันธวันวิหาร สหายของท่านซึ่งเป็นภิกษุเคยบำเพ็ญสมณธรรมร่วมกันในพระศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้รับรรลุอนาคามีผล ตายแล้วไปบังเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ได้ลงมาหาท่าน แล้วผูกปัญหาให้ ๑๕ ข้อ สั่งว่าให้ไปถามพระพุทธเจ้า พระกุมารกัสสปะก็ไปทำเหมือนอย่างนั้น ครั้นได้ฟังปัญหาพยากรณ์ ๑๕ ข้อแล้ว ก็ได้

^{๒๐} พ.อ. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๑๒๒.

บรรลอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภทา^{๒๑} เนื่องจากท่านมีความสามารถแสดงธรรมแก่บริษัท ๔ ได้อย่างพิสดาร มีข้ออุปมาอุปไมยพร้อมทั้งเหตุผลให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย ฉลาดในอุบายสั่งสอนบริษัท จึงได้รับยกย่องว่าเป็นเอกตคคะด้านผู้แสดงธรรมเทศนาได้อย่างละเอียดพิสดาร

พระกุนทธานะ เป็นพราหมณ์ ในเมืองสาวัตถี ได้รับการศึกษาจนจบไตรเพท เมื่ออย่างเข้าสู่วัยชรา ได้ฟังธรรมเทศนา เกิดความเลื่อมใสจึงได้อุปสมบท ตั้งแต่วันที่ได้อุปสมบท ปราภภูมิรูปผู้หญิง เดินติดตามท่านไปข้างหลัง คนอื่นสามารถแลเห็นได้ แต่ท่านไม่เห็นรูปนั้น เมื่อไปบิณฑบาต เขาก็ได้ถวายภิกษาแก่ท่านสองส่วนเพื่อสำหรับผู้หญิงของท่านด้วย ตั้งแต่นั้นมา จึงพากันเรียกท่านว่า กุนทธานะ แปลว่า พระธนะผู้ชั่วช้าลามก ส่วนพวกภิกษุที่ไม่รู้ความจริงก็พากันรังเกียจ จึงไปบอกให้นาถบิณฑิกเศรษฐีให้ขับไล่ออกจากวิหาร นาถบิณฑิกเศรษฐีทราบความจริงก็ไม่ขับไล่ จึงบอกแก่นางวิสาขามหาอุบาสิกา นางก็ไม่ขับไล่เหมือนกัน จึงพากันไปร้องเรียนพระเจ้าปเสนทิโกศล ให้พระองค์ขับไล่ออกจากแคว้นแคว้น พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปสู่พระวิหารด้วยพระองค์เอง ทรงพิสูจน์ได้ความจริงแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใส รับสั่งให้ไปรับบิณฑบาตในพระราชวัง พวกภิกษุจึงพากันดิเคียนทั้งพระกุนทธานะและพระราชา พระกุนทธานะโกรธจึงกล่าวได้ตอบกลับไปบ้าง ครั้นพระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงตรัสเตือนว่า กรรมเก่ายังไม่ทันหมดก็สร้างกรรมใหม่เสียแล้ว แล้วทรงแสดงเหตุแห่งเรื่องรูปหญิงสาวนั้นให้พวกภิกษุทราบความจริง เมื่อพระโกณฑธานะมีจิตใจที่สงบขึ้น เพราะไม่กังวลกับคำพูดเสียสละ บำเพ็ญเพียรจนได้บรรลอรหัตผลพร้อมกับการหายไปของรูปหญิงสาวที่ติดตามหลังท่าน ภายหลังท่านได้ยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเอกตคคะด้านผู้จับสลากภัตรเป็นปฐม^{๒๒}

พระปุลณมันตานีบุตร เป็นบุตรพราหมณ์ ในบ้านพราหมณ์ชื่อว่า โทณวัตถุ ใกล้เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ เป็นบุตรของน้องสาวของพระอัญญาโกณฑัญญะ คือ นางมันตานีพราหมณี ท่านได้รับการศึกษาจนจบไตรเพท เป็นผู้เชี่ยวชาญในตำราหลายลักษณะ ซึ่งเป็นวิชาเก่าแก่ที่สืบทอดกันมาของตระกูลพราหมณ์บ้านโทณวัตถุ ท่านได้รับการชักชวนให้อุปสมบทโดยพระอัญญาโกณฑัญญะผู้เป็นลุง บำเพ็ญเพียรจนบรรลอรหัตผล ปฏิปทาของท่านนั้น ทราบได้จากการที่ครั้งหนึ่งเพื่อนภิกษุชาวชาตภูมิประเทศของท่านได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้งเมื่อประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ และได้กราบทูลว่า พระปุลณมันตานีบุตร เป็นผู้ที่พวกภิกษุชาวชาตภูมิประเทศยกย่องว่าเป็นผู้มักน้อย สันโดษ สงัดเงียบ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ปรรวหาความเพียร สมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ

^{๒๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๕/๑๕๗.

^{๒๒} พ.อ. (ไทย) ๓๒/๓๓/๘๕.

และวิมุตติญาณทัสสนะ แล้วยังเป็นให้ผู้อิโวาท แนะนำชี้แจงชักชวนเพื่อนภิกษุอื่นๆ ปฏิบัติตามด้วย^{๒๓} นอกจากนั้น ท่านยังได้สั่งสอนพระอานนท์จนบรรลุโศดาปัตติผล ด้วยกถาวัตถุ ๑๐ และการได้สนทนากับพระสารีบุตรในเรื่องกถาวัตถุ ๑๐ นี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกย่องสรรเสริญว่า เป็นเอตทัคคะด้านผู้เป็นธรรมกถึก

พระยโสธะ เป็นบุตรของชาวประมง ในเมืองสาวัตถี แคว้นโกศล บิดาเป็นหัวหน้าของชาวประมง ท่านกำเนิดพร้อมกับบุตรชายของลูกชาวประมงคนอื่นๆ หัวหน้าชาวประมงผู้เป็นบิดาทราบว่าเด็กในบ้านนั้นเกิดพร้อมกันในวันเดียวกันกับบุตรของตน จึงได้ขออุปถัมภ์เลี้ยงดูแก่เด็กทุกคนเพื่อต้องการให้เป็นสหายกัน เมื่อเด็กเหล่านั้นทั้งหมดเติบโตขึ้น วันหนึ่งพากันไปจับปลาในแม่น้ำอจิรวดี ได้ปลาทองใหญ่ตัวหนึ่ง แต่มีกลิ่นปากเหม็นมาก พวกชาวประมงพากันสงสัยงินดีจะนำไปถวายพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อพระองค์ทรงทอดพระเนตร จึงรับสั่งให้คนหามปลาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พอถึงที่เฝ้าแล้วปลานั้นก็อ้าปาก กลิ่นปากเหม็นตลบ พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งว่าปลานี้เคยเป็นภิกษุชื่อว่า กปิลในสมัยพระพุทธศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพหูสูตมีบริวารมาก แต่ประพฤดิย่อหย่อนในพระธรรมวินัย ครั้นรับสั่งดังนั้นแล้วจึงตรัสกบิลสูตร ในเวลาจบเทศนา บุตรชาวประมง ทั้งหมดเกิดความเลื่อมใส ทูลขอบรรพชาอุปสมบท เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน พระยโสธะพร้อมด้วยพระภิกษุที่เป็นสหาย พากันมาเฝ้าพระองค์ ครั้นมาถึงแล้วได้พูดคุยกับพวกภิกษุในวัดเสียงดังลั่น จนได้ยินถึงพระกรรม พระพุทธองค์โปรดรับสั่งให้ภิกษุเหล่านั้นเข้าเฝ้า ทรงประณามขับไล่ไม่ให้อยู่ในสำนักของพระองค์ พวกภิกษุเหล่านั้นจึงพากันถวายเป็นภิกษุกระทำประทักษิณ แล้วหลีกไปจาริกถึงฝั่งแม่น้ำวัคคุมทา เขตแดนเมืองเวสาลี พากันทำกุฏิและมุงบังด้วยใบไม้เข้าพรรษาที่นั่น ปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตผลพร้อมกันทั้งหมดภายในพรรษานั้น ครั้นออกพรรษาพิจารณาแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกมายัง กรุงเวสาลี ประทับอยู่ที่ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน จึงรับสั่งให้พระอานนท์มาเรียกมาเข้าเฝ้า ครั้นมาถึงที่เฝ้าแล้ว ได้เห็นพระองค์นั่งเข้าเฝ้าอนุชาสมาธิอยู่ พวกท่านรู้พากันนั่งเข้าเฝ้าอนุชาสมาธิตาม ส่วนพระอานนท์เห็นพระบรมศาสดาประทับนั่งอยู่ จึงทูลเตือนถึง ๓ ครั้งว่าภิกษุอาคันตุกะมานั่งอยู่นานแล้ว จึงตรัสบอกว่าพระองค์กับภิกษุอาคันตุกะเหล่านี้ นั่งเข้าเฝ้าอนุชาสมาธิอยู่^{๒๔}

พระปิณฑลภารทวาชะ เป็นบุตรพราหมณ์ภารทวาชโคตร ปุโรหิตของพระเจ้าอุเทน เมืองโกสัมพี แคว้นวังสะ เมื่อเจริญวัยได้ศึกษาเล่าเรียนจบไตรเพท มีความรู้มาก ได้เป็นอาจารย์

^{๒๓} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๐๑.

^{๒๔} จ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๑/๕๔.

ใหญ่สอนลูกศิษย์จำนวน ๕๐๐ คน แต่ท่านมีอุปนิสัยกินจุ มีความโลภในอาหาร ไม่รู้จักอิ่ม ทำให้ลูกศิษย์พากันทอดทิ้งท่านไป จึงเดินทางไปเมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ เพื่อสอนมนต์ความรู้ แต่ท่านก็หาเลี้ยงชีพลำบาก เพราะเมืองราชคฤห์มีเจ้าลัทธิมาก ทำให้ท่านมีลาภสักการะน้อย จึงเที่ยวไปขอกินอาหารกับพวกลูกศิษย์ตามบ้านอย่างไม่เหมาะสม เหตุนี้ จึงมีชื่อว่า ปิณโฑถาวรทวาช แปลว่า ภารทวาชะผู้แสวงหาก่อนข้าว เมื่อเห็นว่าพระพุทธเจ้าและพุทธสาวกมีลาภสักการะมาก จึงมีความประสงค์จะอุปสมบทบ้าง จึงไปทูลขออุปสมบทกับพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงประทานอนุญาตให้ เมื่อบวชแล้วก็เที่ยวบิณฑบาตโดยไม่รู้จักประมาณ พระพุทธเจ้าทรงทราบอุปนิสัยจึงทรงใช้อุบยาให้ท่านรู้จักประมาณในการบิณฑบาตและบริโภคอาหาร เมื่อท่านได้รับการสั่งสอน จึงเกิดความสลดใจ บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล ท่านเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ ๓ ประการคือ สตินทริย์ สมานินทริย์ และปัญญินทริย์ ในวันที่บรรลุอรหัตผล ท่านถืออาสนะเครื่องลาดไปสู่บริเวณวิหารปูลาดแล้ว เทียบบันลือสีหนาทด้วยวาจาว่า ผู้ใดมีความสงสัยมรรคหรือผล ผู้นั้นจงถามเราเถิด ท่านมักกล่าวในที่ประชุมสงฆ์ แม้ในที่เฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า ท่านก็บันลือสีหนาทเช่นนั้น^{๒๕} อาศัยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกย่องว่า เป็นผู้เอตทัคคะด้านผู้บันลือสีหนาท

พระอุบาลี เป็นบุตรของนายช่างกลบกล ในเมืองกบิลพัสดุ์ ได้รับตำแหน่งเป็นนายภูษามาลาแห่งเจ้าศากยวงศ์ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดพระประยูรญาติที่เมืองกบิลพัสดุ์ แล้วเสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์ ไปประทับอยู่ที่อนุปิยนิกมัมพวนารามของมัลลกะศัตริย์ ศากยกุมาร ๕ พระองค์ คือ ภัททิยะ อนรุทธะ อานันทะ ภคุ กิมพิละ และโกติยกุมาร คือ เทวทัตต์ เสด็จออกจากเมืองเพื่อจะออกบวชในพระพุทธศาสนา อุบาลี เป็นนายภูษามาลาได้ติดตามออกไปด้วย พากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อนุปิยนิกม แคว้นมัลละ ทูลขออุปสมบท ก่อนจะอุปสมบท พวกเจ้าศากยทูลขอให้พระพุทธองค์ให้อุปสมบทอุบาลีก่อน เมื่อพระอุบาลีอุปสมบทแล้ว ปฏิบัติธรรมจนได้บรรลุอรหัตผล ท่านได้ศึกษาทรงจำพระวินัยและมีความแม่นยำชำนาญมาก เป็นผู้สามารถวินิจฉัยอธิกรณ์ ๓ เรื่อง คือ การตัจจนกวัตตุ อชชุกวัตตุ และกุมารกัสสปวัตตุ และการกล่าวถึงสัตตสุตต ๘ ประการด้วยเหตุนี้จึงได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะด้านผู้ทรงพระวินัย^{๒๖} ภายหลังเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ในการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ ท่านได้เป็นผู้วิสาขนาในส่วนพระวินัยปิฎก

พระสาละ เป็นบุตรพราหมณ์ เมืองสาวัตถี แคว้นโกศล เจริญวัยแล้วได้ฟังธรรมเทศนาเกิดศรัทธาเลื่อมใสจึงได้อุปสมบท ปฏิบัติธรรมจนได้ฉานสมาบัติ ๘ มีความสามารถในองค์ฉาน

^{๒๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๐๓/๒๔๔.

^{๒๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘/๓๔.

มาก ต่อมา พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปในเจตียชนบท ได้ดำเนินไปบ้านภัททวติกคาม เมืองโกสัมพี พระองค์ได้ประทับอยู่ในบ้านนั้น พระสาคระได้ตามเสด็จไปด้วย ท่านแสดงความสามารถปราบ พญานาคมีฤทธิ์เดชกล้า ชื่อว่า อัมพตัญญู นาค ที่ทำน้ำชื่อว่า อัมพะ ชาวบ้านพากันมีความชื่นชมยินดี มีความประสงค์จะหาของอย่างดีมาถวาย เมื่อพระสาคระบิณฑบาต จัดถวายสุราอ่อนสีแดงทุก หลังคาเรือน จนทำให้ท่านมีเมลาหิมสติ เมื่อออกจากเมืองก็ล้มลงที่ประตูเมือง พระพุทธเจ้าทรง ทราบ จึงรับสั่งให้พญงไปสู่วิหาร ทรงดำหนิตติเตียนในท่ามกลางสงฆ์ว่า พระสาคระมีความลำพอง ด้วยฤทธิ์ สามารถปราบพญานาคได้ แต่เมื่อดื่มสุราจนเมามายแล้ว แต่บัดนี้ แม้ภูดินตัวเล็กก็ไม่ สามารถปราบได้ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุไม่ให้ดื่มสุราเมรัย ทรงปรับอาบัติปาจิตตีย์^{๒๗} ครั้นรุ่งขึ้น พระสาคระสร้างมาได้สติจึงกราบทูลขอมาให้ทรงยกโทษ ด้วยความสังเวชสลดใจใน การกระทำเช่นนั้น ตั้งแต่นั้นมาก็บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล ต่อมาได้ทรงตั้งไว้ในตำแหน่ง เอตทัคคะด้านผู้มีความสามารถด้านเตโชกสิณสมาบัติ

พระอุปเสนวังคันตบุตร เป็นน้องชายคนที่สองของพระสารีบุตร อุปเสนมาณพนั้น เจริญ วยแล้วได้ศึกษาจนจบไตรเพท ต่อมาได้ฟังธรรมเทศนาเกิดศรัทธาเลื่อมใสจึงได้อุปสมบทมีความ ตั้งใจในกิจพระศาสนาเหมือนกัน อุปสมบทได้เพียงหนึ่งพรรษาเท่านั้นที่ตั้งตนเป็นอุปัชฌาย์ อุปสมบทบวชกุลบุตรคนหนึ่ง เกิดความมีมานะยึดมั่น เมื่อออกพรรษาที่สองจึงพาภูกษิย์ไปเฝ้า พระพุทธเจ้า กลับถูกพระพุทธเจ้าติเตียนว่า เป็น โขมบุรุษ คือ คนว่างเปล่า เป็นผู้มีความมักมาก^{๒๘} เมื่อท่านกลับมาแล้วเกิดความวิริยะ จึงตั้งใจบำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล ประพฤติตนอยู่ในรุดงค์ ๑๑ และแนะนำให้สัททวิหริกรประพฤติกเร้งครัดในรุดงค์^{๒๙} ต่อมาท่านมีพรรษาครบ ๑๐ จึงให้ อุปสมบทกุลบุตรจำนวนมาก และได้พาสัททวิหริกรของท่านไปเฝ้าพระพุทธเจ้าอีกครั้งที่ พระวิหารเชตวัน ในครั้งนี้พระพุทธองค์ทรงตรัสสาธุการแก่ท่าน และตั้งท่านไว้ในเอตทัคคะด้าน เป็นผู้สร้างความเลื่อมใสในหมู่ชนโดยรอบทั้งชนชั้นสูงถึงชนชั้นล่าง

พระมหากัสสปะ เป็นบุตรของกปิลพราหมณ์ กัสสปโคตร บ้านมหาติฏฐะ เมืองราชคฤห์ มีชื่อเดิมว่า ปิปลิ ต่อมาได้แต่งงานกับนางภัททาปิลาณี บุตรีพราหมณ์โกสิยโคตร เมืองสาคระ แคว้นมคธ ทั้งปิปลิมาณพและนางภัททาปิลาณี ไม่ได้มีความประสงค์ที่จะแต่งงาน ลักแต่ว่าอยู่ ร่วมกันเท่านั้น จึงไม่มีบุตรหรือธิดาสืบสกุล สกุลของทั้งสองมั่งคั่งมาก มีข้ารับใช้คนงานและ

^{๒๗} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๗๕/๕๐๕.

^{๒๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๐/๘๑.

^{๒๙} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๒/๘๕.

พาหนะสำหรับใช้งานจำนวนมาก เมื่อปีติมารดาเสียชีวิต ปีปผลิมาณพได้รับมรดกดูแลทรัพย์สมบัติ ต่อมาสองสามีภรรยาต่างมีความเห็นตรงกันว่า ผู้อยู่ครองเรือนต้องภาระการทำงานที่ผู้อื่นทำไม่ดี จึงเกิดความรู้สึกเบื่อหน่าย พร้อมใจกันจะออกบวช ถือเพศเป็นบรรพชิต ออกบวชมุ่งหมายความหลุดพ้น โดยบวชเป็นสันยาสี คือ ละการครองเรือน ปลงผมจุกเสีย โกนโล้นทั้งศีรษะ นุ่งห่มผ้าสีเหลืองหม่น นุ่งผืนห่มผืน เทียวภิกขาจาร เลี้ยงชีวิต เข้าอยู่ป่า ทำการภาวนา อยู่คนเดียว ไม่อยู่เป็นหมู่คณะ โดยปีปผลิเดินหน้า นางภักททาปีตานี้เดินไปตามหลัง แต่พอไปถึงทางแยก จึงแยกจากกัน นางภักททาปีตานี้เดินทางต่อไป และเข้าไปอยู่ในสำนักของภิกษุณี ภายหลังได้บวช และได้บรรลอรหัตผล ส่วนปีปผลิเดินทางไปพบพระพุทธเจ้าประทับอยู่ใต้ร่มไม้ไทร เรียกว่า พุทฺธุตตนิโครธ ในระหว่างกรุงราชคฤห์และเมืองนาลันทา มีความเลื่อมใสจึงเปล่งวาจาประกาศว่า พระพุทธเจ้าเป็นพระศาสดาของตน ตนเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า เมื่อได้รับอุปสมบทแล้ว จึงเริ่มบำเพ็ญเพียรในวันที่ ๘ ก็ได้บรรลอรหัตผล^{๓๐} ท่านเป็นผู้ถือธุดงค์ ๓ อย่าง คือ ถือทรงผ้าบังสุกุลจีวรเป็นวัตร ถือเทียวบิณฑบาตเป็นวัตร และ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะด้านผู้ทรงธุดงค์

พระองค์อุลิมล เป็นบุตรพราหมณ์ปุโรหิตของพระเจ้าปเสนทิโกศล แต่ต่อมาเพราะถูกล่อลวงจากอาจารย์ให้เรียนมนต์พิเศษทำให้หลงผิดได้กลายเป็นมหาโจรที่มีชื่อเสียงโด่งดังมากในแคว้นโกศล เป็นคนหยาบช้ำ เช่นฆ่าพวกมนุษย์แล้วเอาน้ำมีร่อยเป็นพวงมาลัย ทำให้ประชาชนมีความสะอึดตกใจกลัว พาไปถวายฎีการ้องเรียนพระเจ้าปเสนทิโกศล กราบทูลให้พระองค์ทรงจัดการเสีย เมื่อพระองค์ทรงทราบแล้วจึงรับสั่งให้ตระเตรียมกำลังพล เพื่อไปจับองค์อุลิมล ในขณะที่เดียวกับที่พระพุทธเจ้าทรงเห็นอุปนิสัยของท่าน ในเวลาเช้าวันหนึ่ง หลังเสร็จจกตกิจ พระพุทธเจ้าทรงถือบาตรและจีวรเสด็จดำเนินไปโปรดถึงถิ่นขององค์อุลิมล ทำให้องค์อุลิมลเกิดความสำนึก ทูลขออุปสมบท ทรงนำเข้าไปพำนักในพระวิหารเชตวัน ได้รับการอภัยโทษจากพระเจ้าปเสนทิโกศล ครั้งหนึ่งท่านได้อนุเคราะห์หญิงมีครรภ์คนหนึ่ง ทำให้นางคลอดบุตรได้ง่ายดาย ด้วยการกล่าวสัจวาจาว่า ท่านมิได้ตั้งใจแกเล้งปลงชีวิตสัตว์ให้ตาย เมื่อท่านหลีกออกจากหมู่อยู่แต่ผู้เดียว บำเพ็ญเพียรจนบรรลอรหัตผล แต่เมื่อออกบิณฑบาตก็ถูกรังเกียจและถูกขว้างปาด้วยก้อนหินท่อนไม้จนศีรษะแตก เพราะเศษผลกรรมแห่งการฆ่าสัตว์ของท่าน^{๓๑}

^{๓๐} บ.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๕/๓๐.

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๒๑/๓๕๘.

พระพากุล เป็นบุตรมหาเศรษฐี ในเมืองโกสัมพี มีเรื่องเล่าว่า เมื่อท่านเกิดได้ ๕ วัน มารดาบิดาพร้อมด้วยญาติจัดแจงทำพิธีมงคลโกนผมไฟและตั้งชื่อ พี่เลี้ยงนางนมพาท่านไปอาบน้ำชำระที่แม่น้ำคงคา มีปลาใหญ่ตัวหนึ่งแหวกว่ายมาตามกระแสน้ำ ได้สูบทารกนั้นกลืนเข้าไปในท้อง บังเอิญปลานั้นไปติดชายของชาวประมง เมืองพาราณสี เมื่อชาวบ้านเอาปลาไปเร่ขาย มีเศรษฐีคนหนึ่ง ไม่มีบุตรและธิดา ได้ซื้อปลาราคาพันกหาปณะ ได้แล่ปลาพบทารกมีชีวิตอยู่ในท้องปลา เศรษฐีและภรรยาจึงได้เลี้ยงดูทารกไว้ ต่อมา เศรษฐีผู้เป็นบิดาและมารดาทราบข่าวจึงต้องการขอบุตรคืน แต่เศรษฐีเมืองพาราณสีไม่ยอม จึงได้ทูลเกล้าถวายฎีกาต่อพระเจ้าพาราณสี เพื่อให้พระองค์ทรงวินิจฉัยชี้ขาด พระองค์ได้ทรงวินิจฉัยให้ตระกูลทั้งสองช่วยกันเลี้ยงทารกนั้นไว้เป็นคนกลาง เศรษฐีทั้งสองนั้นได้ผลัดเปลี่ยนกันรับทารกไปบำรุงเลี้ยงดูในตระกูลของตน มีกำหนดเวลาคนละ ๔ เดือน ทารกนั้นจึงมีชื่อว่า พากุละ คือ คนสองตระกูล จนเจริญวัย กระทั่งมีอายุถึง ๘๐ ปี จึงได้ออกบวช เพราะได้ฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า แล้วเกิดความเลื่อมใส แม้จะบวชเมื่อมีอายุมากถึง ๘๐ ปีแล้ว ท่านก็ยังมิอายุยืนต่อไปอีก ๘๐ ปี รวมอายุได้ ๑๖๐ ปี เมื่อบวชแล้ว บำเพ็ญเพียรเพียง ๗ วัน ก็ได้บรรลุอรหัตผล ตั้งแต่บวชมาในพระพุทธศาสนาประมาณ ๖๐ ปี ท่านไม่เคยจำพรรษาในบ้านเลย และเป็นผู้ไม่มีโรคภัยเบียดเบียน ไม่ต้องทำการพยาบาลรักษาร่างกายด้วยเภสัช แม้ผลสมอขึ้นหนึ่ง ท่านก็ไม่เคยฉัน ท่านเป็นผู้มีอาพาธน้อยมาก จึงทรงแต่งตั้งไว้ในฐานะเอดทักษ์คันธุ์ผู้มีอาพาธน้อย

๓.๓ พุทธสาวกประเภทสัตตทิกุญ

พุทธสาวกกุณนี้ประกอบด้วยบุคคลหลากหลายวรรณะทั้งวรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์ที่มีชื่อเสียง เกียรติยศ และมีความรู้มาก วรรณะแพศย์หรือตระกูลเศรษฐีที่มีฐานะมั่งคั่ง รวมถึงวรรณะอื่นๆ ที่ต่ำกว่านั้น ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีความรู้หรือมีความใฝ่รู้มาก แต่ยังมีทิกุญยึดมั่นอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ มีดังนี้

พระราहुล เป็นพระราชบุตรของพระพุทธเจ้า ครั้นยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะกับพระนางยโสธรา (พิมพา) เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาเทศนาโปรดพระประยูรญาติที่เมืองกบิลพัสดุ์ เมื่อพระนางยโสธรา ส่งราहुลกุมารมาทูลขอราชสมบัติ พระพุทธเจ้าจึงทรงสั่งพระสารีบุตรให้การบรรพชาแก่ราहुลกุมาร โดยตรัสว่าเป็นอริยทรัพย์ที่เหนือทรัพย์ใดในโลก นับเป็นสามเณรรูปแรกในพระพุทธศาสนา^{๓๒} สามเณรราहुลมีอุปนิสัยสนใจใฝ่ในการศึกษาธรรมวินัยมาก มีเรื่องเล่าว่า เมื่อ

^{๓๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๑๘/๑๓๕

ท่านลุกขึ้นแต่เช้า ทรงกอบทรายเต็มฝ่าพระหัตถ์ แล้วตั้งความปรารถนาว่า ในวันนี้ ข้าพเจ้าพึงได้รับ โอวาทคำสั่งสอนแต่สำนักพระบรมศาสดา หรือแต่สำนักพระเถระทั้งหลายให้ได้มากประมาณเท่า เม็ดทรายในกำมือนี้นี้ เมื่อบรรลूरหัตผลแล้ว ท่านได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นเอกทศกะด้าน ความเป็นผู้ใคร่ในการศึกษา

พระอานนทะ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าสุกโกทนะ พระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ พระมารดาพระนามว่า กิสาโคตมี เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่อนุปิยนิมม แคว้นมัลละ ท่านได้ออก ผนวชพร้อมด้วย ภัททิยะ อนุรุทร ภูกุ กิมพิละ เทวทัตต์ และอุบาลี^{๓๓} เมื่อพระอานนทได้อุปสมบท แล้ว ได้ฟังโอวาทพระปฐมมณฑานีบุตรกล่าวสอนก็ได้บรรลู่โสดาปัตติผล และได้รับตำแหน่งเป็น พุทธอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า จนกระทั่งทรงปรินิพพาน และบรรลूरหัตผลก่อนทำสังคายนาครั้งที่ ๑ และท่านเป็นผู้วิสันหาพระธรรม ด้วยเหตุที่ท่านเป็นผู้ใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามากที่สุด และได้ฟัง ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ตนและผู้อื่น มีสติทรงจำไว้ได้มาก มีความเพียรเอาใจใส่ในการเล่า เรียนสาธยายทรงจำ พระพุทธเจ้าจึงยกย่องสรรเสริญว่า เป็นเอกทศกะ ๕ ประการ คือ เป็นพหูสูต มี สติ มีคิ มีคิ มีความเพียร และเป็นพุทธอุปัฏฐาก

พระราชนะ เกิดในตระกูลยากจน ในเมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ ขาดแคลนทั้งเครื่องนุ่งห่ม และอาหาร เป็นคนยากจนเจ้ใจ เมื่อแก่เฒ่าจึงไปอาศัยเลี้ยงชีพอยู่กับพระภิกษุในพระวิหารเวฬุวัน ต่อมาท่านมีความประสงค์อยากจะบวช แต่ไม่มีใครบวชให้ เมื่อไม่ได้บวช จึงมีร่างกายซูบผอม พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นจึงตรัสถาม ทราบความแล้ว รับสั่งถามภิกษุว่า ใครระลึกถึงอุปการ คุณของพราหมณ์นี้ได้บ้าง พระสารีบุตรกราบทูลว่า ตนระลึกได้ว่าท่านได้เคยถวายอาหารทัพพีหนึ่ง พระพุทธเจ้าจึงยกย่องว่าพระสารีบุตร เป็นคนกตัญญูคนดี และทรงอนุญาตให้พระสารีบุตรบวช ให้ ตรัสสั่งให้ยกเลิกการอุปสมบทด้วยวิธีรับไตรสรณคมน์ ทรงอนุญาตให้สงฆ์อุปสมบทกุลบุตร ด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา พระราชนะจึงเป็นพระภิกษุองค์แรกของพระพุทธศาสนาที่ได้รับการ อุปสมบทด้วยวิธีนี้ ท่านเป็นผู้มีปกติว่าง่าย ได้รับยกย่องเป็นเอกทศกะด้านปฏิภาณ คือ ญาณแจ่ม แฉ่งในธรรมเทศนา^{๓๔}

พระจูฬปันถะ เป็นบุตรในธิดาของชนเศรษฐี ในเมืองราชคฤห์ ท่านทั้งสองได้รับการ อุปถัมภ์เลี้ยงดูจากเศรษฐีผู้เป็นตา จนเจริญวัย พระมหาปันถะใคร่จะให้จูฬปันถะผู้น้องชายบวช

^{๓๓} วิ.จ. (ไทย) ๓/๓๔๑/๑๓๑.

^{๓๔} พ.อุป. (ไทย) ๓๓/๑๒๕/๑๔๓.

บ้าง จึงไปขออนุญาตจากตา เศรษฐีผู้เป็นตาท้อนอนุญาตให้ตามความประสงค์ พระมหาปันถกะจึงให้ จูฬปันถกะบวช แต่จูฬปันถกะเป็นคนโง่เขลามาก สอนให้เรียนคาถาพรรณนาพระพุทธรูปเพียง คาถาเดียว เรียนอยู่ถึง ๔ เดือนก็ยังจำไม่ได้ พระมหาปันถกะจึงประณามขับไล่ออกเสียจากสำนัก ของท่าน จนเมื่อหมอชีวกโกมารภัจจ์มานิมนต์ภิกษุไปฉันอาหาร ท่านก็ไม่รับจูฬปันถกะเข้าด้วย จูฬปันถกะเกิดความน้อยใจคิดจะไปสึก ได้พบพระพุทธเจ้าเสด็จจรดถ้ำอยู่ที่ชุ่มประดู พระพุทธเจ้า จึงชักชวนให้อยู่ด้วย ทรงเทศนาสั่งสอนจนบรรลุอรหัตผล ท่านได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะด้านผู้ ชำนาญในมโนมยิทธิ^{๓๕}

พระพาหิยทารุจิริยะ เป็นบุตรของกุกุมพี ในแคว้นพาหิยะ ตั้งอยู่ริมฝั่งมหาสมุทรด้านใต้ ของอปรินตชนบท ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของอินเดีย ไม่พบหลักฐานรายละเอียดมากนัก เพราะเป็น เขตปัจฉิมชนบท เชื่อว่าเป็นถิ่นที่อยู่ของผู้ที่เดินทางมาจากอปรโคยานทวีปในสมัยพระเจ้ามณฑตุ ซึ่งอาจมีเชื้อสายของชาวตะวันตก เป็นบ้านเกิดของพุทธสาวกที่สำคัญ คือ พระพาหิยทารุจิริยะ ซึ่ง เข้าใจว่าเป็นชื่อเรียกตามนามบ้านเกิด เพราะท่านได้นิพพานเสียก่อนได้อุปสมบท พาหิยะประกอบ อาชีพในการค้าขาย ครั้งหนึ่งได้ไปทำการค้าขายทางเรือที่สุวรรณภูมิ แต่เรือได้อัปปางในทะเล รอด ชีวิตเพียงท่านคนเดียว ท่านอาศัยเกาะแผ่นกระดานแผ่นหนึ่ง พยายามว่ายน้ำขึ้นฝั่งที่ทำเรือ อาศัยอยู่ ที่ทำสุปปราระ ใกล้ฝั่งทะเล ไม่เหลือแม้แต่เครื่องนุ่งห่มติดตัวเลย จึงเอาเปลือกไม้และใบไม้มาเย็บ ติดกันเป็นเครื่องนุ่งห่ม ถือกระเบื้องเที่ยวไปขอทานเลี้ยงชีพ ประชาชนเกิดความเลื่อมใสเพราะคิด ว่าเป็นพระอรหันต์พากันให้ทาน นำเครื่องนุ่งห่มมาให้ ท่านก็ไม่รับเครื่องนุ่งห่ม เพราะท่านคิดว่า ถ้านุ่งห่มผ้า คนก็จะไม่เลื่อมใส จึงนุ่งผ้าทำด้วยเปลือกไม้ตามเดิม และสำคัญว่าตนเป็นพระอรหันต์ องค์หนึ่ง เทวดาที่เคยบำเพ็ญสมณธรรมร่วมกันมาแต่ชาติก่อน จึงได้ว่ากล่าวตักเตือน เมื่อรู้สึกสำนึก ตัวได้ จึงเดินทางไกลไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ซึ่งประทับอยู่ในเมืองสาวัตถี ได้ฟังธรรมเทศนาย่อใน ระหว่างบิณฑบาตก็ได้บรรลุอรหัตผล ได้ทูลขออุปสมบท พระองค์ทรงตรัสให้ไปแสวงหาบาตร และจีวรเสียก่อน ในขณะที่แสวงหาบาตรและจีวรอยู่ โภได้วิ่งมาขวิดท่านนิพพานเสียก่อน ไม่ทัน ได้อุปสมบท พระพุทธเจ้าจึงรับสั่งให้ภิกษุจัดแจงทำฌาปนกิจศพแล้ว ก่อพระสถูปบรรจุอัฐิไว้^{๓๖} ท่านได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะด้านขีปปาภิญญา คือ ตรัสรู้ได้เร็ว

พระกัณหาบวช เป็นพระราชบุตรในวงศ์โกติยะ เมืองเทวทหะ ได้ฟังธรรมเทศนาในสมัย ที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาเมืองกบิลพัสดุ์ มีความเลื่อมใสปรารถนาจะบวช ครั้นได้อุปสมบทแล้ว ท่านมี

^{๓๕} พ.อ. (ไทย) ๒๖/๓๗๓/๓๐๐.

^{๓๖} พ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๗/๖๕.

อุปนิสัยบังเกิดความสงสัยในกัมปิยวัตถุและอัมปิยวัตถุมากมาย^{๓๗} คือ สิ่งของที่ถูกต้องหรือไม่ ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ เป็นของควรหรือไม่ควรแก่บรรพชิตพึงบริโภคใช้สอย เมื่อท่านได้ กัมปิยวัตถุใดมาก็ให้คิดสงสัยอยู่ ต่อเมื่อพิจารณาเห็นว่า เป็นกัมปิยวัตถุแล้ว จึงบริโภคใช้สอย ด้วย เหตุนี้ท่านจึงมีชื่อนำหน้าว่า กังขา แปลว่า ความสงสัย ท่านเป็นผู้ชำนาญในฉานสมาบัติอันเป็น โลภิยะและโลกุตตระ เข้าสู่ฉานสมาบัติที่เป็นพุทธวิสัยได้เกือบทั้งหมด จึงได้รับยกย่องว่า เป็น เอตทัคคะด้านผู้ยินดีในฉานสมาบัติปฏิบัติธรรม

พระอนรุทธะ เป็นพระราชบุตรของเจ้าอมิตทนะ พระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ ประสูติร่วมพระมารดาเดียวกัน ๓ พระองค์ คือ พระเชษฐา พระนามว่า มหานามะ พระกนิษฐภคินี พระนามว่า โรหิณี นับเป็นผู้ที่มีความสำคัญมากเพราะท่านเป็นผู้ชักชวนให้เหล่าพุทธสาวกในวงศ์ ศากยะและวงศ์โกติยะออกผนวช กล่าวกันว่าอนรุทธกุมารเป็นผู้สุขุมลชาติมาก คือ เป็นบุรุษที่มีความละเอียดอ่อน มีดนตรีบรรเลงปลุกให้ตื่นเร้าใจอยู่ทุกวัน มีปราสาท ๓ หลังเป็นที่ประทับใน ๓ ฤดู สมบูรณ์ด้วยทรัพย์ศฤงคารและบริวารยศศักดิ์ แม้ที่สุดคำว่า ไม่มี ก็ไม่รู้จักและไม่เคยสดับเลย เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่อนุปิยนคม ของมัลลกะศรัย ในเวลานั้นมีศากยกุมารจำนวน หนึ่งออกผนวช มหานามะจึงปรึกษากับอนรุทธะว่าใครในตระกูลจะออกผนวช ครั้งแรกอนรุทธะ ตอบปฏิเสธ เพราะตนคิดว่าตนมีความสุขสบาย คงออกผนวชไม่ได้ มหานามะจึงชี้แจงการทำงานของ ผู้ครองเรือนให้ฟัง เมื่ออนรุทธะได้ฟังแล้วก็เห็นว่าการทำงานไม่มีที่สิ้นสุด จึงคิดเบื่อกว่าในการงาน จึงตอบรับว่าตนจะออกผนวชเอง จึงเข้าไปทูลขอกับพระมารดา พระมารดาตรัสห้ามก็ไม่ฟัง จึงออก อุบายให้ไปหาเจ้าภททิยะ เพราะคิดว่าเจ้าภททิยะคงไม่ผนวช แต่สุดท้ายก็ทนการอ้อนวอนของอนรุทธะไม่ได้ ต่อมาจึงออกไปชักชวนพระราชบุตรองค์อื่นๆ ได้อีก คือ อานันทะ ภททิยะ ภุ กิมพิละ เทวทัตต์ และอุบาลี นายภูษามาลา เมื่อไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อนุปิยนคม แคว้นมัลละ^{๓๘} ทูลขอ อุปสมบท เมื่อได้อุปสมบทแล้ว ได้สนทนารธรรมกับพระสารีบุตร เข้าไปปฏิบัติธรรมอยู่ราวป่า ปาจิณวังสมฤคทายวัน แคว้นเจติย ได้คิดถึงมหาปริสวัตก ๘ กัปปรรลอรหัตผล^{๓๙} ตั้งแต่นั้นมา ท่านก็ ใช้ทิพยจักขุญาณเล็งดูสัตว์โลกเสมอ ยกเว้นแต่เวลานั้นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านได้รับยกย่องจาก พระพุทธเจ้าว่า เป็นเอตทัคคะด้านทิพยจักขุญาณ

^{๓๗} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๓๒/๑๕๑.

^{๓๘} วิ.จู. (ไทย) ๓/๓๓๓/๑๒๘.

^{๓๙} อง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๑๒๐/๒๐๔.

พระสิวลี เป็นพระราชบุตรของพระนางสุปปวาสา พระราชธิดาของพระเจ้ากรุงเทวทหะแห่งวงศ์โกติยะ เป็นผู้มีพลานามัยสมบูรณ์ไม่มีโรคมาตั้งแต่กำเนิด เมื่อสิวลีกุมารเจริญวัยได้ขออุปสมบทในสำนักของพระสารีบุตร และได้บรรลุอรหัตผลตั้งแต่เมื่อเวลาปลงผมเสร็จ ตั้งแต่นั้นมาท่านก็เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัจจัยสี่ และเป็นที่พึ่งอาศัยของภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นเอตทัคคะด้านผู้มีลาภมาก^{๔๐}

พระทัฬหฬลบุตร เป็นพระราชบุตรในราชตระกูลมัลลกะศรัย เมืองกุสินารา แคว้นมัลละ พระมารดาของท่านได้ถึงแก่กรรม เมื่อท่านยังอยู่ในพระครรภ์ เมื่อมีการยกพระศพขึ้นสู่เชิงตะกอน ท่านก็คลอเคลียงไปในกองไม้ ต่อมาได้รับการเลี้ยงดูจากพระอัยยิกา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จพร้อมด้วยพุทธสาวกไปประทับอยู่ป่าอนุปิยัมพวัน ขณะนั้นท่านมีอายุได้ ๗ ปี ก็ได้เข้าไปเฝ้าพร้อมกับพระอัยยิกา ทันทีที่เห็นพระพุทธเจ้าก็เกิดความเลื่อมใสจึงปรารถนาจะบวช เมื่อได้รับอนุญาตแล้ว พระพุทธเจ้าจึงให้พระเถระรูปหนึ่งเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อปลงผมเสร็จท่านก็ได้บรรลุอรหัตผล ต่อมา เมื่อได้รับอุปสมบท ท่านได้มีความคิดที่จะรับผิชอบงานคณะสงฆ์ จึงไปเฝ้าขออนุญาตพระพุทธเจ้าเป็นผู้จัดแจงกิจนิมนต์ของสงฆ์ คือ เป็นตำแหน่งกัฏฐเทศกะและเสนาสนคาหาปกะ และเป็นเหตุการณ์ให้ท่านถูกคนโจทก์คำเท็จหลายครั้ง ท่านก็ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะด้านผู้แต่งตั้งปูลาดเสนาสนะ^{๔๑} คือ จัดแจงกิจนิมนต์ของสงฆ์

พระมหาโกฏิฐิตะ เป็นบุตรของอัสสทายนพราหมณ์และนางจันทวดีพราหมณี ในเมืองสาวัตถี แคว้นโกศล ท่านได้รับการศึกษาจนจบไตรเพท ตระกูลของท่านเป็นตระกูลที่มีทรัพย์สมบัติมาก บิดาของท่านเป็นผู้มีชื่อเสียงเรื่องการถือตัวในชาติกำเนิด เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดจนคลายทิฐิของอัสสทายนพราหมณ์จนละทิฐิมานะของตน ยอมตนเป็นอุบาสกแล้ว โกฏิฐิตมาณพก็บังเกิดความเลื่อมใส จึงขออุปสมบท พระสารีบุตรเป็นอุปัชฌาย์ และพระโมคคัลลานะเป็นอาจารย์ ท่านสามารถบรรลุอรหัตผลในเวลาพลัดเสื้อผ้าของคฤหบดีแล้วนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ๔ วิชา ๘ และวิโมกข์ ๓ พระมหาโกฏิฐิตะเป็นผู้สนใจในการศึกษามากท่านหนึ่ง เมื่อมีโอกาสเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าหรือพระเถระผู้ใหญ่ ก็สอบถามปัญหาในปฏิสัมภิทา ๔ ภายหลัง

^{๔๐} พ.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๑๓๓/๑๕๓.

^{๔๑} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๕๔๑/๖๖๖.

พระพุทธเจ้าทรงแสดงมหาเวทลสูตรแล้ว ทรงแต่งตั้งไว้ในเอตทัคคะด้านผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทา ^{๔๒}

พระปิลินทวัจจะ เป็นบุตรพราหมณ์วัจจโคตร เมืองสาวัตถี แคว้นโกศล เมื่อเจริญวัยแล้ว ได้รับการศึกษาจนจบไตรเพท ท่านมีความรู้ในวิชาจุฬันธาระ คือ อภิญญา ๕ สามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ทำให้ท่านมีชื่อเสียงมาก ท่านเดินทางมาถึงเมืองสาวัตถีได้รับลากัศการะจำนวนมากจากชาวเมืองผู้เลื่อมใส ทำให้เป็นผู้มีมานะเยอหยิ่งในความสามารถของตน แต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จมายังเมืองราชคฤห์ ก็ทำให้วิชาจุฬันธาระของคนที่เลื่อมลง เนื่องจากอาจารย์สอนเคยกล่าวไว้ว่า หากมีวิชามหาคันธาระอยู่มีใด วิชาจุฬันธาระก็จะเสื่อมลง ทำให้ท่านทราบว่าพระพุทธเจ้าคือผู้รู้วิชามหาคันธาระ คือ อภิญญา ๖ จึงขอเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อขอเรียนวิชา พระพุทธเจ้าทรงยินดีสอนให้ แต่มีข้อแม้ว่าต้องอุปสมบทเสียก่อน ท่านจึงยอมอุปสมบท แล้วบำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล โดยอุปนิสัยท่านที่ติดตามแต่ดั้งเดิม คือ ความเป็นผู้พูดจาโผงผาง หากพูดคุยกับผู้ที่ต่ำกว่า หรือเสมอกันก็จะร้องเรียกว่า วสละ แปลว่า คนถ้อย ซึ่งเป็นคำหยาบคาย แต่ในจิตใจของท่านนั้นมีความเมตตา ท่านองปากร้ายแต่ใจดี พวกภิกษุอื่นที่ไม่เข้าใจจึงพากันไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงรับสั่งพระปิลินทวัจจะให้เข้าเฝ้า ทรงสอบถามความจริง ทรงทราบถึงอุปนิสัยของท่าน แล้วตรัสกับพวกภิกษุว่าอย่าได้โกรธเคือง เพราะเหตุว่า ท่านเคยถือกำเนิดในตระกูลพราหมณ์ และมีวาตะว่า วสละ มานานแล้ว และท่านเรียกเช่นนั้นก็ไม่ได้มีจิตดูถูกดูแคลนแต่อย่างใด ^{๔๓} นอกจากนั้นแล้ว ท่านยังเป็นผู้มีฤทธิ์มาก ได้แสดงฤทธิ์ช่วยเหลือชาวบ้านหลายครั้ง สั่งสอนชาวบ้านให้ไปเกิดบนสวรรค์จำนวนมาก ทำให้ท่านได้รับแต่งตั้งเอตทัคคะด้านผู้เป็นที่รักใคร่ของเทวดา

พระวังคิสะ เป็นบุตรพราหมณ์ปริพาชก ในวังชนบท แคว้นโกศล เมื่อมีอายุได้ ๗ ปี ก็เป็นผู้รู้เวททุกคัมภีร์ มีความสามารถในวิทยาศาสตร์ มีเสียงไพเราะ เป็นนักกวี ชอบโต้แย้งวาตะของผู้อื่น แสดงให้เห็นถึง ความผู้มีอุปนิสัยมานะเยอหยิ่งเพราะวิชาความรู้ของตนเอง เมื่อท่านได้พบกับพระสารีบุตรในเมืองราชคฤห์ ได้เกิดความเลื่อมใสในจริยาวัตรของท่าน จึงกล่าวบทกวีสรรเสริญแล้วขอบรรพชา พระสารีบุตรพาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงตรัสถามถึงวิชาความรู้เกี่ยวกับการพิสูจน์ศีระของคนที่ตายไปแล้วว่าจะไปสู่สุคติหรือทุคติ ท่านได้กล่าวรับรองพระพุทธองค์จึงทรงนำศีระสามศีระมาให้ท่านพิสูจน์ ท่านสามารถตอบถูกว่าเป็นศีระของคน

^{๔๒} จ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒๗/๑๓๗.

^{๔๓} จ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๕๕.

เกิดในนรกและเทวดา เมื่อพระพุทธเจ้านำศิระของพระจีณาสพมาให้พิสูจน์ ท่านก็ไม่สามารถตอบได้ เมื่อหมดความเย่อหยิ่งแล้ว ท่านได้ขอบรรพชา^{๔๔} บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล ดังได้กล่าวไปแล้วว่า ท่านมีความสามารถในการผูกบทวิมาล เมื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าหรือพบพระเถระท่านใด ก็จะขอโอกาสกล่าวกวีสรรเสริญคุณของท่านเหล่านั้นทุกครั้ง^{๔๕} ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าทรงยกย่องท่านว่า เป็นเอกทัศคณาด้านการประพันธ์บทกวี

พระเสล เป็นบุตรของวาเสฏฐพราหมณ์ มีฐานะมั่งคั่ง เมื่อเจริญวัยเรียนจบไตรเพท เป็นคณาจารย์ใหญ่บอกไตรเพทแก่หมู่ศิษย์จำนวนมาก ในอาปณนิคม แคว้นอุตตราประเทศ ซึ่งเป็นแคว้นเล็กๆ ตั้งอยู่ทางตอนเหนือ เป็นเขตปัจฉิมชนบท ตั้งอยู่ในเขตใกล้เคียงกับแคว้นคันธาระ มีความคล้ายคลึงกับแคว้นสักกะ คือ บางคราวตั้งเป็นแคว้นอิสระ บางคราวก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของแคว้นใหญ่ตามยุคสมัย เสดพราหมณ์นับเป็นผู้มีความรู้ความสามารถท่านหนึ่ง และเป็นที่เลื่อมใสของเกณียชนิก เมื่อพระพุทธเจ้าพร้อมพุทธสาวกเสด็จจาริกไปถึงอาปณนิคม เสด็จประทับอยู่ เกณียชนิก ได้ทราบข่าวจึงมีความประสงค์อยากจะเห็น จึงเข้าไปเฝ้า ครั้นได้ฟังธรรมเทศนาแล้ว เกิดความเลื่อมใส ได้นิมนต์พระองค์พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสวยภัตตาหารในวันรุ่งขึ้น เสดพราหมณ์มีความประสงค์อยากจะเห็นพระองค์ด้วย จึงถามเกณียชนิกถึงสถานที่ประทับ แล้วพาศิษย์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า สนทนาปราศรัยท่านมีความรู้ในมหาปริสัถยณะ จึงตรวจดูพระพุทธเจ้าแล้วพบว่ามีครบบริบูรณ์ จึงเปล่งวาจาชมเชยด้วยความเลื่อมใสแล้ว พร้อมด้วยลูกศิษย์ทั้งหมดทูลขออุปสมบท พระเสลพร้อมด้วยลูกศิษย์พากันบำเพ็ญเพียรไม่ถึงกึ่งเดือนก็บรรลุอรหัตผล^{๔๖}

พระมหาจุนทะ เป็นบุตรของวังคันตพราหมณ์ มารดาชื่อนางสารีพราหมณี ในตำบลบ้านนาลันทะ แคว้นมคธ เป็นน้องชายคนแรกของพระสารีบุตร พระสารีบุตรนั้นมีพี่น้องร่วมท้องมารดาเดียวกันถึง ๖ คน คือ น้องชาย ๓ คน คือ พระมหาจุนทะ พระอุปเสนวังคันตบุตร และพระขทิวินยเรวตะ น้องหญิง ๓ คน คือ นางจาลา นางอุปปารา และนางสีสุปปารา รวมเป็น ๙ คน กับพระสารีบุตร ได้ฟังธรรมเทศนาเกิดศรัทธาเลื่อมใสจึงได้บรรพชา ท่านบรรลุอรหัตผลตั้งแต่นั้นเป็นสามเณร และเป็นพุทธอุปัฏฐากองค์หนึ่ง ครั้งหนึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในพระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี ท่านเข้าไปกราบทูลถามถึงทักขิณเกี่ยวกับอัตตา และทักขิณเกี่ยวกับโลกว่า ภิกษุจะฟังละทักขิณเหล่านั้นได้ด้วยอุบายใด พระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีให้ท่านฟังโดยย่อละเอียด โดย

^{๔๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๓๔/๑๕๖.

^{๔๕} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๐๑/๓๗๒.

^{๔๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๕๔/๓๗๘.

อุปนิสัย ท่านเป็นผู้ชวนขายในกิจการงานของพระพุทธศาสนา มาก เคยขออาสาพระพุทธรูปเจ้าแสดงฤทธิ์แข่งกับพวกนักบวชนอกศาสนา แทนพระพุทธรูปเจ้า แต่พระพุทธรูปองค์นี้ห้ามไว้ในครั้งแสดงยมกปาฏิหาริย์ และอีกครั้งหนึ่งเมื่อท่านพำนักอยู่เมืองปาวา ได้เดินทางมาแจ้งข่าวการตายของนิครนถ์นาฏบุตรและการแตกแยกของสาวกนิครนถ์แก่พระอานนท์ ที่หมู่บ้านสามะ แคว้นสักกะ เพื่อเข้าเฝ้ากราบทูลเหตุป้องกันความขัดแย้งในพระพุทธศาสนา พระพุทธรูปเจ้าจึงทรงตรัสแสดงเหตุแห่งความขัดแย้งและวิธีระงับความขัดแย้ง ท่านจึงสั่งสอนไม่ให้ภิกษุถือพวกถือเหล่ากัน เพราะตามปกติภิกษุย่อมจะสรรเสริญแต่ฝ่ายตน ดิถีอื่นอีกฝ่ายหนึ่ง ท่านสอนไม่ให้ทำเช่นนั้น สอนให้ศึกษาว่าตนจะเป็นฝ่ายใดก็ตาม ก็ให้พอใจในอีกฝ่ายหนึ่ง สรรเสริญคุณความดีของกันและกันทั้งสองฝ่าย นอกจากนั้นแล้วท่านยังอุปฐากพระสารีบุตร トラบจนพระสารีบุตรเดินทางไปนิพพานที่บ้านเดิม เพื่อโปรดมารดา ท่านก็ได้ติดตามไปด้วย และได้รวบรวมบาตรและจีวรพร้อมทั้งอัฐิธาตุของพระสารีบุตรนำกลับมาถวายพระพุทธรูปเจ้า^{๔๗}

๓.๔ พุทธสาวกประเภทอุจเจตทิฎฐิ

พุทธสาวกกลุ่มนี้เป็นบุคคลในวรรณะพราหมณ์ที่ประพฤตินอกบวช เป็นเจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียง มีทิฐิमानะแรงกล้าและมีความรู้มาก รวมทั้งเป็นนักปรัชญาที่แสวงหาสัจธรรมอย่างแท้จริง มีดังนี้

พระชฎิลสามพี่น้อง มี พระอรุเวลกัสสปะ พระนทิกัสสปะ และ พระคยากัสสปะ เป็นบุตรพราหมณ์กัสสปโคตร เป็นพี่น้องเดียวกัน ทั้งหมดบวชเป็นชฎิล คือ นักบวชจำพวกที่เกล้าผมคล้ายพวกฤาษี ใช้ชื่อกัสสปตามโคตร ตั้งอาศรมเรียงรายตามแม่น้ำคงคา ตำบลอรุเวลา แคว้นมคธ จึงได้มีนามว่า อรุเวลกัสสปะ ถัดลงไปทางใต้ตรงค้ำน้ำ มีชื่อว่า นทิกัสสปะ ถัดลงไปทางใต้ ตั้งอาศรมอยู่ ณ ตำบลคยาสิสะ มีชื่อว่า คยากัสสปะ ทั้งสามท่านเรียนจบไตรเพท มีลูกศิษย์ร่วมกันจำนวนหนึ่งพันเป็นบริวาร บำเพ็ญพรตด้วยการบูชาไฟ ซึ่งเป็นหลักการที่รุ่งเรืองตั้งแต่สมัยพระเวท จนถึงยุคอุปนิษัท ชฎิลสามพี่น้องจึงเป็นที่เคารพนับถืออย่างมากของชาวแคว้นมคธและแคว้นอื่นๆ ทำให้เป็นผู้มีทิฐิमानะแรงกล้า มีมานะสำคัญว่าตนเป็นพระอรหันต์แล้วเพราะอุจเจตทิฎฐินั้น พระพุทธรูปเจ้าจึงทรงใช้ฤทธิ์ในการทรมานหลายครั้ง จนกระทั่งอรุเวลกัสสปะประกาศยอมแพ้ มีความเลื่อมใสศรัทธาของอุปสมบท หลังจากนั้นได้ชักชวนให้ชฎิลน้องชายทั้งสองท่านพร้อมด้วยบริวาร

^{๔๗} พุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๒/๑๑๓.

ออกบวชตาม พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสเทศนาอาทิตตปริยายสูตร จนบรรลุอรหัตผลทั้งหมด^{๔๘}
พระอรุณเวลกัสสปะได้รับแต่งตั้งเอกทัตตะในด้านผู้มีบริษัทยา

พระสารีบุตร และ พระโมคคัลลานะ เป็นบุตรของพราหมณ์ ในบ้านชื่อ นาลกะ หรือ นาลันทา ใกล้เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ บิดาและมารดาเป็นวรรณะพราหมณ์ คือ วัณคันทพราหมณ์ และสารีพราหมณ์ บิดาเป็นนายบ้านตำบลเดิมชื่อ อุปติสสะ เมื่ออุปสมบทแล้วเรียกท่านว่า พระสารีบุตร สกุลพราหมณ์ผู้เป็นบิดาของอุปติสสมาณพมีฐานะมั่งคั่ง อุปติสสมาณพได้เล่าเรียน ศิลปศาสตร์ และมีปัญญาเฉียบแหลมเล่าเรียนได้เร็ว มีสหยาชื่อ โกลิตมานพ โมคคัลลานโคตร เป็น บุตรพราหมณ์ผู้เป็นนายบ้านเช่นกัน ชื่อว่า โกลิตะ มารดาชื่อว่า นางโมคคัลลีย์ เดิมชื่อว่า โกลิตะ ตาม โคตรแห่งบิดา เมื่ออุปสมบทแล้วมีชื่อว่า พระโมคคัลลานะ ท่านเกิดในตำบลบ้านไม่ห่างไกลจาก กรุงราชคฤห์ ได้เป็นสหยาที่รักใคร่กันกับอุปติสสมาณพ มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน เพราะตระกูล ทั้งสองนั้นเป็นสหยาคิดต่อกันมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ อุปติสสมาณพและโกลิตมานพ พร้อมด้วย บริวารจำนวนหนึ่งได้ออกไปเที่ยวคูดมหรสพในกรุงราชคฤห์ด้วยกันเสมอ เมื่อดูอยู่นั้นย่อมรำเริงใน เวลาถึงบทสนุก สดใจในเวลาถึงบทเศร้า ถึงตอบชอบใจก็ให้รางวัล วันหนึ่งสองสหยานั้นชวนกัน ไปคูดมหรสพเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่กลับพิจารณาเห็นว่าการคูดมหรสพเป็นสิ่งไร้สาระ เมื่อเห็น ร่วมกันอย่างนั้นแล้ว พร้อมกันพาบริวารไปขอบวชอยู่ในสำนักของสัทธชัยปริพาชก ก็เล่าเรียนลัทธิ ของสัทธชัยได้ทั้งหมด อาจารย์จึงได้ขอให้เป็นผู้ช่วยสั่งสอนศิษย์ต่อไป สองสหยานั้นยังไม่พอใจใน ลัทธิของ สัทธชัยเพียงเท่านั้น จึงได้กระทำการนัดหมายกันว่าจะแสวงหาธรรมอันวิเศษอีกต่อไป และถ้าใครได้พบธรรมอันวิเศษแล้วก็ขอให้แจ้งบอกแก่กัน สมัยนั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม สั่งสอนประชาชน เสด็จมาถึงกรุงราชคฤห์ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันมหาวิหาร วันหนึ่งพระอัสสชิ ซึ่งเป็นกลุ่มพระปัญจวัคคีย์ ที่พระบรมศาสดาทรงส่งไปประกาศพระศาสนาได้กลับมาเฝ้า และเข้าไป บิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ในตอนเช้า อุปติสสปริพาชกเดินจากที่อยู่ของปริพาชก ได้เห็นท่าน แล้ว เกิดความเลื่อมใส อยากทราบลัทธิของท่าน เมื่อได้โอกาสแล้ว จึงขอให้ท่านแสดงธรรมให้ฟัง พระอัสสชิแสดงธรรมแก่อุปติสสปริพาชกว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระศาสดาทรงแสดงเหตุ และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระศาสดาทรงสั่งสอนอย่างนี้ อุปติสสปริพาชกได้ฟังแล้ว ได้ ควงตาเห็นธรรม จึงกลับมาบอกข่าวที่ตนแก่โกลิตปริพาชกผู้เป็นสหยาให้ทราบ แล้วแสดงธรรมให้ ฟัง โกลิตปริพาชกได้ฟังแล้วก็ได้ควงตาเห็นธรรมเหมือนกัน จึงชวนกันจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้น ไปลาสัทธชัยผู้เป็นอาจารย์แล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดาทูลขออุปสมบท สองสหยานั้น เมื่อบวช

^{๔๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๗/๓๖.

แล้ว ก็ได้บรรลุหรือแสดงผลในกาลต่อมา^{๔๕} เนื่องจากพระสารีบุตรเป็นผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาด เป็นกำลังสำคัญในการประกาศพระศาสนา และเป็นอัครสาวกเบื้องขวา พระองค์ทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในด้านปัญญามาก สามารถจะแสดงพระธรรมจักรและ อริยสัจ ๔ ให้กว้างขวางพิสดารเทียบเท่าพระองค์ได้ ส่วนพระโมคคัลลานะ ก็เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธศาสนา สามารถทำกิจที่พระพุทธเจ้าทรงดำริไว้ให้สำเร็จได้ เป็นพระอัครสาวกฝ่ายซ้าย เพราะท่านเป็นผู้มีอุทธานุภาพมาก จึงได้รับยกย่องทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในด้านผู้มีฤทธิ์มาก คู่กันกับพระสารีบุตร ในการอุปการะภิกษุผู้เข้ามาบวช ทรงเปรียบพระสารีบุตรเหมือนมารดาผู้ให้กำเนิดบุตร พระโมคคัลลานะเปรียบเหมือนนางนมผู้เลี้ยงทารก พระสารีบุตรยอมแนะนำให้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล ส่วนพระโมคคัลลานะสามารถแนะนำให้ตั้งอยู่ในคุณธรรมเบื้องบนที่สูงกว่านั้น และท่านยังเป็นผู้มีความรู้ด้านการก่อสร้าง พระพุทธเจ้าทรงตั้งท่านไว้ในตำแหน่งนวกัมมาธิฐาโย คือ ผู้ควบคุมการก่อสร้าง

พระลูกศิษย์ของพราหมณ์พาวรี ๑๖ องค์ มี พระอชิตะ พระติสสเมตเตยยะ พระเมตตคุ พระโธตะกะ พระอุปสีวะ พระนันทกะ พระเหมกะ พระโตเทยยะ พระกัปปะ พระชตุกัณณิ พระภัทราวุธ พระอุทยะ พระโปสาละ พระโมฆราช และพระปิงคิยะ เป็นบุตรพราหมณ์ ในเมืองสาวัตถี แคว้นโกศล บิดามารดาได้นำไปฝากให้เป็นศิษย์ในสำนักของพราหมณ์พาวรี ปุโรหิตของพระเจ้าปเสนทิโกศล เมืองสาวัตถี เมื่อพราหมณ์พาวรีเบื่อหน่ายในชีวิตการครองเรือน จึงได้ถวายบังคลพระเจ้าปเสนทิโกศลลาออกจากตำแหน่งปุโรหิต ออกบวชเป็นชฎิล ประพฤติพรตตามลัทธิของพราหมณ์ ครั้งแรกพำนักอยู่ในพระราชอุทยานหลวง พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงถวายการอุปถัมภ์บำรุง ต่อมาท่านต้องการสถานที่สงบ จึงขอพระราชทานุญาตไปพำนักอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำโคธาวารี ระหว่างพรมแดนแคว้นอัสสะกะและแคว้นมคธะ พราหมณ์พาวรีเป็นอาจารย์ใหญ่บอกไตรเพทแก่หมู่ศิษย์จำนวนถึง ๑๖,๐๑๖ คน โดยมีศิษย์เอก จำนวน ๑๖ คน คือ อชิตมาณพเป็นหัวหน้า พวกท่านทั้งหมดศึกษาศิลปวิทยาอยู่ในสำนักของพราหมณ์พาวรีนั้น พราหมณ์พาวรีนั้นเรียนจบไตรเพท มีความรอบรู้ในหลายคัมภีร์ อาทิ คัมภีร์ลักษณะศาสตร์ คือ ตำราทำนายมหาปฐิสลัทธิยะ คัมภีร์อิติहाสะ คือ ประวัติศาสตร์พงศาวดาร มี เรื่องการตฤทธ เป็นต้น คัมภีร์นิฆนทุศาสตร์ คือ คัมภีร์ชื่อของสิ่งต่างๆ เช่น ต้นไม้ (พันธุศาสตร์) เป็นต้น และคัมภีร์เกฏฐศาสตร์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยมารยาทและการประพันธ์บทกวี (อักษรศาสตร์) เลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยการเที่ยวภิกขาและผลไม้ ประกอบการบูชา

^{๔๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๔/๕๖.

มหาชัย ด้วยส่วยอันเกิดจากกรรมของชาวบ้าน^{๕๐} ต่อมา พราหมณ์พาวรีได้ทราบข่าวเกี่ยวกับพระพุทธรูป พราหมณ์พาวรีประสงค์จะสืบสวนให้ได้ความจริง จึงเรียกมาณพผู้เป็นศิษย์สิบหกคนมือชิตมาณพเป็นหัวหน้า ผูกปัญหาให้คนละหมวดๆ ไปกราบทูลถาม ศิษย์ทั้งสิบหกคนพากันไปเฝ้าพระพุทธรูปที่ป่าสาณเจดีย์ แคว้นมคธ กราบทูลขอโอกาสถามปัญหาคนละหมวดๆ ครั้นพระพุทธรูปทรงตอบปัญหาที่ถามแล้ว เมื่อแก้ปัญหามา ทั้ง ๑๕ คนก็ได้บรรลุอรหัตผล เมื่อจบการตอบปัญหาแล้ว จึงกราบทูลขออุปสมบท เว้นแต่ปึงคิมาณพเมื่อจบการตอบปัญหาได้เพียงบรรลุโสดาปัตติผล เพราะมัวคิดห่วงใยอาจารย์ เมื่อได้อุปสมบทแล้วจึงกราบทูลลาพระพุทธรูปไปแจ้งข่าวแก่พราหมณ์พาวรี แสดงธรรมเทศนาแก้ปัญหามา ๑๖ ข้อนั้นให้ฟัง พราหมณ์พาวรีได้บรรลุอนาคามีผล ส่วนพระปึงคิมาณพหลังได้สดับโอวาทที่พระพุทธรูปทรงตรัสสั่งสอนก็ได้บรรลุอรหัตผล^{๕๑} พุทธสาวกทั้ง ๑๖ ท่านนี้ มีพระโมฆราชองค์เดียวที่ได้รับยกย่องว่า เป็นเอกตักกะด้านผู้ทรงจิรวรเศร้าหมอง

ประเภททฤษฎีของพุทธสาวกเหล่านี้ ผู้วิจัยจัดประเภทโดยอาศัยความสัมพันธ์กับคำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจาาทฤษฎีในบทที่ ๔ ซึ่งกล่าวถึงต่อไป ดังนั้น การนำเสนอประเภททฤษฎีในบทนี้จึงมีวัตถุประสงค์ในการเสนอชีวประวัติโดยสังเขปของพุทธสาวกเพื่อให้ทราบภูมิหลังและอุปนิสัยส่วนบุคคลของพุทธสาวกแต่ละองค์เป็นเบื้องต้น

^{๕๐} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๒๔/๔๖๘.

^{๕๑} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๒๕-๔๔๐/๔๖๔-๔๕๒.

แผนผังที่ ๓.๑ แสดงประเภทของพุทธสาวกจำแนกตามมิจฉาทิฎฐิ

บทที่ ๔

คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฐิของพุทธสาวก และปัจจัยสนับสนุนการบรรลุธรรม

ในบทนี้ เป็นการวิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฐิของพุทธสาวกและปัจจัยสนับสนุนการบรรลุธรรม โดยได้จัดแบ่งประเด็นในการศึกษาออกเป็น ๒ หัวข้อหลัก ดังนี้

๔.๑ คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฐิของพุทธสาวก

๔.๒ เหตุปัจจัยที่สนับสนุนการบรรลุธรรมของพุทธสาวก

๔.๑ คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฐิของพุทธสาวก

๔.๑.๑ คำสอนเพื่อเพิกถอนมิจฉาทิฐิแบบอรรถกถา

ก. หลักมัชฌิมนธรรมหรือหลักมัชฌิมาปฏิปทา (อริยมรรค ๘) มีพุทธสาวก จำนวน ๓ องค์ ที่ได้รับคำสั่งสอนหรือได้ปฏิบัติโดยคำสอนที่กล่าวถึงทางปฏิบัติสองข้าง ประกอบด้วย พระปัญจวัคคีย์ มี พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นต้น พระโสณ โกฬิวิสะ พระสุภูติ และอีก ๑ องค์ คือ พระนาลกะ ในฐานะผู้ปฏิบัติโมเนยยปฏิปทา พุทธสาวกที่ได้รับคำสอนว่าด้วยทางสายกลางนี้ มี คุณลักษณะที่คล้ายกัน คือ มีทิฐิเชื่อมั่นในการทรมานตนอย่างสุดโต่ง และเคยเป็นผู้มีประสบการณ์รับรู้ทางสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่งหรือทั้งสองข้างมาแล้วเป็นอย่างดี

พุทธสาวกกลุ่มแรกที่ได้สดับธรรมเทศนาว่าด้วยหลักทางสายกลาง คือ พระปัญจวัคคีย์ มี พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นหัวหน้า ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ โดยได้แสดงปฐมเทศนาชื่อว่า “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” ความว่า “ที่สุด ๒ อย่างที่บรรพชิตไม่ควรเสพ คือ การพัวพันด้วยกามสุข ในกามทั้งหลาย และการประกอบความเหินแค้นน้อยแค้น เป็นความลำบาก ... ปฏิปทาสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ที่สุด ๒ ข้างนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ... ปฏิปทาสายกลางนั้น ได้แก่ อริยมรรค มีองค์ ๘ คือ ปัญญาอันเห็นชอบ ความดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีวิตชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งจิตชอบ ... ทุกขอริยสัจ คือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประจวบด้วยสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ประราณสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็ เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก

ประกอบด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพียร มีปกติเพียรในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การดับตัณหานั้น โดยไม่เหลือด้วยมรรค คือ วิราคะ สละ สละคืน ปลดปล่อยไป ไม่พัวพัน ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ปัญญา เห็นชอบ... ตั้งจิตชอบ^๑ โดยสรุป ธรรมจักกัปปวัตนสูตร มีเนื้อหาจัดแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

๑. พระพุทธเจ้าทรงแสดงกิจที่นักบวชไม่ควรทำ ๒ ประการ คือ การหมกมุ่นอยู่ด้วยความสุข เรียกว่า “กามสุขัลลิกานุโยค” และการทรมานตนเองให้ลำบาก เรียกว่า “อัตตกลีณานุโยค” ซึ่งเป็นทางสุดโต่ง เนื่องจากการหมกมุ่นอยู่กับความสุขเป็นกิจกรรมของปุถุชนผู้ครองเรือน เป็นความสุขโต่งในทางหย่อนยานส่งเสริมให้หลงใหลใฝ่ดำในกามคุณ ส่วนการทรมานตนเองให้ลำบาก เป็นทางสุดโต่งที่ตึงเครียดเกินไปเปล่าประโยชน์ ในเนื้อหาส่วนนี้ พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้โทษของทางสุดโต่งทั้งสองข้าง ซึ่งพระองค์ได้เคยประสบมาแล้วทั้งสิ้น และเห็นว่ามิใช่หนทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นที่แท้จริง ซึ่งทางทั้งสองข้างนี้ พระปัญญาวิคัลป์ โดยเฉพาะพระอัญญาโกณฑัญญะ มีความเข้าใจในหลักการปฏิบัติเป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นผู้เคยอุปัฏฐากพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา และทูลทูลความเชื่อของท่านที่ว่า การทรมานร่างกาย คือ หนทางแห่งการบรรลุธรรมตามความเชื่อที่พัฒนาขึ้นในต้นยุคอุปนิยัต ภายหลังการแตกตัวทางความคิดของพวกพราหมณ์ที่เชื่อว่า การทรมานตนเองด้วยวิธีการต่างๆ คือหนทางที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสหรือความชั่วร้ายที่ติดตัวมนุษย์ และจากผลของการทรมานร่างกายจนถึงที่สุดก็จะทำให้ประสบกับอมตธรรมสูงสุด พระพุทธเจ้าจึงเสนอทางเลือกใหม่ที่ดีกว่าทางสุดโต่งทั้งสองข้างนั้น

๒. พระพุทธเจ้าทรงนำเสนอการปฏิบัติทางสายกลาง หรือ มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นหนทางใหม่ที่พระพุทธองค์แนะนำแก่พระปัญจวัคคีย์ การดำเนินสู่ทางสายกลาง คือ การปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวาชมะ (เพียรชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (ตั้งใจชอบ) พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่า ทางสายกลางนี้ทำให้พระองค์บรรลุธรรมและตรัสรู้อริยสัจ ๔ เป็นทางนำไปสู่ความสงบและความหลุดพ้นที่แท้จริง

๓. พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐของชีวิตที่เมื่อรู้แล้วจะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส มี ๔ ประการ คือ

^๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๓-๑๔/๑๖.

๑) ทุกขอริยสัจ คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก เป็นทุกข์ ประจักษ์ประจักษ์ได้สิ่งนั้น เป็นทุกข์ โดยย่อ คือ อุปาทานจันท์ ๕ เป็นทุกข์

๒) ทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ ตัณหา ๓ ประกอบด้วย กามตัณหา (ความอยากในกาม) ภวตัณหา (ความอยากมีอยากเป็น) วิภวตัณหา (ความไม่อยากมีไม่อยากเป็น)

๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การดับตัณหาด้วยมรรค คือ วิราคะ การสละทิ้งอย่างสิ้นเชิง

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘

หลังจบธรรมเทศานี้ ส่งผลให้พระอัญญาโกณฑัญญะบรรลุนิพพานได้ นับเป็นผู้บรรลุมรรคผลแรกของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าจึงทรงเปล่งพระอุทานถึง ๒ ครั้ง ว่า “อัญญาสิวัต โภ โกณฑัญโญ” แปลว่า โกณฑัญญะผู้เจริญแล้วหนอฯ ส่วนพระปัญจวัคคีย์ที่เหลือ คือ พระวัปปะ พระภัททิยะ พระมหานามะ พระอัสสชิ เมื่อได้ฟังปณิณทศนาที่พระองค์ตรัสสอนเพิ่มเติม จึงได้บรรลุนิพพานได้ผลภายหลัง และเมื่อได้ฟังธรรมเทศนาชื่อว่า “อนัตตลักขณสูตร” ซึ่งเป็นพระสูตรที่แสดงลักษณะเครื่องกำหนดปัญจขันธ์ว่าเป็นอนัตตา เพื่อเพิกถอนมิจฉาทิฏฐินั้น ในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ส่งผลให้พระปัญจวัคคีย์บรรลุมรรคผลทั้งหมด อนัตตลักขณสูตร มีเนื้อความว่า “รูปเป็นอนัตตา ... เวทนาเป็นอนัตตา ... สัญญาเป็นอนัตตา ... สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา ... วิญญาณเป็นอนัตตา ถ้าปัญจขันธ์นี้เป็นอนัตตาแล้ว ปัญจขันธ์นี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธและบุคคลพึงได้ในปัญจขันธ์ว่า ปัญจขันธ์ของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด ปัญจขันธ์ของเราจะได้เป็นอย่างนั้น ก็เพราะปัญจขันธ์เป็นอนัตตา ฉะนั้น ปัญจขันธ์จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในปัญจขันธ์ว่า ปัญจขันธ์ของเราจะเป็นอย่างนี้ ปัญจขันธ์ของเราจะได้เป็นอย่างนั้น” ครั้นตรัสถามความเห็นของพระปัญจวัคคีย์โดยหลักการถามตอบเกี่ยวกับจันท์ ๕ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาว่า ไม่ควรหรือจะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตนของเรา ตรัสให้พิจารณาโดยขณิกสัญญาทสสนะว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ... เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... สังขารทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ... วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เปื้อนอดีตอนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดก็เป็นแต่สักว่าปัญจขันธ์ เธอทั้งหลายพึงเห็นปัญจขันธ์นั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตนของเรา”^๒

^๒ วิ. ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๓ /๒๐-๒๔.

โดยสรุป อนัตตลักขณสูตร มีเนื้อหาจัดแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

๑. พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นว่า ปัญจันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา เพราะไม่สามารถบังคับควบคุมให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้

๒. พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการปุจฉาวิสัชนากับพระปัญจวัคคีย์เกี่ยวกับความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ของปัญจันธ์เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเป็นอนัตตา

๓. พระพุทธเจ้าทรงให้พระปัญจวัคคีย์พิจารณาโดยถาตุตถญาณทัสสนะ คือ ความรู้ความเห็นตามเป็นจริงของปัญจันธ์ทั้งที่มีอยู่ใน ๓ กาล คือ อดีต อนาคต ปัจจุบัน และที่มีอยู่ทั่วไปทั้งภายในหรือภายนอก หยิบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ ทั้งหมดเป็นสักว่าปัญจันธ์ ซึ่งควรพิจารณาด้วยปัญญาโดยความเป็นอนัตตาทั้งสิ้น

เทศนาธรรมว่าด้วยหลักทางสายกลางนี้ นอกจากจะใช้สอนกับพระปัญจวัคคีย์แล้ว พระองค์ยังได้ใช้ตรัสสอนกับพุทธสาวกองค์อื่นๆ ด้วยเช่นกัน ดังเช่น พระโสณโกปิวิสะ เมื่ออุปสมบทแล้ว ท่านก็ได้ไปทำความเพียรอยู่ที่ป่าสิติวัน เมืองราชคฤห์ ท่านรู้ตัวว่าเป็นคนที่มีชีวิตสุขสบายมาก่อน จึงใช้การบำเพ็ญเพียรด้วยวิธีการทรมานตนให้ลำบากอย่างหนัก คือ เดินจงกรมจนเท้าแตกเลือดไหลสาสดาสถานที่จงกรม แต่ก็ไม่ได้อบรมลุลูธรรม ท่านเริ่มท้อใจและคิดจะลาสิกขา พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดนั้น จึงเสด็จมาตรัสสอนการบำเพ็ญเพียรเปรียบเทียบกับความคิดพิน โดยให้ตั้งความเพียรสม่ำเสมอเทียบเสียงพิน เพราะทราบว่าท่านมีความชำนาญในการคิดพิน โดยใช้หลักการถามตอบ ความว่า “คราวใดสายพินของเธอตึงเกินไป คราวนั้นพินของเธอมิเสียงหรือใช้การได้ไม่... คราวใดสายพินของเธอหย่อนเกินไป คราวนั้นพินของเธอมิเสียงหรือใช้การได้ไม่... คราวใดสายพินของเธอไม่ตึงนัก ไม่หย่อนนัก ตั้งอยู่ในคุณภาพสม่ำเสมอ คราวนั้น พินของเธอมิเสียงหรือใช้การได้... เหมือนกันนั้นแล ความเพียรที่ปรารถนาเกินไปนัก ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่หย่อนหย่อนนัก ก็เป็นไปเพื่อเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้ เธอจงตั้งความเพียรแต่พอเหมาะ จงทำอินทรีย์ทั้งหลายให้เสมอกัน และจงถือนิमित्तในความสม่ำเสมอ^๓ ท่านได้นำหลักการปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าแนะนำแล้ว ไปบำเพ็ญความเพียรแต่พอปานกลางไม่ยิ่งนักไม่หย่อนนัก เปรียบเทียบด้วยสายพินสามสาย เนื่องจากในอดีตท่านเป็นผู้มีความชำนาญในการคิดพิน ทำให้ท่านสามารถเข้าใจอุปมาอุปไมยนี้ได้โดยง่าย ดังนั้น การที่พระโสณโกปิวิสะ สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยเทศนาธรรมว่าด้วยหลักทางสายกลาง เนื่องจากท่านเป็นผู้ที่ผ่านประสบการณ์การเรียนรู้ทาง

^๓ วิ. ม. (ไทย) ๕/๒/๕.

สุดโต่งทั้งสองข้างมาแล้วเป็นอย่างดี โดยในครั้งเป็นคฤหัสถ์ก็เสพความสุข และเมื่อเป็นบรรพชิตก็บำเพ็ญทุกกรกิริยาอย่างหนัก ดังนั้น ในขณะที่การปฏิบัติจึงต้องปรับอินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ทำหน้าที่ในการครอบงำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ มี ๕ อย่าง ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ให้เสมอกันแล้วถือเป็นนิมิตในการพิจารณาธรรมอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ จึงทำให้ท่านบรรลุอรหัตผลได้ในที่สุด เช่นเดียวกับ **พระสุตฺติ** เมื่ออุปสมบทแล้ว บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล ท่านประกอบด้วยธรรม ๒ ประการคือ อรณวิหาร คือ การเจริญฌานประกอบด้วยเมตตา และเป็นทักษิณบุคคล คือ ผู้ควรรับซึ่งทักษิณาทาน ท่านได้เจริญอรณวิหารเป็นฐานในการบรรลุธรรม ดังพระพุทธดำรัส ครั้งเมื่อประทับ ณ พระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี ว่า “ไม่พึงประกอบเนืองๆ ซึ่งสุขอาศัยกาม อันเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปูลุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่พึงประกอบเนืองๆ ซึ่งความเพียรเครื่องประกอบตนให้ลำบาก อันเป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ความปฏิบัติปานกลาง ไม่เข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนี้นั้น อันตถาคตรู้พร้อมด้วยปัญญายิ่งแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้มีจักขุ ทำให้มีญาณ เป็นไปเพื่อความเข้าไปสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อบริพพาน พึงรู้จักการยกยอและการดำเนิน ครั้นรู้แล้ว ไม่พึงยกยอ ไม่พึงดำเนิน พึงแสดงแต่ธรรมเท่านั้น พึงรู้ตัดสินความสุข ครั้นรู้แล้ว พึงประกอบเนืองๆ ซึ่งความสุขภายใน ไม่พึงกล่าววาทะลับหลัง ไม่พึงกล่าวคำล่วงเกินต่อหน้า พึงเป็นผู้ไม่ริบคว่นพูด อย่าพูดริบคว่น ไม่พึงปรักปรำภาษาชนบท ไม่พึงล่วงเลยคำพูดสามัญเสียม นื้อเทศแห่งอรณวิภังค์”^๔

ข. หลักการปฏิบัติความเป็นมุนี (โมเนยยปฏิปทา) ตัวอย่างคือ **พระนาลกะ** ท่านได้ฟังเทศนาธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงการปฏิบัติธรรมอย่างอุกฤษฏ์ในพระพุทธศาสนา ท่านเป็นหลานชายของอสิตดาบส ซึ่งเฝ้ารอการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หลังจากบวชเป็นดาบสหรือฤๅษีได้ ๑๕ ปี เมื่อท่านทราบข่าวการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า จึงเดินทางไปเฝ้ากราบทูลถามข้อปฏิบัติของการเป็นมุนี พระพุทธองค์ทรงทราบอุปนิสัยของท่าน จึงทรงตรัสแสดงโมเนยยปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติของมุนี ความว่า “ปฏิปทาของมุนีที่บุคคลทำได้ยาก คือ พึงกระทำการค้าและการไหว้ในบ้าน ให้เสมอกัน พึงรักษาความประทุษร้ายแห่งใจ พึงเป็นผู้สงบ ไม่มีความเย่อหยิ่งเป็นอารมณ์ อารมณ์ที่สูงต่ำมีอุปมาด้วยเปลวไฟในป่า ย่อมมาสู่ครองจักขุ เป็นต้น เหล่านารี ย่อมประเล้าประโลมมุนี นารีเหล่านั้น อย่าพึงประเล้าประโลม มุนีละกามทั้งหลายทั้งที่ดีแล้ว จงดเว้นจากเมถุนธรรม ไม่ยินดียินร้าย ในสัตว์ทั้งหลายผู้สะดุ้งและมั่นคง พึงกระทำตนให้เป็นอุปมาว่า เราฉันทใจ สัตว์เหล่านี้ก็ฉันทนั้น สัตว์เหล่านี้ ฉันทใจ เราก็อฉันทนั้น ดังนี้แล้ว ไม่พึงฆ่าเอง ไม่พึงใช้ผู้อื่นให้ฆ่า มุนีละความปรารถนาและ

^๔ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๕๔/๓๖๐.

ความโลภในปัจจุบันที่ปุณณช้องอยู่แล้ว เป็นผู้มีจักขุ พึงปฏิบัติปฏิบัติของมุนี พึงข้ามความ
ทะเยอทะยานในปัจจุบัน ซึ่งเป็นเหตุแห่งมิจฉาชีพที่หมายรู้กันว่ารณนี้เสีย พึงเป็นผู้มีท้องพร่อง (ไม่
เห็นแก่ท้อง) มีอาหารพอประมาณ มีความปรารถนาล้น ไม่มีความโลภเป็นผู้หาหิว ไม่มีความ
ปรารถนาด้วยความปรารถนา ด้วยความร่ำร้อนได้แล้วทุกเมื่อ มุนีนั่นเที่ยวไปรับบิณฑบาตแล้ว พึง
ไปยังชายป่า เข้าไปนั่งอยู่ที่โคนต้นไม้ พึงเป็นผู้ชวนขวยในฉาน เป็นนักปราชญ์ยินดีแล้วในป่า พึง
ทำจิตให้ยินดียังเพ่งฉานอยู่ที่โคนต้นไม้ ครั้นเมื่อล่วงราตรีไปแล้ว พึงเข้าไปสู่บ้าน ไม่ยินดีโภชนะ
ที่ยังไม่ได้ และโภชนะที่เขานำไปแต่บ้าน ไปสู่บ้านแล้ว ไม่พึงเที่ยวไปในสกุลโดยรีบร้อน ดัด
ถ้อยคำเสียแล้ว ไม่พึงกล่าววาจาเกี่ยวกับการแสวงหาของกิน มุนีนั่นคิดว่า เราได้สิ่งใด สิ่งนี้ยัง
ประโยชน์ให้สำเร็จ เราไม่ได้ก็เป็นความดี ดังนี้แล้ว เป็นผู้คงที่ เพราะการได้และไม่ได้ทั้งสองอย่าง
นั้นแล ย่อมก้าวล่วงทุกข์เสียได้ เปรียบเหมือนบุรุษแสวงหาผลไม้ เข้าไปยังต้นไม้แล้ว แม้จะได้ แม้
ไม่ได้ ก็ไม่ยินดี ไม่เสียใจ วางจิตเป็นกลางกลับไป ฉะนั้น มุนีมีบาตรในมือเที่ยวไปอยู่ ไม่เป็นไป ก็
สมมุติว่าเป็นไป ไม่พึงหมิ่นทานว่าน้อย ไม่พึงดูแคลนบุคคลผู้ให้ ก็ปฏิบัติสูงต่ำ พระพุทธสมณะ
ประกาศแล้ว มุนีทั้งหลาย ย่อมไม่ไปสู่निพพานถึงสองครั้ง นิพพานนี้ควรถูกต้องครั้งเดียวเท่านั้น
ห้ามไว้ ก็ภิกษุผู้ไม่มีคัมภีระ ตัดกระแสกิเลสได้แล้ว ละกิจน้อยใหญ่ได้เด็ดขาดแล้ว ย่อมไม่มีความร่ำ
ร้อน ภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิบัติของมุนี พึงเป็นผู้มีคัมภีระ โทณเป็นเครื่องเปรียบ กดเพดานไว้ด้วยลิ้นแล้ว
พึงเป็นผู้สำรวมที่ท้อง มีจิตไม่ย่อหย่อน และไม่พินิจคิดมาก เป็นผู้ไม่มีกลิ่นคับ อันคณหาและทิสฺสไม่
อาศัยแล้ว มีพรหมจรรย์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า พึงศึกษาเพื่อการนั่งผู้เดียว และเพื่อประกอบภาวนาที่
สมณะพึงอบรม ท่านผู้เดียวแล จักอธิษฐานความเป็นมุนีที่เราบอกแล้วโดยส่วนเดียว ที่นั้นจงประกาศ
ไปตลอดทั้งสิบทิศ ท่านได้ฟังเสียงสรรเสริญของนักปราชญ์ทั้งหลายผู้เพ่งฉาน ผู้สละกามแล้ว แต่
นั้นพึงกระทำหิริและศรัทธาให้ยิ่งขึ้นไป เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็เป็นสาวกของเราได้ ท่านจะรู้แจ่มแจ้งซึ่งคำ
ที่เรากล่าวนั้นได้ ด้วยการแสดงแม่น้ำทั้งหลาย ทั้งในเหมืองและหนอง แม่น้ำห้วยย่อมไหลดัง
โดยรอบ แม่น้ำใหญ่ย่อมไหลหนึ่ง สิ่งใดพร่อง สิ่งนั้นย่อมดัง สิ่งใดเต็ม สิ่งนั้นสงบ คนพาลเปรียบด้วย
หมอน้ำที่มีน้ำครึ่งหนึ่ง บัณฑิตเปรียบเหมือนห้วงน้ำที่เต็ม สมณะกล่าวถ้อยคำใดมากที่เข้าถึง
ประโยชน์ประกอบด้วยประโยชน์ รู้ถ้อยคำนั้นน้อย ย่อมแสดงธรรม สมณะผู้นั้นรู้อยู่ ย่อมกล่าว
ถ้อยคำมาก สมณะใดรู้อยู่ สำรวมตน สมณะนั้นรู้เหตุที่ไม่นำประโยชน์เกื้อกูล และความสุขมาให้แก่
สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่กล่าวมาก สมณะผู้นั้นเป็นมุนี ย่อมควรซึ่งปฏิบัติของมุนี สมณะนั้นได้ถึง
ธรรมเครื่องเป็นมุนีแล้ว”^๕

โมเนยขปฏิบัติภา มีเนื้อหาจัดแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

^๕ พ. พ. (ไทย) ๒๕/๓๘๕/๔๑๘ – ๔๒๐.

๑. พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการปฏิบัติของผู้เป็นมุนี ได้แก่ การวางตนเสมอทั้งคนที่ต่ำ และคนที่ไต่หัว ไม่มีจิตคิดร้าย ไม่เย่อหยิ่ง จงดเว้นจากเมถุนธรรม ไม่ฆ่าสัตว์หรือใช้ให้ผู้อื่นฆ่า ละ ตัณหาและความโลภ ไม่เห็นแก่ปากท้อง บริโภคอาหารพอประมาณ มีความปรารถนาน้อย รับ อาหารแล้วไปยังชายป่า นั่งอยู่ที่โคนต้นไม้ บำเพ็ญฌาน ไม่ยินดีโภชนะที่ยังไม่ได้ ไม่พูดเพื่อการ ได้มาซึ่งอาหารหรือกระทำการเพื่อได้หรือไม่ได้สิ่งใด เปรียบเหมือนคนไปเก็บผลไม้ แม้จะได้หรือ ไม่ได้ ก็ไม่ยินดี ไม่เสียใจ วางใจเป็นกลาง เมื่อเที่ยวภิกขาจาร ไม่พูด ไม่ดูหมิ่นทานน้อยและผู้ที่ให้

๒. พระพุทธเจ้าทรงแสดงข้อปฏิบัติของมุนีว่า เป็นผู้ปฏิบัติอย่างเยียบคมเหมือนใบมีด โกงน กดเพดานด้วยลิ้นสำรวมระวังท้อง มีจิตไม่ทอดลอย ประพฤติพรหมจรรย์ ดำรงอยู่ผู้เดียว ประกอบภavana มีหิริและศรัทธา ทรงเปรียบเทียบกับน้ำในห้วยหนองย่อมไหลดัง ส่วนแม่น้ำใหญ่ ย่อมไหลนิ่ง สิ่งใดพร่อง สิ่งนั้นย่อมดั่ง สิ่งใดเต็ม สิ่งนั้นสงบ คนโง่เปรียบเหมือนหมอน้ำที่มีน้ำ ครึ่งหนึ่ง บัณฑิตเปรียบเหมือนห้วยน้ำที่เต็ม สมณะรู้เหตุที่มีประโยชน์ ย่อมกล่าวถ้อยคำมาก ส่วน สมณะรู้เหตุที่ไม่มีประโยชน์ ย่อมกล่าวถ้อยคำน้อย

โดยสรุป ข้อปฏิบัติในความเป็นมุนีนั้นมี ๓ ประการ คือ

๑. กายโมเนยยะ คือ ธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางกาย ได้แก่ ความเป็นมุนีทางกาย เว้นขาด จากการฆ่าสัตว์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ เว้นขาดจากกรรมอันเป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์

๒. วจีโมเนยยะ คือ ธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางวาจา ได้แก่ ความเป็นมุนีทางวาจา เว้นขาด จากการพูดเท็จ เว้นขาดจากคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำหยาบ เว้นขาดจากคำพ้อเจ้อ

๓. มโนโมเนยยะ คือ ธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางใจ ได้แก่ ความเป็นมุนีทางใจ การทำให้ แจ่มชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบัน^๖

พระนาลกะได้นำโมเนยปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าแสดงแล้วไปปฏิบัติ โดยตั้งจิตยึดถือตาม หลักการปฏิบัติเป็นผู้มักน้อย ๓ ประการ คือ

๑. มักน้อยในการเห็น ไม่ปรารถนาว่า เมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้พบพระพุทธเจ้าอีก

๒. มักน้อยในการฟัง ไม่ปรารถนาว่า เมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีก

๓. มักน้อยในการถาม ไม่ปรารถนาว่าเมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้ทูลถามข้อปฏิบัติของมุนีอีก

^๖ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/ ๒๐๑ ; อจ. ตัก. (ไทย) ๒๐/๕๖๒/๓๐๘.

พระนาถกะปฏิบัติในโมเนยปฏิบัติอย่างเคร่งครัดมาก คือ ไม่อยู่ป่าแห่งเดียวกันถึง ๒ วัน ไม่นั่งที่โคนต้นไม้ต้นเดียวถึง ๒ วัน ไม่บิณฑบาตบ้านเดียวถึง ๒ วัน ทำให้ท่านต้องเดินทางรอนแรมไปยังสถานที่ต่างๆ อยู่ตลอด ถึงแม้ว่าโมเนยปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติของมุนี จะมีหลักปฏิบัติที่ใกล้เคียงกับอรรถกถาโมคขัลลิก คือ การทำความลำบากในการดำรงชีวิต แต่มีลักษณะแตกต่างกันมาก เนื่องจากอรรถกถาโมคขัลลิกเน้นความสุโต่งอย่างอุกฤษฏ์ เช่น การอดอาหาร กลืนลมหายใจ เข้า-ออก การทำร้ายร่างกายให้ได้รับความเจ็บปวด ไม่สวมเครื่องนุ่งห่ม เป็นต้น ส่วนการปฏิบัติแบบโมเนยปฏิบัติเน้นความมกน้อยหรือความพอดีเป็นหลักทางสายกลาง ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องมีทิวทัศน์ที่ถูกต้อง คือ เป็นผู้ไม่มีทิวทัศน์ยึดติดในสัสสตทิวทัศน์และอุจเจททิวทัศน์ อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติเช่นนี้ย่อมมีผลกระทบต่อสุขภาพร่างกาย ถึงแม้พระนาถกะจะมีความคุ้นเคยในการปฏิบัติเช่นนี้จากวิถีชีวิตแบบดาบส ซึ่งบำเพ็ญพรตในป่ามานาน แต่หลังจากบรรลุอรหัตผลแล้วก็มีชีวิตอยู่ไม่นาน ท่านดำรงชีวิตอยู่ได้เพียง ๗ เดือนก็นิพพาน

๔.๑.๒ คำสอนเพื่อเพิกถอนทิวทัศน์แบบกามสุขัลลิกานุโยค

ก. หลักการออกบวช (เนกขัมมะ) ปรากฏในธรรมเทศนามีชื่อว่า อนุปุพพิกา มีความหมายว่า ถ้อยคำที่กล่าวโดยลำดับ แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๕ ขั้นที่แสดงโดยต่อเนื่องเป็นลำดับกัน คือ

๑. ทานกถา กล่าวถึงการให้ทานเป็นอันดับแรก

๒. สีลกถา กล่าวถึงการรักษาศีล คือ การรักษากายวาจาให้เป็นปกติ

๓. สัคคกถา กล่าวถึงการเข้าถึงสวรรค์ คือ กามคุณที่บุคคลปรารถนา ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการให้ทานและรักษาศีล

๔. กามาทีนวกถา กล่าวถึงโทษแห่งกาม คือ ความเป็นของไม่ยั่งยืนและเป็นทุกข์ของกามที่ชื่อว่าสวรรค์นั้น

๕. เนกขัมมานิสังสกถา กล่าวถึงอานิสงส์แห่งการหลีกออกจากการกาม คือ การออกบวช

ส่วนที่ ๒ อริยสัจ ๔ คือ ความจริงแห่งพระอริยะ หรือ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔ ประการ ได้แก่

๑. ทุกข์ ความทนได้ยาก ได้แก่ สภาวะทุกข์และเจตสิกทุกข์

๒. สมุทัย เหตุเกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

๓. นิโรธ ความดับทุกข์ ได้แก่ ความสิ้นไปแห่งตัณหานั่น

๔. มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรค มีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้น มีสัมมาสมาธิเป็นที่สุด

ธรรมเทศนาเชื่อว่าอนุปปิกถานี เป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสั่งสอนประชาชนอยู่เสมอๆ เพราะมีความเหมาะสมกับบุคคลทั่วไปที่มีปกติเสพบริโภคมาก่อนเพื่อทรงแสดงให้เห็นถึงคุณธรรมที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ พุทธบริษัทส่วนใหญ่ได้รับการสั่งสอนและบรรลुธรรมด้วยธรรมเทศนานี้ ตัวอย่างเช่น พระยสะ เมื่อได้ฟังธรรมเทศนาเชื่อว่าอนุปปิกถาและอริยสัจ ๔ ยสกุณบุตรก็ได้บรรลุโศคาปัตติผล และเมื่อได้ฟังธรรมเทศนานี้อีกครั้ง พิจารณาภูมิธรรมที่ตนเห็นแล้ว ก็บรรลุอรหัตผล นอกจากพระยสะแล้ว ยังมีพระภิกษุผู้เป็นสหยาอีก ๕๔ องค์ ปรากฏชื่อ ๔ องค์ คือ พระวิมลละ พระสุพาหุ พระปณณชิ และพระควัมปติ ซึ่งเมื่อได้ฟังอนุปปิกถาและอริยสัจ ๔ ก็ได้บรรลุธรรมเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ในระหว่างเดินทางไปตำบลอุเวลาเสนานิคม แคว้นมคธ ในระหว่างทางที่เสด็จไปได้เทศนาโปรดภิกษุวัคคีย์ ๓๐ คนด้วยธรรมเทศนานี้เช่นเดียวกัน ความว่า “พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอนุปปิกถา คือ ทรงประกาศทานกถา สีลกถา สักกกถา โทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในความออกจากกาม เมื่อพระองค์ทรงทราบว่า ยสกุณบุตรมีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้ว จึงทรงประกาศธรรมเทศนา ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดวงตาเห็นธรรม ปราศจากธุลี ปราศจากมลทินว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา ได้เกิดแก่ยสกุณบุตร ณ ที่นั้น นั้นแล คุณผ้าที่สะอาดปราศจากมลทิน ควรได้รับน้ำย้อมเป็นอย่างดี ฉะนั้น”^๑

ธรรมเทศนาเชื่อว่าอนุปปิกถานี มีพุทธสาวกหลายองค์ได้ฟังแล้วได้ทูลขออุปสมบทอาทิ พระมหากัจจายนะ ท่านได้ฟังพระพุทธเจ้าแสดงอนุปปิกถาพร้อมกับสหยา ๗ คน ท่านได้กล่าวถึงความเป็นมาของตนเองว่า “เราเป็นคนฉลาดเรียนจบไตรเพท ส่วนมารดาของเราชื่อจันทนปทุมมา เราชื่อ กัจจายนะ เป็นผู้มีผิวกายงาม เราอันพระเจ้าแผ่นดินทรงส่งไปเพื่อพิจารณาพระพุทธเจ้าได้พบพระผู้นำซึ่งเป็นประตูลูกของโมกขบุริเป็นที่สั่งสมคุณ และได้สดับพระพุทธภาษิตอันปราศจากมลทินเป็นเครื่องชำระล้างเปื้อนอกตมคืออคติ จึงได้บรรลุมตธรรมอันสงบระงับ พร้อมกับบุรุษ ๗ คนที่เหลือ เราเป็นผู้อธิบายในพระมตอันใหญ่ของพระสุคตเจ้าได้แจ้งชัด และพระศาสดาทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เราเป็นผู้มีความปรารถนาสำเร็จด้วยดีแล้ว เราเผากิเลสทั้งหลายแล้ว”^๒

^๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/ ๒๖/ ๒๕.

^๒ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒๑/๑๒๐.

พระกาฬุทายี เป็นอำมาตย์ของพระเจ้าสุทโธทนะ ได้รับพระราชโองการให้ไปทูลเชิญเสด็จ ท่านได้ทูลลาบวชด้วย โดยพาผู้ติดตามไปด้วยพันหนึ่งไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระวิหารเวฬุวัน เมื่อถึงในเวลาเย็น ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่พระพุทธเจ้าแสดงอนุปพพิกคาอยู่ ท่านพร้อมด้วยผู้ติดตามได้ฟังธรรมเทศนาจนจบก็บรรลุอรหัตผล ท่านได้กล่าวปรารภว่า “เรากำจัดราคะ โทสะ โมหะ มานะ และมักกะได้แล้ว กำหนดรู้อาสวะทั้งปวงแล้ว ไม่มีอาสวะอยู่ เรายังพระสัมพุทธเจ้าให้ทรงโปรดปราน มีความเพียร มีปัญญา”^๕

พระมหาปณณิกะ เมื่ออุปสมบทแล้ว บำเพ็ญเพียรก็บรรลุอรหัตผล มีคาถาสภาภาษิตที่ท่านกล่าว ปรารภถึงตนเองเกี่ยวกับการละทิ้งกามแล้วออกบวชว่า “ครั้งนั้น เราได้ละทิ้งบุตรภรรยา ทรัพย์ และธัญญาหาร ปลงผมและหนวดออกบวชเป็นบรรพชิต เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาสาธิต สำรวมดีแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ถวายบังคมพระสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ต่อมาร ครั้งนั้น ความตั้งใจปรารถนาสำเร็จแก่เรา เราไม่ได้นั่งอยู่เปล่าแม้เพียงครู่เดียว ในเมื่อยังถอนลูกศรคือตัณหาขึ้นไม่ได้ ขอบอกความเพียร ความบากบั่นของเราผู้ด้วยความตั้งใจอย่างนั้น เราได้บรรลุวิชชา ๓ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเราได้ทำเสร็จแล้ว”^๖

พระภททิยะ เมื่อท่านอุปสมบทแล้ว บำเพ็ญเพียรไม่นานก็บรรลุอรหัตผล ในพรรษาที่บวชนั้น เมื่อบรรลุธรรมแล้วไม่ว่าจะไปอยู่ในที่ใด เช่น ในป่า ใต้ร่มไม้ ที่ว่าง มักเปล่งอุทานในที่นั้นว่า สุขหนอๆ พวกภิกษุได้ยินแล้ว จึงนำความไปกราบทูลพระพุทธเจ้า เพราะสงสัยว่าท่านมัวนึกถึงราชสมบัติ พระพุทธเจ้าจึงรับสั่งมาตรัสสอบถาม ท่านได้กราบทูลว่า เมื่อก่อนเป็นกษัตริย์ ต้องจัดการรักษาป้องกันเมืองและอาณาจักร แม้มีทหารรักษาพระองค์ก็ยังหวาดกลัวสะดุ้งอยู่ตลอดเวลา แต่ปัจจุบัน แม้ไปอยู่ป่า ใต้ร่มไม้ ที่ว่าง ก็ไม่หวาดกลัวสะดุ้งตกใจ ดำรงชีพด้วยอาหารที่ผู้อื่นให้เลี้ยงชีพ ทำให้เปล่งอุทานอย่างนั้น พระพุทธเจ้าทรงทราบความนั้นจึงทรงเปล่งอุทานว่า “บุคคลใดไม่มีความโกรธภายในจิต และก้าวล่วงภพน้อยภพใหญ่มีประการเป็นอันมากเสียได้ เทวดาทั้งหลายไม่อาจเล็งเห็น วาระจิตของบุคคลนั้น ผู้ปลอดภัย มีสุข ไม่มีโรค”^๗ เช่นเดียวกับ พระมหากัปปินะ ท่านพร้อมด้วยข้าราชการบริพารหนึ่งพันคน เมื่อได้ฟังธรรมเทศนาชื่อว่าอนุปพพิกคา เมื่อจบธรรมเทศนาก็บรรลุโสดาปัตติผล จึงทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าทรงพาภิกษุพันรูปนั้นเสด็จกลับพระวิหารเชตวัน ได้รับการสั่งสอนจนกระทั่งบรรลุอรหัตผล ท่านมักเที่ยวเปล่งอุทานว่า สุขหนอๆ

^๕ พ.อ. (ไทย) ๓๒/๓๖/๘๑.

^๖ พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๖๘/๒๕๓.

^๗ วิ.จ. (ไทย) ๓/๓๔๕-๓๔๖/๑๓๒-๑๓๓ ; พ.อ. (ไทย) ๒๕/๖๕/๘๓.

เช่นเดียวกับพระภิกษุ พวกภิกษุ ได้ยินแล้วพากันคิดว่าท่านเปล่งอุทาน เพราะปรารถนาความสุข ในราชสมบัติเก่า จึงไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์รับสั่งมาตรัสถาม ทราบตามความเป็นจริงแล้ว จึงตรัสว่า พระมหากัปปินะมิได้เปล่งอุทานปรารถนากุศลหรือความสุข แต่เพราะเกิดความปีติในธรรม เปล่งอุทานปรารถนากุศลนั่นเอง ท่านได้กล่าวปรารถนากุศลว่าถึงตนเองว่า “พระพุทธเจ้าทรงทราบอหังการของเรา ได้แสดงธรรมเทศนา เราฟังธรรมอันปราศจากมลทินแล้ว ได้กราบทูลพระพิชิตมารว่า ข้าแต่พระมหากัปปินะ ขอได้โปรดให้พวกข้าพระองค์ได้บรรพชาเถิด พวกข้าพระองค์เป็นผู้ลงจากภพแล้ว พระมหากัปปินะผู้สูงสุดตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงเป็นภิกษุมารเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านทั้งหลายจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์เถิด พร้อมกับกับ พระพุทธเจ้าเรารู้อยู่ทุกคนล้วนทรงเพศเป็นภิกษุ เราทั้งหลายอุปสมบทแล้ว เป็นภิกษุผู้โสดาบันใน พระศาสนา ต่อแต่นั้น พระผู้นำขึ้นพิเศษได้เสด็จเข้าพระเชตวันมหาวิหารแล้วทรงสั่งสอน เราอัน พระพิชิตมารทรงสั่งสอนแล้ว ได้บรรลุอรหัต”^{๑๒}

พระโศณกฤตกัณณะ ท่านมีความปรารถนาจะอุปสมบท จึงเข้าไปหาพระมหากัปปินะ บอกความประสงค์ของตนให้ท่านทราบ พระมหากัปปินะได้ชี้แจงให้ทราบถึงความลำบากของการการประพฤติพรหมจรรย์ จึงแนะนำให้น่าเพียรศาสนปฏิบัติในทางฆราวาส แต่โศณอุบาสกมี ศรัทธาแรงกล้า มีความปรารถนาจะบวชอย่างยิ่งยวด จึงได้อ้อนวอนขอให้ท่านสงเคราะห์อยู่เป็นประจำ ในที่สุด พระมหากัปปินะก็ให้บวชเป็นสามเณรเท่านั้น เพราะในวันนั้นบวชมีภิกษุน้อย จะหาสงฆ์มีจำนวน ๑๐ รูป ให้อุปสมบทได้ยาก โดยล่วงไป ๓ ปี ท่านจึงได้อุปสมบท เมื่อได้ อุปสมบทแล้ว ได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล ดังคำกล่าวของท่านว่า “เราได้อุปสมบทแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นจากกิเลส ไม่มีอาสวะ ได้เห็นพระผู้มีพระภาค และได้อยู่ร่วมกับพระองค์ในวิหารเดียวกัน ... ท่านโศณะกำหนดรู้เบญจขันธ์แล้ว อบรมอัฐฐังคิกมรรคอันประเสริฐ พึงได้บรรลุความสงบ อย่างยิ่ง จักเป็นผู้ไม่มีอาสวะ ปรินิพพาน”^{๑๓}

พระนันทกะ ท่านได้กล่าวคาถาบรรยายถึงการบรรลุอรหัตผลของท่านไว้ว่า “เราได้พบ พระสุคตเจ้า ในวันที่พระองค์เสด็จเข้าพระนคร เป็นผู้มิใช่โจรสลตร์ ได้ออกบวชเป็นบรรพชิตในวันที่ พระพุทธองค์ทรงรับพระเชตวันาราม ได้บรรลุอรหัตผลโดยกาลไม่นานเลย ครั้งนั้น เราอันพระ ศาสดาผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวงทรงพร่ำสอนจึงข้ามพ้นสังสารวัฏไปได้ เราสอนธรรมแก่พระภิกษุณีทั้งหลาย พระภิกษุณีที่เราสอนนั้นรวม ๕๐๐ รูปด้วยกัน ล้วนเป็นผู้ไม่มีอาสวะ ครั้งนั้น พระผู้มี

^{๑๒} พ.อุ.ป. (ไทย) ๓๓/๑๒๓/๑ ๒๕.

^{๑๓} พ.อุ.ร. (ไทย) ๒๖/๓๔๕/๒๖๖.

พระภาคผู้มีประโยชน์เกื้อกูลใหญ่ ทรงพอพระทัย จึงทรงตั้งเราไว้ในตำแหน่งแห่งภิกษุผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายให้โอวาทพระภิกษุณี . . . เราเผากิเลสเสียแล้ว เราเผากิเลสทั้งหลายแล้ว”^{๑๔}

พระโสภิตะ ท่านได้กล่าวคาถาบรรยายถึงการบรรลุอรหัตผลไว้ว่า “เราเผากิเลสได้แล้ว ถอนภพขึ้นได้หมดแล้ว วิชชา ๓ เราบรรลุแล้ว พระพุทธศาสนาเราได้ทำเสร็จแล้ว ในกัลป์ที่ ๕๐,๐๐๐ แต่กัลป์นี้ ได้มีพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ พระองค์ ทรงพระนามว่าสมุคคตะ สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ มีพลมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ เราทำให้แจ้งชัดแล้ว พระพุทธศาสนาเราได้ทำเสร็จแล้ว”^{๑๕} ส่วน **พระขทิวรณียเรวตะ** ท่านได้หลบหนีออกจากเรือนเพื่ออุปสมบท ท่านได้เดินทางไปบำเพ็ญเพียรที่ป่าไม้ตะเคียนและได้บรรลุอรหัตผลภายในพรรษานั้น ท่านได้กล่าวความรู้สึกว่า “ภายหลังเขาวชแล้ว จักประกอบความเพียร เจริญวิปัสสนากำหนดรู้อาสวะทั้งปวงแล้ว จักไม่มีอาสวะ นิพพาน เรามีความเพียรอันนำไปซึ่งธุระ อันนำมาซึ่งธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะ เราทรงกายอันมีในที่สุด ในศาสนาแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ เราทำให้แจ้งชัดแล้ว พระพุทธศาสนาเราได้ทำเสร็จแล้ว”^{๑๖}

ข. หลักการละความยินดีในกามคุณ ตัวอย่างเช่น **พระนันทะ** อุปสมบทด้วยความไม่สมัครใจ เพราะมีความเคารพเกรงใจในพระพุทธเจ้า ท่านเป็นผู้ที่รูปโฉมงดงาม มีรูปลักษณะละม้ายคล้ายพระพุทธเจ้า แต่มีกายต่ำกว่าพระพุทธเจ้าประมาณ ๔ องคุลี (นิ้ว) มีความประพฤติเรียบร้อย ไน้มเย็งไปทางรักสวยรักงาม ท่านมักเป็นผู้ที่ถูกพระพุทธเจ้าติเตียนหลายเรื่อง เช่น ท่านทรงจีวรเท่าจีวรของพระพุทธเจ้า เมื่อภิกษุเห็นท่านแต่ไกลก็พากันลูกรับเพราะนึกว่าพระพุทธเจ้า ท่านจึงถูกติเตียน ความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงทรงเรียกไปไต่ถามและบัญญัติสิกขาบทไม่ให้ภิกษุทำจีวรเท่าหรือเกินกว่าพระพุทธเจ้า ถ้าล่วงละเมิดปรับอาบัติปาจิตตีย์^{๑๗} และอีกครั้งหนึ่ง ท่านห่มจีวรที่ทาบแล้วทาบอีก หยอคนัยน์ตา ถือบาตรมีสีใส เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า จึงถูกติเตียนว่า “ดูกรนันทะ ข้อที่เธอห่มจีวรที่ทาบและกลับทาบแล้ว หยอคนัยน์ตา และถือบาตรมีสีใส ไม่สมควรแก่เธอผู้เป็นกุลบุตรออกบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา ข้อที่เธอถ้อยอยู่ป่าเป็นวัตร ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ถือบ้างสกุลเป็นวัตร และไม่พึงเป็นผู้พึงเล็งในกามทั้งหลายอยู่อย่างนี้ จึงสมควรแก่เธอผู้เป็นกุลบุตรออกบวช เป็น

^{๑๔} พุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๓๕/๑๖๐.

^{๑๕} พุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๓๓/๑๘๒.

^{๑๖} พุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๑/๔๕.

^{๑๗} วิ.ม.พ. (ไทย) ๒/๗๖๖/๖๓๗.

บรรพชิตด้วยศรัทธา . . . เมื่อไร เราจะพึงได้เห็นนันทะ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ยัง
อศภาพให้เป็นไปด้วยโภชนะที่เจือปนกันผู้ไม่อาลัยในกามทั้งหลาย ดังนี้”^{๑๘} ก่อนที่ท่านจะบรรลु
ธรรมนั้น ท่านมีความต้องการจะลาสิกขาเพราะหวนระลึกถึงแต่นางชนบทกัลยาณี มีความกระสัน
ฟุ้งซ่านไม่ผาสุกในการประพฤติพรหมจรรย์ พระพุทธเจ้าทรงทราบเรื่องจึงพาเที่ยวจาริกไปในที่
ต่างๆ ให้ได้เห็นหญิงที่มีรูปสวยงามกว่านางชนบทกัลยาณี เพื่อให้ท่านคลายความรักในรูปนาง
ชนบทกัลยาณีเสีย มุ่งหมายอยากจะได้รูปหญิงที่สวยงามยิ่งกว่านั้นต่อไป และพระพุทธเจ้าเป็นผู้
รับประกันว่า ถ้าตั้งใจจะประพฤติพรหมจรรย์แล้ว พระองค์ทรงรับรองที่จะหาหญิงที่สวยงามให้ต่อ
แต่นั้น ท่านก็ตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ เพื่ออยากได้หญิงที่สวยงาม จนเป็นข่าวลือไปทั่ว ภิกษุ
อื่นก็พากันล้อเลียนท่านว่าเป็นลูกจ้าง เป็นผู้มีค่าไถ่ ท่านเกิดความอึดอัดละอายใจจึงหนีไปอยู่แต่ผู้
เดียว เป็นผู้ไม่ประมาทบำเพ็ญเพียรก็ได้บรรลุดุริยทัตตผล และเมื่อได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าอีกครั้ง จึง
ทรงพระพุทธดำรัสว่า “ภิกษุใดข้ามเปือกตมคือกามได้แล้ว ย่ำยีหนาม คือกามได้แล้ว ภิกษุนั้นบรรลु
ถึงความสิ้นโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะสุขและทุกข์”^{๑๙} เช่นเดียวกับ พระลลณภูภักทียะ เมื่อ
อุปสมบทแล้ว มีเหตุการณ์เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี
พระสารีบุตรได้ชี้แจงธรรมีกถาให้ท่านฟังจนบรรลุดุริยทัตตผล^{๒๐} แต่มีคำกล่าวของท่านเอง ซึ่งแสดง
ให้เห็นถึงทวิภูติเดิมของท่านว่า “ภักทียภิกษุอยู่ ณ อัมพปารามอันสวยงามในชฎแห่งป่า ได้ถอน
ตัณหาพร้อมทั้งรากขึ้นแล้ว เป็นผู้เจริญด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เพ่งฌานอยู่ในโพสณห์นี้ กามโกติ
บุคคลบางพวกย่อมยินดีด้วยเสียงตะโพน เสียงพิณและบันฑะแวว แต่ความยินดีของพวกเขาไม่
ประเสริฐ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ส่วนเรายินดีแล้วในคำสอนของพระพุทธเจ้าอยู่ที่โคนไม้ ก็
พระพุทธเจ้าได้ประทานพรแก่เรา เรารับพรนั้นแล้ว ถือเอากายคตาสติอันโลกทั้งปวงพึงเจริญเป็น
นิคัชนเหล่าใดคือรูปร่างเราเป็นประมาณ และถือนเสียงเราเป็นประมาณ ชนเหล่านั้นตกอยู่ใน
อำนาจฉันทราคะ ย่อมไม่รู้จักเรา คนพาลถูกกิเลสกำเริบรอบด้าน ย่อมไม่รู้ทั้งภายใน ไม่เห็นทั้ง
ภายนอกย่อมลอบไปตามเสียง แม้บุคคลผู้เห็นผลภายนอก ไม่รู้ภายใน แต่เห็นภายนอก ก็ลอบไปตาม
เสียง ส่วนผู้ใดมีความเห็นไม่ถูกกำเริบรู้ชัดทั้งภายใน ทั้งเห็นแจ้งภายนอก ผู้นั้นย่อมไม่ลอบไปตาม
เสียง”^{๒๑} เช่นเดียวกับ พระกิมพิละ เมื่ออุปสมบทแล้ว เป็นผู้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุดุริยทัตตผล ได้กล่าว
สุภาษิตสรรเสริญการยินดีในธรรม ซึ่งแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตเดิมของท่าน ว่า “พระสากยบุตร

^{๑๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๐๕-๓๑๑/๓๑๓-๓๑๘.

^{๑๙} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๖๓-๓๐/๕๐-๕๓.

^{๒๐} พ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๔๓/๑๖๕.

^{๒๑} พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๖๒/๒๘๓.

ทั้งหลายผู้เป็นสหายกันในปาจิณวังสทนายวัน ได้พากันละโกะไม่น้อย มายินดีในการเที่ยว
บิณฑบาต ปรรวคความเพียร มีจิตเด็ดเดี่ยว มีความบากบั่นมั่นเป็นนิตย์ ละความยินดีในโลก มายินดี
อยู่ในธรรม”^{๒๒}

ค. หลักการพิจารณาความเป็นของไม่งาม ตัวอย่างเช่น พระรัฐภูบาละ อุปสมบทแล้ว
ประมาณกึ่งเดือน พระพุทธเจ้าเสด็จจากอุลลโกฏฐิตนิคม ไปประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน เมือง
สาวัตถี เมื่อท่านได้หลีกออกไปอยู่แต่ผู้เดียว บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล ท่านได้กล่าวคำ
แสดงทวิฏฐิและการบรรลุธรรมของท่านกับพระเจ้าโกธัพพะ ในอุลลโกฏฐิตนิคม กษัตริย์แคว้นกุรุ
เกี่ยวกับการพิจารณาความเป็นของไม่งามและการบริโภคมว่า “เชิญดูอัฐภาพอันธรรมดาคงแต่งให้
วิจิตร มีกายเป็นแผลอันกระดูก ๓๐๐ ท่อนยกขึ้นแล้ว กระสับกระส่าย คนพาลพากันดำริหวังมาก
อัน ไม่มีความยั่งยืนตั้งมั่น เชิญดูรูปอันปัจฉิมกระทำให้วิจิตรด้วยแก้วมณีและคุณทล หุ้มด้วยหนังมี
ร่างกระดูกอยู่ภายใน งามพร้อมไปด้วยผ้าต่างๆ มีเท้าทั้งสองอันฉาบทาด้วยครั่งสด มีหน้าอันได้ทา
ด้วยฝุ่น สามารถทำให้คนพาลลุ่มหลงได้ แต่ไม่สามารถทำให้ผู้แสวงหาฝั่งโน้นลุ่มหลง ผมทั้งหลาย
อันบุคคลดบแต่งเป็นลอนคล้ายกระดานหมากรุก นัยน์ตาทั้งสองอันหอยอดด้วยยาตา สามารถทำให้
คนพาลลุ่มหลงได้ แต่ไม่สามารถทำให้ผู้แสวงหาฝั่งโน้นลุ่มหลง กายอันเปื่อยเน่าอันบุคคลดบแต่ง
แล้วเหมือนกลองยาตาใหม่ๆ วิจิตรด้วยลวดลายต่างๆ สามารถทำให้คนพาลลุ่มหลงได้ แต่ไม่
สามารถทำให้ผู้แสวงหาฝั่งโน้นลุ่มหลง นายพรานเนื้อดักบ่วงไว้ แต่เนื้อไม่ติดบ่วง เมื่อนายพราน
เนื้อคร่ำครวญอยู่ พวกเนื้อพากันมากินเหยื่อแล้วหนีไป บ่วงของนายพรานขาดไปแล้ว เนื้อไม่ติด
บ่วง เมื่อนายพรานเสร์ราโศกอยู่ พวกเนื้อพากันมากินเหยื่อแล้วหนีไป เราเห็นหมู่มนุษย์ที่มีทรัพย์ใน
โลกนี้ ได้ทรัพย์แล้วไม่ให้ทาน เพราะความลุ่มหลง ได้ทรัพย์แล้วทำการสังสมไว้ และปรารถนา
อยากได้ยิ่งขึ้นไป พระราชาคชัชวาชิงเอาแผ่นดินครอบครองแผ่นดินอันมีสาครเป็นที่สุด ตลอดฝั่ง
สมุทรข้างนี้แล้ว ไม่รู้จักอิ่ม ยังปรารถนาจักรครอบครองฝั่งสมุทรข้างโน้นอีกต่อไป พระราชาก็ดี
มนุษย์เหล่านี้เป็นอันมากก็ดี ผู้ยังไม่ปราศจากตัณหา ย่อมเข้าถึงความตาย ยังไม่เต็มความประสงค์
ก็พากันละทิ้งร่างกายไป ความอึดด้วยกามทั้งหลาย ย่อมไม่มีในโลกเลย หมู่ญาติพากันสยายผม
ร้องไห้คร่ำครวญถึงผู้สิ้น และพันว่า ทำอย่างไรหนอ พวกญาติของเราจึงจะไม่ตาย ครั้นพวกญาติ
ตายแล้ว ก็เอาผ้าห่อนำไปเผาศรีที่เชิงตะกอน ผู้ที่ตายไปนั้นถูกเขาแทงด้วยหาว เผาด้วยไฟ ละ
โกะทั้งหลาย มีแต่ผ้าผืนเดียวติดตัวไป เมื่อบุคคลจะตาย ย่อมไม่มีญาติหรือมิตรสหายช่วยต้านทาน
ได้ พวกที่รับมรดกก็มาขนเอาทรัพย์ของผู้ตายนั้นไป ส่วนสัตว์ที่ตายย่อมไปตามยถากรรม เมื่อตาย
ไม่มีทรัพย์สมบัติอะไรๆ คือ พวกบุตร ภริยา ทรัพย์ แวนแคว้นสิ่งใดๆ จะติดตามไม่ได้เลย บุคคลจะ

^{๒๒} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๓๕/๒๔๖.

ได้อายุยืนเพราะทรัพย์ก็หาไม่ จะละความแก่ไป แม้เพราะทรัพย์ก็หาไม่ นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวชีวิตนั้นแล้วว่าเป็นของน้อย ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ทุกคนมั่งมีและคนยากจน ย่อมถูกต้องผัสสะเหมือนกัน ทั้งคนพาลและคนฉลาด ก็ต้องถูกต้องผัสสะเหมือนกันทั้งนั้น แต่คนพาลถูกอารมณ์ที่ไม่พอใจเบียดเบียน ย่อมอยู่เป็นทุกข์เพราะความเป็นพาล ส่วนนักปราชญ์อันผัสสะถูกต้องแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะฉะนั้นและ ปัญญาจึงจัดว่าประเสริฐกว่าทรัพย์ เพราะปัญญาเป็นเหตุให้บรรลุนิพพาน แต่คนพาลไม่ปรารถนาจะบรรลุ พวกกันทำกรรมชั่วต่างๆ อยู่ในภพน้อยภพใหญ่เพราะความหลง ผู้ใดทำกรรมชั่วแล้ว ผู้นั้นจะต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่ในวัฏสงสารรำไป บุคคลผู้มีปัญญาน้อย เมื่อมาเชื่อต่อการทำของบุคคลผู้ทำความชั่วนั้น ก็จะต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่รำไปเหมือนกัน โจรผู้มีธรรมอันชั่วช้า ถูกเขาจับได้พร้อมทั้งของกลางย่อมเดือดร้อนเพราะกรรมของตน ฉันทะ หมูสัตว์ผู้มีธรรมอันชั่วช้า ละไปแล้ว ย่อมเดือดร้อนในปรโลกเพราะกรรมของตน ฉะนั้น กามทั้งหลายงามวิจิตรมีรสอร่อย น่ารื่นรมย์ใจ ย่อมย่ำยีจิตด้วยรูปแปลกๆ ดูกรมหาบพิตร เพราะอาตมภาพได้เห็นโทษในกามคุณทั้งหลาย จึงออกบวช สัตว์ทั้งหลายทั้งหนุ่มทั้งแก่ ย่อมตกไปเพราะร่างกายแตก เหมือนผลไม้ห่าม ฉะนั้น ดูกรมหาบพิตร อาตมภาพเห็นความไม่เที่ยงแม้ข้อนี้ จึงออกบวชความเป็นสมณะอันไม่ผิดนั้นแล ประเสริฐ อาตมภาพออกบวชด้วยศรัทธา เข้าถึงการปฏิบัติชอบในศาสนาของพระชินเจ้า บรรพชาของอาตมภาพไม่มีโทษ อาตมภาพไม่เป็นหนี้บริภค โภชนะ อาตมภาพเห็นกามทั้งหลาย โดยเป็นของอันไฟติดทั่วแล้ว เห็นทองทั้งหลายโดยเป็นศาสตรา เห็นทุกข์ จำเดิมแต่ก้าวลงในครรภ์ เห็นภัยใหญ่ในนรก จึงออกบวช อาตมภาพเห็นโทษอย่างนี้แล้ว ได้ความสังเวชในกาลนั้น ในกาลนั้นอาตมภาพ เป็นผู้ถูกลูกศร คือ ราคะเป็นต้นแทงแล้ว บัดนี้บรรลุถึงความสิ้นอาสวะแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อาตมภาพทำสำเร็จแล้ว อาตมภาพได้ปลงภาระอันหนักลงแล้ว ถอนคันหาเครื่องนำไปสู่ภพขึ้นแล้ว บรรลุถึงประโยชน์ ที่กุลบุตรออกบวช เป็นบรรพชิตต้องการนั้นแล้ว บรรลุถึงความสิ้นสังโยชน์ทั้งปวงแล้ว”^{๒๓} เช่นเดียวกับ พระวัคคลี บรรลุอรหัตผล เพราะความหลงใหลในพระรูปกายของพระพุทธเจ้า ต่อมาพระพุทธเจ้าได้เทศนาสั่งสอนปรากฏในคาถาภยิตที่ท่านกล่าวไว้ว่า “อย่าเลยวัคคลี ประโยชน์อะไรในรูปที่น่าเกลียดซึ่งชนพาลชอบเล่า ก็บัณฑิตใดเห็นสัทธรรม บัณฑิตนั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ไม่เห็นสัทธรรม ถึงจะเห็นเราก็อ้างว่าไม่เห็น กายมีโทษไม่สิ้นสุด เปรียบเสมอด้วยคันไม้มีพิษ เป็นที่อยู่ของโรคทุกอย่าง ล้วนเป็นที่ประชุมของทุกข์ เพราะฉะนั้น ท่านจงเบือนหน้าในรูป พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งจันท์ทั้งหลาย จักถึงที่สุดแห่งสรรพกิเลสได้โดยง่าย . . . ทรงแสดงพระธรรมเทศนา คือ ความเกิดขึ้น

^{๒๓} จุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๘๘/๓๒๔.

และความเสื่อมไปแห่งชั้นทั้งหลายอีก เรารู้ธรรมนั้นทั่วถึงแล้ว จึงได้บรรลุอรหัตต์”^{๒๔} ส่วนพระกุมารกัสสปะ เมื่ออุปสมบทแล้ว เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี ท่านเข้าไปสู่ป่าอันธวันเพื่อบำเพ็ญเพียร ครั้งนั้นมีเทวดาคณะหนึ่ง ได้มาผูกปัญหาวาดด้วยปริศนาจอมปลวกให้ท่านจำนวน ๑๕ ข้อ แล้วสั่งให้ไปทูลถามพระพุทธเจ้า แล้วก็หายไป ท่านจึงไปทูลถามในเวลาค่ำ ครั้นได้ฟังปัญหาตอบ ๑๕ ข้อแล้ว ในที่สุดก็ได้บรรลุอรหัตผล พระพุทธเจ้าทรงตรัสตอบปัญหาว่า “คุกริกิณฺฑุ คำว่า จอมปลวกนั้นเป็นชื่อของกายนี้ ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เจริญด้วยข้าวสุกและขนมกุมมาส ไม่เที่ยง ต้องอบรม ต้องนวดพื้น มีการทำลายและกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา ปัญหาข้อว่า อย่างไรชื่อว่าพนวันในกลางคืน ได้แก่การที่บุคคลปรารภการงานในกลางคืน แล้วตริตรองในกลางคืน ปัญหาข้อว่า อย่างไรชื่อว่าลูกโพลงในกลางคืน ได้แก่การที่บุคคลตริตรองถึงการงานในกลางคืน แล้วประกอบการทำงานในกลางคืน ด้วยกายและวาจา คำว่า พราหมณ์นั้น เป็นชื่อของพระศากยาคำว่า สุเมธะ เป็นชื่อของเสกสิณฺฑุ คำว่า ศาตรา เป็นชื่อของปัญญาอันประเสริฐ คำว่า จงขุดนั้นเป็นชื่อของการปรารภความเพียร คำว่า ลืมสลัก เป็นชื่อของอวิชชา เจ้าจงใช้ปัญญาเพียงดังศาตรา ขกลืมสลักขึ้น คือจงละอวิชชาเสีย จงขุดมันขึ้นเสีย คำว่าอึ่ง เป็นชื่อแห่งความคับแค้นเพราะความโกรธ เจ้าจงใช้ปัญญาเพียงดังศาตรา ขกอึ่งขึ้นเสีย คือจงละความคับแค้นด้วยสามารถความโกรธเสีย จงขุดมันเสีย คำว่า ทาง ๒ แพร่ง เป็นชื่อแห่งวิจิกิจฉา เจ้าจงใช้ปัญญาเพียงดังศาตราก่อนทาง ๒ แพร่งเสีย คือจงละวิจิกิจฉาเสีย จงขุดมันเสีย คำว่า หม้อกรองน้ำค้าง เป็นชื่อของนิรวณฺ ๕ คือ กามฉันทนิรวณฺ พยาบาทนิรวณฺ ถีนมิทชนิรวณฺ อุทธัจจกุกกุจจนิรวณฺ วิจิกิจฉานิรวณฺ เจ้าจงใช้ปัญญาเพียงดังศาตรา ขกหม้อกรองน้ำค้างขึ้นเสีย คือจงละนิรวณฺ ๕ จงขุดขึ้นเสีย คำว่าเต่า เป็นชื่อของอุปาทานชั้น ๕ คือ รูปุปาทานชั้น เวทณูปาทานชั้น สัตถูปาทานชั้น สังขารูปาทานชั้น วิญญูปาทานชั้น เจ้าจงใช้ปัญญาเพียงดัง ศาตรา ขกเต่าขึ้นเสียคือ จงละอุปาทานชั้น ๕ จงขุดขึ้นเสีย คำว่าเขียงหั่นเนื้อ เป็นชื่อของกามคุณ ๕ คือ รูปอันจะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ นามารรณานา นาคโร นาคพโอจ เป็นรูปที่น่ารัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เสียอันจะพึงรู้แจ้งด้วยโสต กลิ่นอันจะพึงรู้แจ้งด้วยฆานะ . . . รสอันจะพึงรู้แจ้งด้วยชีวหา . . . โสณฺฐัพพะอันจะพึงรู้แจ้งด้วยกายนามารรณานา นาคโร นาคพโอจ เป็นรูปที่น่ารัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เจ้าจงใช้ปัญญาเพียงดังศาตรา ขกเขียงหั่นเนื้อเสีย คือ จงละกามคุณ ๕ เสีย จงขุดขึ้นเสีย คำว่าชิ้นเนื้อ เป็นชื่อของนันทิราคะ เจ้าจงใช้ปัญญาเพียงดังศาตรา ขกชิ้นเนื้อขึ้นเสีย คือ จงละนันทิราคะ จงขุดขึ้นเสีย คำว่านาค เป็นชื่อของภิกษุผู้พิจารณา อธิบายว่า

^{๒๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๑๒๒.

นาคจงหยุดอยู่เถิด เจ้าอย่าเบียดเบียนนาค จงทำความนอบน้อมต่อนาค”^{๒๕} ดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “เพราะได้สดับธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่ากายเช่นเดียวกับจอมปลวก จิตของเราจึงพ้นจากอัสวะกิเลส ไม่ถือนั่นด้วยอุปาทานโดยประการทั้งปวง”^{๒๖}

ง. หลักความเป็นผู้สันโดษ ตัวอย่างเช่น พระคุณทธานะ ท่านได้กล่าวคาถาบรรยายถึงการบรรลุอรหัตผลไว้ว่า “เราประกอบเนื่องๆ ซึ่งความสัจ พงฺกาม ยินดีในฉาน ยังพระศาสดาให้ทรงโปรดปราน ไม่มีอัสวะอยู่”^{๒๗} เช่นเดียวกับ พระปุณณมันตานินบุตร บรรลุอรหัตผล ด้วยธรรมที่ตนบรรลุ ดังที่ภิกษุชาวชาตภูมิประเทศได้กราบทูลยกย่องท่านต่อพระพักตร์พระพุทธเจ้า ณ พระวิหารเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ ด้วยหลักถาวรวัตถุ ๑๐ คือ เรื่องที่ควรนำมาสนทนากันในหมู่ภิกษุ มี ๑๐ อย่างว่า “ท่านพระปุณณมันตานินบุตร เป็นผู้ที่พวกภิกษุเพื่อนพรหมจรรย์ชาวชาตภูมิประเทศยกย่องว่า ตนเองเป็นผู้มกน้อย สันโดษ สัจเจียบ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ปราศจากความเพียร สมบูรณ์ด้วยศีลสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะแล้ว ยังกล่าวถ้อยคำพรรณนาความมกน้อย ความสันโดษ ความสัจเจียบ ความไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ความปราศจากความเพียร ความสมบูรณ์ด้วยศีลสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ แก่ภิกษุทั้งหลายอีกด้วย เป็นผู้โอวาท แนะนำ ชี้แจงชักชวนพวกภิกษุเพื่อนพรหมจรรย์ ให้อาจหาญ ร่าเริง”^{๒๘} เช่นเดียวกับ พระยโสธะ เมื่ออุปสมบทแล้ว ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน ใกล้เมืองสาวัตถี ภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูป มีพระยโสธะเป็นหัวหน้าพากันมาเฝ้าพระองค์ ครั้นถึงแล้วได้คุยกันกับพวกภิกษุเจ้าถิ่น เก็บบาตรและจีวรกันอยู่ ได้ส่งเสียงอื้ออึง พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งว่า ภิกษุพวกนี้ส่งเสียงดังลั่นเหมือนชาวประมงแย่งปลากัน แล้วรับสั่งให้เข้ามาเฝ้า ทรงประณามขับไล่ไม่ให้อยู่ในสำนักของพระองค์ พวกภิกษุเหล่านั้นพากันถวายเป็นกรรมกระทำประทัภณิณ แล้วหลีกไป เทียวจาริกโดยลำดับ บรรลุถึงฝั่งแม่น้ำวัคคุมหา เขตแดนเมืองเวสาลี พากันทำกุฎิและมุงบังด้วยใบไม้ เข้าพรรษา ณ ที่นั้น ภิกษุเหล่านั้นหลีกออกจากหมู่ ไม่ประมาท บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล พร้อมกันทั้งหมดภายในพรรษานั้น ครั้นออกพรรษาพิจารณาแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกมายังกรุงเวสาลี ประทับอยู่ที่ภูฏาคารศาลาป่ามหาวัน ทรงทราบว่ภิกษุเหล่านั้นได้บรรลุอรหัตผลแล้ว จึงรับสั่งให้พระอานนท์เรียกมาเฝ้า พระอานนท์ได้ไปเรียกภิกษุเหล่านั้นให้มาเฝ้าตามรับสั่ง ครั้นถึงที่เฝ้าแล้ว ได้เห็นพระองค์นั่งเข้าอเนญชาสมาธิอยู่ พวกท่านรู้พากันนั่งเข้าอเนญชาสมาธิตาม ส่วนพระอานนท์เห็นพระพุทธเจ้า

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๑/๑๔๕.

^{๒๖} จ.อป. (ไทย) ๓๓/๑ ๒๕/๑๓๑.

^{๒๗} จ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๓/๘๕.

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๒/๒๐๑.

ประทับนั่งอยู่ จึงทูลเตือนถึงสามครั้งว่าภิกษุอาคันตุกะมานั่งอยู่นานแล้ว จึงตรัสบอกว่า อานนท์ จัน และภิกษุอาคันตุกะ ๕๐๐ รูปเหล่านี้ นั่งเข้าเอนูชาสมาธิอยู่^{๒๕} คือ ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่เป็น เอกัคคตา เป็นสมาธิแห่งจตุตถฌาน ท่านได้กล่าวถึงปฏิปทาของท่านว่า “นรชนผู้มีใจไม่ย่อท้อ เป็นผู้รู้จักประมาณในข้าวและน้ำ มีร่างกายชบพอม มีตัวสะพรั่งไปด้วยเส้นเอ็น เหมือนกับเถาหญ้าานาง ภิกษุถูกเหลือบยุงทั้งหลายกัดแล้วในป่าใหญ่ พึงเป็นผู้มีสติอดกลั้นในอันตรายเหล่านั้น เหมือนช้าง ในสงคราม ภิกษุอยู่ผู้เดียวย่อมเป็นเหมือนพรหมผู้อยู่ ๒ องค์เหมือนเทพเจ้า ผู้ที่อยู่ด้วยกันมากกว่า ๓ องค์ขึ้นไปเหมือนชาวบ้าน ย่อมมีความโกลาหลมากขึ้น เพราะฉะนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้อยู่แต่ผู้เดียว”^{๒๖}

จ. หลักการประมาณในการบริโภค (โภชนมัญญัตตญฺตา) ตัวอย่างเช่น **พระปิ่นโตถาวรทวาชะ** ท่านได้กล่าวคาถาบรรยายถึงการบรรลุนิพพานของตนว่า “ชีวิตของเรานี้ ย่อมไม่เป็นไปโดยไม่สมควร อาหารไม่ได้ทำจิตใจให้สงบ เราเห็นว่า ร่างกายจะดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร จึงได้เที่ยวแสวงหาอาหารโดยทางที่ชอบ นักปราชญ์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ได้กล่าวการไหว้การบูชา ในตระกูลทั้งหลายว่า เป็นเปลือกคม เป็นลูกศรอันละเอียด ถอนขึ้นได้ยาก ลักการะอันบุรุษชั่วจะได้ยาก”^{๒๗}

ฉ. หลักการรักษาศีลและพิจารณาพระวินัย ตัวอย่างเช่น **พระอุบาลี** เมื่ออุปสมบทแล้ว ครั้งหนึ่งท่านได้เข้าเฝ้าทูลถามพระพุทธเจ้าเพื่อให้แสดงหัวข้อธรรมโดยย่อแก่ท่านเพื่อนำไปปฏิบัติ พระพุทธเจ้าทรงให้คำแนะนำหลักการพิจารณาพระวินัย ๘ ประการว่า “ดูกรอุบาลี เธอพึงรู้ธรรมเหล่าใดแล้ว ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว เธอพึงทรงธรรมเหล่านั้นไว้โดยส่วนหนึ่งว่า นี่ไม่ใช่ธรรม นี่ไม่ใช่วินัย นี่ไม่เป็นคำสั่งสอนของศาสดา อนึ่ง เธอพึงรู้ธรรมเหล่าใดแล้ว ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านี้ไว้โดยส่วนหนึ่งว่า นี่เป็นธรรมนี้เป็นวินัย นี่เป็นคำสั่งสอนของศาสดา”^{๒๘} หลังจากนั้น ท่านก็บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผล เช่นเดียวกับ **พระสาละวะ** ท่านได้กล่าวคาถาบรรยายถึงการบรรลุอรหัตผลไว้ว่า “เราบวชแล้วเว้นกรรมอันลามก

^{๒๕} พุ.บุ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๕๔.

^{๒๖} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๑๕/๒๖๑.

^{๒๗} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/ ๒๕๕/๒๔๐.

^{๒๘} อ.จ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๘๐/๑๒๘.

ด้วยกาย ละวจิตุจริต ยังอาชีพอิให้บริสุทธิ์ เราเป็นอยู่อย่างนี้ เป็นผู้ฉลาดในไตรชาตุ กำหนดรู้อาสวะ
ทั้งปวงแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะอยู่ คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ เราทำ
ให้แจ้งชัดแล้ว พระพุทธศาสนาเราได้ทำเสร็จแล้ว”^{๓๓}

ข. หลักการปฏิบัติธุดงค์ ตัวอย่างเช่น **พระอุปเสนวังคันตบุตร** บรรลุอรหัตผลด้วย
หลักการปฏิบัติในธุดงค์ ๑๓ เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเวฬุวัน ใกล้เมืองราชคฤห์
ท่านได้เข้าไปเฝ้า พระพุทธเจ้าทรงตรัสถามถึงข้อปฏิบัติที่ท่านแนะนำสัทธวิहारิก ท่านได้ทูลตอบ
ว่า “พระพุทธเจ้าข้า ผู้ใดขออุปสมบทต่อข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าบอกกะเขาอย่างนี้ว่า อาวุโส
ฉันเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ถ้าท่านจักถืออยู่ป่าเป็นวัตร
ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรบ้าง ฉันก็จักให้ท่านอุปสมบทตามประสงค์ ถ้าเขา
รับคำของข้าพระพุทธเจ้าฯ จึงให้เขาอุปสมบท ถ้าเขาไม่รับคำของข้าพระพุทธเจ้าฯ ก็ไม่ให้เขา
อุปสมบท ภิกษุใดขอนิสัยต่อข้าพระพุทธเจ้าฯ บอกกะภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า อาวุโส เราเป็นผู้ถืออยู่ป่า
เป็นวัตร ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ถ้าท่านจักถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือบิณฑบาต
เป็นวัตร ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรบ้าง ได้เราก็จักให้นิสัยแก่ท่านตามความประสงค์ ถ้าภิกษุนั้นรับคำ
ของข้าพระพุทธเจ้าฯ จึงจะให้ นิสัย ถ้าภิกษุนั้นรับคำของข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าก็
ไม่ให้ นิสัย ข้าพระพุทธเจ้าแนะนำบริษัทยังนี้แล”^{๓๔} และจากวาจาสุภาษิตของท่านที่กล่าวไว้ ซึ่ง
อาจจะพอเป็นหลักฐานถึงการบรรลุธรรมของท่าน ว่า “ภิกษุต้องเสพเสนาสนะอันสงัด ปราศจาก
เสียงอื้ออึง เป็นที่อยู่อาศัยแห่งสัตว์ร้ายเพราะการหลีกออกเร้นเป็นเหตุ ภิกษุพึงเก็บฝ้ายมาจากกอง
หยากเยื่อ จากป่าช้า จากตรอกน้อยตรอกใหญ่ แล้วทำเป็นฝ้ายนุ่งห่ม พึงทรงจีวรอันเศร้าหมอง ภิกษุ
ควรทำใจให้ต่ำ คู้มครองทวาร สำรวมดีแล้ว เทียวไปบิณฑบาต ตามลำดับตรอก คือ ตามลำดับสกุล
ภิกษุ พึงยินดีด้วยของๆ ตน แม้จะเป็นของเศร้าหมอง ไม่พึงปรารถนารสอาหารอย่างอื่นมาก เพราะ
ใจของบุคคลผู้คิดในรสอาหาร ย่อมไม่ยินดีในฉาน ภิกษุควรเป็นผู้มีความปรารถนาล้น สันโดษ
ชอบสงัด เป็นมุนี ไม่คลุกคลีด้วยพวกคฤหัสถ์ และพวกบรรพชิตทั้งสอง ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต ควร
แสดงตนให้เป็นคนบ้าและคนใบ้ ไม่ควรพูดมากในท่ามกลางสงฆ์ ไม่ควรเข้าไปกล่าววาทะใดๆ ควร
ละเว้นการเข้ากระทบกระทั่ง เป็นผู้สำรวมในพระปาติโมกข์ และพึงเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ
เป็นผู้ฉลาดในการเกิดขึ้นแห่งจิต มีนิมิตอันถ้อยเอาแล้ว พึงประกอบสมณะและวิปัสสนาตามเวลาอัน
สมควรอยู่เนื่องๆ พึงเป็นบัณฑิตผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรเป็นนิตย์ เป็นผู้ประกอบภาวนาทุกเมื่อ
ด้วยความตั้งใจว่า ถ้ายังไม่ถึงที่สุดทุกข์ ไม่พึงถึงความวางใจ อาสวะทั้งปวงของภิกษุ ผู้ปรารถนา

^{๓๓} บ.อุป. (ไทย) ๓๓/๓๔/๘๗.

^{๓๔} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๒/๘๕.

ความบริสุทธิ์เป็นอยู่อย่างนี้ ย่อมสิ้นไป และภิกษุนั้นย่อมบรรลุนิพพาน”^{๓๕} เช่นเดียวกับ พระมหากัสสปะ เป็นผู้ต้องการแสวงหาธรรม ดัดสันใจละทิ้งทรัพย์สมบัติ ถือเพศเป็นบรรพชิต ออกบวชมุ่งหมายเป็นพระอรหันต์ เดินทางไปพบพระพุทธเจ้าประทับอยู่ใต้ร่มไทร เรียกว่า พุทฺธคณิกโรธ ในระหว่างกรุงราชคฤห์และเมืองนาลันทา มีความเลื่อมใสเปล่งวาจาประกาศว่า พระศาสดาเป็นพระศาสดา พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้เป็นภิกษุด้วยประทานโอวาท ๓ ข้อว่า

๑. กัสสปะ ท่านพึงศึกษาว่า เราจักเข้าไปตั้งความละอาย และความเกรงใจ ไว้ในภิกษุที่เป็นผู้เฒ่าและปานกลาง อย่างดีที่สุด

๒. เราจักฟังธรรมซึ่งประกอบด้วยกุศล เราจักตั้งใจฟังธรรมนั้น แล้วพิจารณาเนื้อความ

๓. เราจักไม่ละสติที่เป็นไปในกาย คือ พิจารณาเอาร่างกายเป็นอารมณ์

เมื่อประทานพระโอวาทแก่พระมหากัสสปะเถระแล้ว เสด็จไปพักที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง พระพุทธองค์จึงทรงประทานแลกเปลี่ยนผ้าสังฆาฏิกับท่าน ท่านได้สมาทานธุดงค์ ๓ ซึ่งมีหลักการปฏิบัติเพื่อช่วยเจริญกรรมฐานและกุศลธรรมให้เจริญขึ้น ไม่ใช่บัพพัตถุญญิตทางพระวินัย ขึ้นอยู่กับความสมัครใจของผู้ปฏิบัติ มีความเหมาะสมสำหรับผู้ปฏิบัติที่ต้องการความเคร่งครัดเท่านั้น เพราะการถือธุดงค์ไม่เกี่ยวกับการทำให้กรรมฐานเจริญหรือเสื่อมลง ดังนั้น การถือธุดงค์ ๓ โดยเคร่งครัด จึงเป็นหนทางปฏิบัติที่เหมาะสมกับอุปนิสัยของท่านอย่างมาก เพราะหลังจากนั้นในวันที่ ๘ ท่านก็ได้บรรลุอรหัตผล

ข. หลักความไม่ประมาท ตัวอย่างเช่น พระองคุลิมาล มีความเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธเจ้า และทูลขออุปสมบทด้วยพระพุทธดำรัสว่า “ดูกรองคุลิมาล เราวางอาชญาในสัตว์ทั้งปวงแล้ว ส่วนท่านสิ ยังไม่สำรวมในสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น เราจึงชื่อว่าหยุดแล้ว ส่วนท่านชื่อว่ายังไม่หยุด”^{๓๖} หลังจากบำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตผลแล้ว ท่านได้เปล่งอุทานว่า “ผู้ใดเคยประมาทในตอนต้น ภายหลังเขาไม่ประมาท ผู้นั้นย่อมทำโลกนี้ให้สว่างไสว เหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจากหมอก ฉะนั้น บาปกรรมที่ทำไว้แล้ว อันผู้ใดย่อมปิดกั้นไว้ด้วยกุศล ผู้นั้นย่อมทำโลกนี้ให้สว่างไสว เหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจากหมอก . . . ของงพึงธรรมกถาที่เราได้ฟังแล้วในสำนักของพระศาสดา ของงประกอบความขวนขวายในพระพุทธศาสนา ของงคบหากับมนุษย์ผู้เป็นสัตบุรุษ ซึ่งถ้อยมั่นแต่ธรรมอย่างเดียว ก็ผู้ที่เข้าศึกษาต่อเรา ขอเชิญฟังธรรมของท่านผู้กล่าวสรรเสริญความอดทน ผู้มีปกติสรรเสริญความไม่พิโรธ ตามเวลาอันสมควร และของงปฏิบัติตามธรรมอันสมควรแก่ธรรมนั้น

^{๓๕} จุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๓๕/๓๐๒.

^{๓๖} จุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๒/๓๓๔.

เกิด ขอย่ำเบียดเบียนเราและชาวประชาหรือว่าสัตว์อื่นใดเลย ฟังบรรลุลความสงบอย่างเยี่ยม และพึงรักษาสัตว์ทั้งปวงให้เป็นเหมือนบุตรที่รักเกิด ก็ชานาที่ต้องการน้ำขอมไ้เข้าไป ช่างสรขอมดัดลูกสร ช่างไม้ขอมถากไม้ บัณฑิตขอมฝึกคน คนบางพวกฝึกช้างและม้าเป็นต้น ด้วยทอนไม้บ้าง ด้วยขอบ้าง ด้วยแซ่บ้าง ส่วนเราเป็นผู้อันพระศาสดาผู้คงที่ทรงฝึกแล้ว โดยไม่ได้ทรงใช้อาญาและศาตราเมื่อก่อนเรามีชื่อว่า อหิงสกะ ผู้ไม่เบียดเบียน แต่เรายังเบียดเบียนผู้อื่นอยู่ วันนี้เราเป็นผู้มีชื่อจริง ไม่เบียดเบียนใคร แต่ก่อนเราเป็นโจรลือชาทั่วไปว่า องคุลิมาล ถูกห้วงน้ำใหญ่พัดไปจนได้มาพบพระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งเข้า ครั้นก่อน เรามีมือเปื้อนด้วยโลหิตลือชื่อไปทุกทิศว่า องคุลิมาล แต่บัดนี้องคุลิมาลได้มาพบพระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งเข้าแล้ว ถอนคันหาเครื่องนำไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ขึ้นได้แล้ว เราได้ทำกรรมเช่นนั้นอันเป็นเหตุให้ไปสู่ทุกคติเป็นอันมาก จึงต้องมารับผลกรรมที่ทำไว้ แต่บัดนี้เราบริโศกโศขนะ โดยไม่เป็นหนี้ คนพาลผู้มีปัญญาทราม ขอมประกอบตามความประมาท ส่วนนักปราชญ์ ขอมรักษาความไม่ประมาทไว้ เหมือนทรัพย์อันประเสริฐสุด ฉะนั้น ท่านทั้งหลายอย่าประกอบตามความประมาท อย่าประกอบความสนิพสนมด้วยความยินดีในกาม เพราะว่าผู้ไม่ประมาทเพ่งพินิจอยู่ ขอมถึงความสุขอันไพบูลย์ การที่เรามาสู่สำนักของพระศาสดาเป็นการมาดีแล้ว มิใช่ว่าเป็นการมาไม่ดี การที่เราคิดจะบวชในสำนักของพระศาสดานี้ ก็ไม่ใช่ความคิดที่เลวเลย เพราะเป็นการเข้าถึงธรรมอันประเสริฐ ในธรรมทั้งหลายที่พระศาสดาทรงจำแนกดีแล้ว การที่เรามาสู่สำนักของพระศาสดานี้ เป็นการมาดีแล้ว มิใช่ว่าเป็นการมาไม่ดี การที่เราคิดจะมาบวชในสำนักของพระศาสดานี้ ก็ไม่ใช่เป็นความคิดที่เลวเลย เพราะเราได้บรรลุวิชา ๓ ตามลำดับ ได้ทำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเสร็จแล้วแต่ก่อนเราอยู่ในป่า โคนไม้ ภูเขา หรือในถ้ำต่างๆ แห่ง มีใจหวาดเสียวอยู่เป็นนิตย์ เราผู้อันพระศาสดาทรงอนุเคราะห์แล้วไม่ไปในบ่วงมาร จะยืนเดินนั่งนอนก็เป็นสุข เมื่อก่อนเรามีเชื้อชาติเป็นพราหมณ์มีกรรมเป็นที่ถือปฏิบัติสันทิวิสุทธิทั้ง ๒ ฝ่าย บัดนี้ เราเป็นโอรสของพระสุคตศาสดา ผู้เป็นธรรมราชา เราเป็นผู้ปราศจากคันหาแล้ว ไม่ถือมัน คัมภีรองทวารสำรวมดีแล้ว เราตัดรากเงาของทุกข์ได้แล้ว บรรลุลถึงความสิ้นอาสวะแล้ว เรามีความคุ้นเคยกับพระศาสดา ทำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเสร็จแล้ว ปลงภาระอันหนักลงแล้ว ถอนคันหาเครื่องนำไปสู่ภพขึ้นแล้ว”^{๓๓} เช่นเดียวกับ พระพาลุละ ท่านได้กล่าวคาถาเมื่อใกล้จะนิพพานว่า “ผู้ใดปรารถนาจะทำการงานที่ทำก่อนในภายหลัง ผู้นั้นย่อมพลาดจากฐานะอันนำมาซึ่งความสุข และย่อมเดือดร้อนในภายหลัง พึงทำอย่างใดพึงพูดอย่างนั้น ไม่พึงทำอย่างใด ไม่พึงพูดอย่างนั้น บัณฑิตทั้งหลายขอม

^{๓๓} จุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๘๒/๓๓๔.

กำหนดรู้ว่า บุคคลผู้ไม่ทำ มีแต่พุดนั้นมีมาก นิพพานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว เป็นสุข ดีหนอ ไม่มีความโศก ปราศจากกิเลสขุติ ปลอดภัย โปร่ง เป็นที่ดับทุกข์”^{๓๘}

๔.๑.๓ คำสอนเพื่อเพิกถอนทิฐิแบบสัตตตทิฐิ

ก. หลักไตรลักษณ์ ตัวอย่างเช่น พระราहुล ได้รับการสั่งสอนหลายครั้งทั้งจาก พระพุทธเจ้าและพระสารีบุตร จนกระทั่งได้รับฟังธรรมเทศนาสุดท้าย คือ จูพราหุโลวาทสูตร เมื่อ พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี พระพุทธองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า พระราहुล มีอินทรีย์แก่กล้าเพียงพอให้บรรลอรหัตผลแล้ว หลังเสร็จภักตกิจเวลาเช้าแล้ว จึงพาเสด็จเข้าไปใน ป่าอันธวัน ทรงตรัสสอนด้วยหลักไตรลักษณ์โดยยกอายตนะภายในภายนอกขึ้นเป็นประเด็นถาม ตอบ แล้วจึงสรุปความว่า “ดูกรราहुล อริยสาวกผู้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุสัมผัส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยนั้น ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในโสตะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเสียง . . . แม้ในฆานะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกลิ่น . . . แม้ในชีวหา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรส . . . แม้ในกาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโผฏฐัพพะ . . . แม้ในมโน ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในธรรมารมณ์ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโนวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโนสัมผัส ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยนั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อม คลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว และ ทราบชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่าง นี้มิได้มี”^{๓๙} เมื่อจบธรรมเทศนา ท่านก็ได้บรรลอรหัตผล

ข. หลักความไม่ยึดมั่นถือมั่น ตัวอย่างเช่น พระอนันตะ บรรลุโสดาปัตติผลด้วยธรรมที่ พระปุลณมณฑานีนุตรกล่าวสอนว่า “ดูกรท่านอนันต เพราะถือมั่น จึงมีตัณหา มานะ ทิฐิว่า เป็น เรา เพราะไม่ถือมั่น จึงไม่มีตัณหา มานะ ทิฐิว่า เป็นเรา เพราะถือมั่น อะไร จึงมีตัณหา มานะ ทิฐิ ว่าเป็นเรา เพราะไม่ถือมั่นอะไร จึงไม่มีตัณหา มานะ ทิฐิว่า เป็นเรา เพราะถือมั่นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงมีตัณหา มานะ ทิฐิว่า เป็นเรา เพราะไม่ถือมั่นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงไม่มีตัณหา มานะ ทิฐิว่า เป็นเรา ดูกรท่านอนันต เปรียบเสมือนสตรีหรือบุรุษรุ่นหนุ่ม รุ่นสาว มีนิสัยชอบแต่งตัว ส่องดูเงาหน้าของตน ที่กระจกหรือที่ภาชนะน้ำ อันใสบริสุทธิ์ผุดผ่อง เพราะยึดถือจึงเห็น เพราะไม่ยึดถือจึงไม่เห็นฉันใด ดูกรท่านอนันต เพราะถือมั่นรูป เวทนา สัญญา

^{๓๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๖/๓๐๕/๒๕๕.

^{๓๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๐๘/๔๓๖.

สังขาร วิญญาณ จึงมีต้นหา มานะ ทิฏฐิว่า เป็นเรา เพราะไม่ถื้อมันรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงไม่มีต้นหา มานะ ทิฏฐิว่า เป็นเรา ฉะนั้นเหมือนกันแล ดูกรท่านอานนท์ ท่านจะสำคัญ ความข้อนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? อ. ไม่เที่ยง อาวุโส ป. เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง? อ. ไม่เที่ยง อาวุโส ฯลฯ ป. เพราะเหตุนี้แล อริยสาวกผู้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ฯลฯ รู้ชัดว่า ฯลฯ กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มีได้มี”^{๔๐} หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานได้ ๓ เดือน ก่อนวันทำสังคายนาครั้งที่ ๑ เพียงหนึ่งวัน ในคืนนั้นท่านก็บำเพ็ญเพียรทั้งคืนด้วยกายคตาสติ แต่ก็ไม่บรรลอรหัตผล จนกระทั่งถึงเวลาใกล้รุ่ง ท่านจึงปลงใจเอนกายเพื่อจะนอน แต่ศีรษะยังไม่ ท้นถึงหมอนและเท้ายังไม่ท้นพ้นจากพื้น ในระหว่างนั้น จิตก็ได้หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะความไม่ ถื้อมัน”^{๔๑} ด้วยอริยาบถกึ่งนั่งกึ่งนอน

พระราช บรรลอรหัตผล หลังจากเข้ารับฟังพระโอวาทของพระพุทธเจ้าโดยเคารพหลาย ครั้ง บำเพ็ญเพียรจนบรรลอรหัตผล ครั้งหนึ่งท่านเข้าไปเฝ้าเพื่อทูลถามว่าบุคคลรู้เห็นอย่างไร จึงจะ ไม่มีมือหังการ มมังการ และมานานุสัย ในกายที่มีวิญญาณนี้ และในสรรพนิมิตภายนอก พระพุทธองค์ทรงมีพระดำรัสว่า “ดูกรราชะ รูปร่างอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือตะเอยด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ อริย สาวก ย่อมพิจารณาเห็นรูปทั้งหมดนั้น ด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวของเรา เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง สังขาร เหล่าใดเหล่าหนึ่ง วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกล หรือใกล้ อริยสาวก ย่อมพิจารณาเห็นวิญญาณทั้งหมดนั้นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเราดูกรราชะ บุคคลรู้เห็นอย่างนี้แล จึง ไม่มีมือหังการ มมังการ และมานานุสัย ในกายที่มีวิญญาณนี้และในสรรพนิมิตภายนอก”^{๔๒}

พระอุปัชฌายะ เป็นน้องชายของพระมหาปันถกะ พระมหาปันถกะไปขออนุญาตจากตา เพื่อขอให้จุฬปันถกะบวช เศรษฐีผู้เป็นตาก็อนุญาตให้ตามความประสงค์ ท่านเป็นคนหัวทึบมาก พี่ชายสอนให้เรียนคาถาพรรณนาพระพุทธคุณเพียงคาถาเดียว เรียนอยู่ถึงสี่เดือนก็ยังจำไม่ได้ ทำให้ ท่านทราบว่าเป็นพระภิกษุผู้น้องชายนั่น โง่เขลามาก จึงประณามขับไล่ออกเสียจากสำนักของท่าน ในเวลา นั้นท่านเป็นภักตทุพเทศน์ หมอชีวกโกมารภัจจ์มานิมนต์ภิกษุไปฉันในวันรุ่งขึ้น ท่านก็ไม่นับ

^{๔๐} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑๕๓/๑๐๓.

^{๔๑} วิ.จ. (ไทย) ๓/๖๑๓/๓๐๔.

^{๔๒} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑๔๓/๓๕.

พระจูฬปันถกะเข้าด้วย พระจูฬปันถกะเกิดความน้อยใจคิดจะไปลาสิกขาเสีย จึงออกไปแต่เช้า ได้พบพระพุทธเจ้าเสด็จจงกรมอยู่ที่ซุ้มประตู พระพุทธองค์จึงตรัสให้เข้าไปเฝ้าแล้ว จึงทรงลูบศีรษะด้วยฝ่าพระหัตถ์แล้วพาเสด็จให้นั่งที่หน้ามุขพระคันธกุฎี ทรงประทานผ้าขาวอันบริสุทธิ์ให้นั่งลูบคลำทำบริกรรมไปว่า “รโหโรณัม รโหโรณัม” เมื่อท่านลูบคลำบริกรรมไปไม่นาน ผ้านั้นก็เสerahมอเหมือนผ้าเช็ดมือ จึงคิดว่าผ้านี้เป็นของขาวบริสุทธิ์ แต่เพราะการลูบคลำ จึงกลายเป็นผ้าที่เสerahมอ พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงตรัสเทศนาสั่งสอน จนกระทั่งท่านได้บรรลุอรหัตผล ขณะที่ยังลูบคลำผ้าบริกรรมอยู่ ดังคำกล่าวของท่านว่า “เมื่อก่อน ญาณคติเกิดแก่เราช้า เราจึงถูกดูหมิ่น และพี่ชายจึงขับไล่เราว่า จงกลับไปเรือนเดี๋ยวนี้อะไร เราถูกพี่ชายขับไล่แล้ว ไปยืนร้องไห้อยู่ที่ใกล้ซุ้มประตูสังฆาราม เพราะยังมีความอาลัยในศาสนา พระผู้มีพระภาคได้เสด็จมา ณ ที่นั้น ทรงลูบศีรษะเรา ทรงจับแขนเรา พาเข้าไปสู่สังฆาราม พระศาสดาทรงอนุเคราะห์ ประทานผ้าเช็ดพระบาท ให้แก่เรา ตรัสว่า จงอธิฐานผ้าสะอาดผืนนี้ให้ตั้งมั่นดีโดยมนสิการว่า รโหโรณัมฯ ผ้าสำหรับเช็ดธุลีฯ จงตั้งจิตให้มั่น นั่ง ณ ที่ควรข้างหนึ่ง เราฟังพระดำรัสของพระองค์แล้ว เกิดความยินดีในศาสนา ได้บำเพ็ญสมาธิให้เกิดขึ้นเพื่อบรรลุประโยชน์อันสูงสุด เราระลึกถึงชาติก่อนๆ ได้ ชำระทิพยจักขุให้หมดจดแล้ว ได้บรรลุวิชา ๓ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เราได้ทำสำเร็จแล้ว”^{๔๓} เช่นเดียวกับ พระพาหิยทารุจิริยะ ท่านได้เดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ซึ่งประทับอยู่ในเมืองสาวัตถี ได้ฟังธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงเพียงสั้นๆ ท่านได้บรรลุอรหัตผล ในที่สุดแห่งธรรมเทศนาในระหว่างบิณฑบาตรว่า “ดูกรพาหิยะ เพราะเหตุนี้แหละ ท่านพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็น จักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบจักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้งจักเป็นสักว่ารู้แจ้ง ดูกรพาหิยะ ท่านพึงศึกษาอย่างนี้แล ดูกรพาหิยะ ในกาลใดแล เมื่อท่านเห็นจักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบจักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้งจักเป็นสักว่ารู้แจ้ง ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในกาลใด ท่านไม่มี ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในโลกนี้ ย่อมไม่มีในโลกหน้า ย่อมไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่แหละเป็นที่สุดแห่งทุกข์”^{๔๔}

ค. หลักพิจารณาความสงสัย ตัวอย่างเช่น พระกังขาเรวตะ เมื่ออุปสมบทแล้ว ท่านบรรลุอรหัตผลด้วยการพิจารณาทั้งขาวิตรณวิสุทธิ สมัยที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน ใกล้เมืองสาวัตถี ท่านนั่งสมาธิพิจารณาทั้งขาวิตรณวิสุทธิของตนอยู่ในที่ไม่ไกล พระพุทธเจ้าจึงทรงเปล่งพระอุทานว่า “ความสงสัยอย่างหนึ่งอย่างใดในอรรถาพนี้หรือในอรรถาพอื่น ในความรู้ของตนหรือในความรู้ของผู้อื่น บุคคลผู้เพ่งพินิจ มีความเพียร ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ ย่อมละความสงสัย

^{๔๓} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๗๓/๓๐๐.

^{๔๔} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๗๑.

เหล่านั้นได้ทั้งหมด”^{๔๕} เช่นเดียวกับ พระอนุรุธะ ถึงแม้ท่านจะเป็นผู้สุขุมลาคติ คือ มีความละเอียดอ่อนมาก เคยมีปราสาทสามหลังเป็นที่อยู่ในฤดูทั้งสาม สมบูรณ์ด้วยทรัพย์ศฤงคาร และบริวารยศ แม้ที่สุดคำว่าไม่มี ก็ไม่รู้จักและไม่เคยได้ยินเลย เมื่ออุปสมบทแล้ว ท่านได้เจริญสติปัญญา ๔ จนสำเร็จทิพยจักขุ ครั้งหนึ่ง ท่านเข้าไปหาพระสารีบุตร เพื่อบอกเล่าความสามารถด้านทิพยจักขุ และบำเพ็ญเพียร มีจิตตั้งมั่นเป็นเอกัคคตา แต่ก็ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ พระสารีบุตรจึงแนะนำให้ละความยึดมั่นในธรรม ๓ ประการ คือ มานะ (ความถือตัว) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) กุกกัจะ (ความรำคาญใจ) ดังความว่า “การที่ท่านคิดอย่างนี้ว่า เราตรวจดูตลอดพันโลก ด้วยทิพยจักขุ อันบริสุทธิ์ล่วงจักขุของมนุษย์ ดังนี้ เป็นเพราะมานะของท่าน การที่ท่านคิดอย่างนี้ว่า ก็เราปรารถนาความเพียรไม่ย่อหย่อน ตั้งสติมั่นไม่หลงลืม กายสงบระงับไม่ระส่ำระสาย จิตตั้งมั่นเป็นเอกัคคตา ดังนี้ เป็นเพราะอุทธัจจะของท่าน ถึงการที่ท่านคิดอย่างนี้ว่า โฉนเล่า จิตของเรายังไม่พ้นจากอาสวะ เพราะไม่ถ่อมมัน ดังนี้ ก็เป็นเพราะกุกกัจะของท่าน . . . ท่านจงละธรรม ๓ อย่างนี้ ไม่ใส่ใจธรรม ๓ อย่างนี้ แล้วน้อมจิตไปในอมตธาตุ”^{๔๖} และอีกครั้งหนึ่ง เมื่อท่านพำนักอยู่ที่วิหารปาจิณวังสทายวัน แคว้นเจติย ได้มีมหาปุริสวิตกว่า ธรรมนี้เป็นธรรมของบุคคลผู้มีความปรารถนาน้อย มิใช่ของบุคคลผู้มีความปรารถนามาก ของบุคคลผู้สันโดษ มิใช่ของบุคคลผู้ไม่สันโดษ ของบุคคลผู้สังค มิใช่ของบุคคลผู้ยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ของบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร มิใช่ของบุคคลผู้เกียจคร้าน ของบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น มิใช่ของบุคคลผู้มีสติหลงลืม ของบุคคลผู้มีจิตมั่นคง มิใช่ของบุคคลผู้มีจิตไม่มั่นคง ของบุคคลผู้มีปัญญา มิใช่ของบุคคลผู้มีปัญญาทรม พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดนั้น จึงเสด็จมาแสดงเพิ่มเติมว่า “ดูกรอนุรุธะ ถ้าอย่างนั้น เธอจงตรึกมหาปุริสวิตกข้อที่ ๘ นี้ว่า ธรรมนี้เป็นธรรมของบุคคลผู้ชอบใจในธรรมที่ไม่ทำให้เนิ่นช้า ผู้ยินดีในธรรมที่ไม่ทำให้เนิ่นช้า มิใช่ของบุคคลผู้ชอบใจในธรรมที่ทำให้เนิ่นช้า ผู้ยินดีในธรรมที่ทำให้เนิ่นช้า”^{๔๗}

ง. หลักตบปัญจกกรรมฐาน ตัวอย่างเช่น พระสิวลี ท่านได้บรรลุอรหัตผล ตั้งแต่เวลาเมื่อปลงผมและโดยได้รับฟังคำอนุศาสน์สอนให้พิจารณาตบปัญจกกรรมฐาน คือ อวัยวะ ๕ ส่วน คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ท่านได้กล่าวปรารถนาถึงตนเองว่า “ท่านพระสารีบุตรเถระเป็นอุปัชฌาย์ของเรา พระโมคคัลลานเถระผู้ทรงมหิทธิฤทธิ์ มีปริชามาก เมื่อปลงผมให้ได้อนุศาสน์พราสอนเรา เราได้บรรลุอรหัตเมื่อกำลังปลงผมอยู่”^{๔๘} เช่นเดียวกับ พระทัตถพมัลลบุตร ท่านได้บรรลุอรหัตผล

^{๔๕} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๒๓/๑๔๑.

^{๔๖} อญ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๗๐/๓๑๗.

^{๔๗} อญ.อญฐก. (ไทย) ๒๓/๑๒๐/๒๐๔.

^{๔๘} พุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๓๓/๑๕๓.

ตั้งแต่เวลาเมื่อปลงผมเสร็จและได้รับฟังคำอนุศาสน์ คือ ตบปัญจกรรมฐาน ท่านได้กล่าวปรารภคาถาถึงตนเองว่า “เมื่อก่อน พระทัพพมัลลบุตรองค์ใด เป็นผู้อันบุคคลอื่น ฝึกฝนได้โดยยาก แต่เดี๋ยวนี้พระทัพพมัลลบุตรองค์นั้น เป็นผู้อันพระศาสดาได้ทรงฝึกฝนด้วยการฝึกฝนด้วยมรรคอันประเสริฐ เป็นผู้สิ้นโดย ชำความสงสัยได้แล้ว เป็นผู้ชนะกิเลส ปราศจากความขลาด มีจิตตั้งมั่น ด้บความร่าร้อนได้แล้ว”^{๔๘} เช่นเดียวกับ พระมหาโกฏฐิตะ ท่านได้กล่าวคาถาบรรยายถึงการบรรลุอรหัตผลไว้ว่า “เราเลื่อมใสในพระสุคตเจ้า ได้ออกบวชเป็นบรรพชิต พระโมคคัลลานะเป็นอาจารย์ พระสารีบุตรเป็นอุปัชฌาย์ เราตัดกิฐิฐิพร้อมด้วยมูลรากเสียได้ในเมื่อกำลังปลงผม และเมื่อกำลังนั่งผ้ากาสาვე ก็ได้บรรลุอรหัต เรามีปริชาแตกฉานในอรรถ ธรรม นิรุติและปฎิภาณ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคผู้เลิศกว่าโลก จึงทรงตั้งเราไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เราอันท่านพระอุปติสสะได้ถามในปฎิสัมภิทาก็แก้ได้ไม่ขัดข้อง ฉะนั้น เราจึงเป็นผู้เลิศในพระพุทธศาสนา”^{๔๙}

จ. หลักการเพิกถอนความยึดมั่นในความรู้เดิม ตัวอย่างเช่น พระปิลินทวัจฉะ ท่านมีความรู้ในอภิญญา ๕ มาก่อน จึงมีความเย่อหยิ่งด้วยวิชาความรู้ของท่านเป็นอย่างมาก โดยใช้ความสามารถในการแสวงหาลาภสักการะในเมืองสาวัตถี ต่อมา ความสามารถเสื่อมลง จึงได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อขอเรียนอภิญญา ๖ คือ อาสวกขยญาณ คือ ความรู้ในการทำอาสวะให้สิ้นไป เมื่อบำเพ็ญเพียรก็บรรลุอรหัตผล หลังจากบรรลุแล้วท่านได้กล่าวคำอุทานถึงการบรรลุธรรมของตน ว่า “การที่เรามาสู่สำนักของพระศาสดานี้ เป็นการมาดีแล้ว ไม่ไร้ประโยชน์ การที่เราคิดไว้ว่าจักฟังธรรมในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วจักบวช เป็นความคิดที่ไม่ไร้ประโยชน์ เพราะเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงจำแนกธรรมทั้งหลายอยู่ เราได้บรรลุธรรมอันประเสริฐแล้ว”^{๕๐} เช่นเดียวกับ พระวัณโณ ท่านมีความรู้ในการพิสูจน์กะโหลกศีรษะมนุษย์ ต่อมาได้ขอบรรพชาเรียนมนต์ ในที่สุด เมื่อบำเพ็ญเพียรก็บรรลุอรหัตผล เนื่องจากท่านเป็นนักปฎิภาณกวี จึงใช้การตรึกด้วยกวีตักเตือนตนเองหลายครั้งเมื่อเกิดความกระสันหรือมีความรู้สึกดูหมิ่นเหยียดหยามผู้อื่นด้วยมานะทิฐิ ในความรู้ความสามารถของตน ดังท่านได้กล่าวคาถาบรรยายถึงตนเองไว้ว่า “ครั้นบรรพชาแล้ว ได้กล่าวสุคตเจ้า โดยไม่เลือกสถานที่ ภิกษุทั้งหลายพากัน โพนทะนาว่า เราเป็นจินตกวี พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามเราเพื่อทดลองว่า คาถาเหล่านี้ย่อมแจ่มแจ้งโดยควรแก่เหตุแก่คนทั้งหลายผู้ตรึกตรองแล้วมิใช่หรือ เราทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร ข้าพระองค์มิใช่ นักกาพย์กลอน แต่ว่าคาถาทั้งหลายแจ่มแจ้งโดยควรแก่เหตุแก่ข้าพระองค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรวัณโณ ถ้ากระนั้น

^{๔๘} พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๔๒/๒๐๔.

^{๔๙} พ.อุป. (ไทย) ๓๓/๑๒๗/๑๓๗.

^{๕๐} พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๔๖/๒๐๕.

ท่านจงกล่าวสวดอิเรคาโดยควรแก่เหตุในบัดนี้ ครั้งนั้น เราได้กล่าวคาถาสวดอิเรคาเข้าสู่เป็นพระฤาษีสูงสุดแล้ว พระพิชิตมารทรงพอฟพระทัยในคราวนั้น จึงทรงตั้งเราในตำแหน่งเอตทัคคะ เราหมั่นภิกษุอื่นๆ ก็เพราะปฏิภาณอันวิจิตร เราเป็นผู้มีศีลเป็นที่รักจึงเกิดความสลดใจ เพราะเหตุนี้ ได้บรรลอรหัตต์^{๕๒} และ พระเสละ ซึ่งเป็นคณาจารย์ใหญ่ เมื่ออุปสมบทแล้ว พร้อมด้วยลูกศิษย์พากันไปบำเพ็ญเพียรจนบรรลอรหัตผล ท่านได้กล่าวสุภาษิตว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักขุ ข้าพระองค์ทั้งหลายถึงสรณะในวันที่ ๘ แต่วันนี้ไป เพราะฉะนั้น ข้าพระองค์ทั้งหลาย ผีกลนตนอยู่ในศาสนาของพระองค์ ๗ ราตรี พระองค์เป็นพระพุทธรเจ้า เป็นศาสดา เป็นมุณีครอบงำมาร ทรงตัดอนุสัยแล้ว เป็นผู้ข้ามได้เองแล้ว ทรงช่วยเหลือหมู่มสัตว์นี้ให้ข้ามได้ พระองค์ทรงก้าวล่วงอุปธิได้แล้ว ทรงทำลายอาสวะทั้งหลายแล้ว ไม่ทรงถือมั่น ทรงละความกลัวและความขลาดได้แล้ว ดังสีหะ ภิกษุ ๓๐๐ รูปนี้ขึ้นประนมอัญชลีอยู่ ข้าแต่พระวิรุฬหเจ้า ขอพระองค์ทรงเหยียดพระบาททุกกลเกิด ท่านผู้ประเสริฐทั้งหลาย จงถวายบังคมพระบาททุกกลของพระศาสดา”^{๕๓}

พระมหาจุนทะ บรรลอรหัตผล เมื่อพระพุทธรเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี ท่านเข้าไปกราบทูลถามถึงทักขิณเกี่ยวกับอัตตา และทักขิณเกี่ยวกับโลกว่า ภิกษุจะพึงละทักขิณเหล่านั้นได้ด้วยอุบายใด พระพุทธรเจ้าทรงแสดงวิธีให้ท่านฟังโดยย่อละเอียดยัง ตั้งแต่รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ธรรมเครื่องขัดเกลา ทางหลักเลี้ยงคนชั่ว และอุบายบรรลุนิพพาน ว่า “ดูกรจุนทะ ทักขิณเหล่านี้มีหลายประการ ประกอบด้วยการกล่าวปรารถนาอัตตาบ้าง ประกอบด้วยการกล่าวปรารถนาโลกบ้าง ย่อมเกิดขึ้นในโลก ก็ทักขิณเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ใด นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ใด และท่องเที่ยวอยู่ในอารมณ์ใด เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นอารมณ์นั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นมิใช่ของเรา เรามีเช่นนั้น นั่นมิใช่ตัวตนของเรา ดังนี้ การละทักขิณเหล่านั้น การสละคืนทักขิณเหล่านั้น ย่อมมิได้ด้วยอุบายอย่างนี้ ดูกรจุนทะ ... ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ สังคจากาม สังคจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน ... เนวสัณญานาสัณญายตนฌานอยู่ ภิกษุนั้นจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เราข่มอยู่ด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส ดูกรจุนทะ แต่ธรรมคือปฐมฌาน ... เนวสัณญานาสัณญายตนฌานนี้ เราไม่กล่าวว่า เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา ในวินัยของพระอรหันต์ เรากล่าวว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในอภิปหานี้ ในวินัยของพระอรหันต์ ดูกรจุนทะ เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากิเลสในข้อเหล่านี้แล คือ เธอทั้งหลาย พึงทำความขัดเกลาว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้เบียดเบียนกัน ในข้อนี้เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่เบียดเบียนกัน ... เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ฆ่าสัตว์ ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ... เธอทั้งหลายพึงทำ

^{๕๒} จ.อุป. (ไทย) ๓๓/๑๓๔/๑๕๖.

^{๕๓} จ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๗๕/๓๕๕.

ความขัดแย้งว่า คนเหล่านี้จักเป็นคนมีปัญญาทราม ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นคนถึงพร้อมด้วยปัญญา . . . เธอทั้งหลายพึงทำความเข้าใจว่า คนเหล่านี้จักเป็นคนลุ่มคล่ำทิฏฐิของตน ยึดถืออย่างมั่นคง และสละคืนได้โดยยาก ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่เป็นผู้ลุ่มคล่ำทิฏฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างมั่นคง และสละคืนได้โดยง่าย ดูกรจุนทะ ผู้ที่ตนเองจมอยู่ในเปือกตมอันลึกแล้ว จักยกขึ้นซึ่งบุคคลอื่นที่จมอยู่ในเปือกตมอันลึก ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีไม่ได้ ผู้ที่ตนเองไม่จมอยู่ในเปือกตมอันลึก จักยกขึ้นซึ่งบุคคลอื่นที่จมอยู่ในเปือกตมอันลึก ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ ผู้ที่ไม่ฝึกตน ไม่แนะนำตน ไม่ดับสนิทด้วยตนเอง จักฝึกสอน จักแนะนำผู้อื่น จักให้ผู้อื่นดับสนิท ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีไม่ได้ ผู้ที่ฝึกตน แนะนำตน ดับสนิทด้วยตนเอง จักฝึกสอน จักแนะนำผู้อื่น จักให้ผู้อื่นดับสนิท ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ ดูกรจุนทะ ความไม่เบียดเบียนก็ฉะนั้นแล ย่อมเป็นทางสำหรับดับสนิทของบุคคลผู้เบียดเบียน การงดเว้นจากปาณาติบาต เป็นทางสำหรับดับสนิทของบุคคลผู้ฆ่าสัตว์ . . . ความถึงพร้อมด้วยปัญญา เป็นทางสำหรับดับสนิทของบุคคลผู้มีปัญญาทราม ความเป็นผู้ไม่ลุ่มคล่ำทิฏฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างมั่นคง และสละคืนได้โดยง่าย เป็นทางสำหรับดับสนิทของบุคคลผู้ลุ่มคล่ำทิฏฐิของตน ยึดถืออย่างมั่นคง และสละคืนได้โดยยาก”^{๔๔}

๔.๑.๔ คำสอนเพื่อเพิกถอนทิฏฐิแบบอุจเฉททิฏฐิ

ก. หลักปฏิจางสมุปปาตหรืออทิปปัจจตา ตัวอย่างเช่น พระชฎิลสามพี่น้อง ได้แก่ พระอรุณเวลกัสสปะ พระนทิกัสสปะ และพระคยากัสสปะ พร้อมทั้งพระภิกษุสงฆ์ผู้เป็นบริวาร ๑,๐๐๐ รูป เมื่ออุปสมบทแล้ว ตามเสด็จพระพุทธเจ้าจากตำบลอุรุเวลาไปจนถึงตำบลคยาสิละ แล้วทรงตรัสธรรมเทศนาชื่อว่า อาทิตตปริยายสูตร เมื่อทรงเทศนาธรรมจบ จิตของภิกษุเหล่านั้นก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน ภิกษุทั้งหมดได้บรรลุอรหัตผล

อาทิตตปริยายสูตร คือ พระสูตรที่แสดงสภาวะธรรมเป็นของร้อนโดยการอุปมาอุปไมย ได้แก่ การแสดงอายตนะภายในอายตนะภายนอกว่าเป็นของร้อน สรุปความว่า “สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน . . . จักขุ คือ นัยน์ตา รูปวิญญานอาศัยจักขุ สัมผัสคือความถูกต้อง อาศัยจักขุ เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย . . . โสตะ คือ หู เสียงวิญญานอาศัยโสตะ สัมผัสอาศัยโสตะ เวทนาที่เกิดเพราะโสตะสัมผัสเป็นปัจจัย . . . ฆานะ คือ จมูก กลิ่นวิญญานอาศัยฆานะ สัมผัสอาศัยฆานะ เวทนาที่เกิดจากฆานะสัมผัสเป็นปัจจัย . . . ชิวหา คือ ลิ้น รสวิญญานอาศัยชิวหา สัมผัสอาศัยชิวหา เวทนาที่เกิดเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย . . . กาย โผฏฐัพพะ คือ อารมณ์ที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย วิญญานอาศัยกาย เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยกายสัมผัสเป็นปัจจัย . . . มโน คือ ใจ ธรรมวิญญาน

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐-๑๐๕/๕๒-๖๒.

อาศัยมนะ สัมผัสอาศัยมนะ เวทนาที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์บ้าง ชื่อว่าสิ่งทั้งปวง เป็นของร้อน ... ร้อนเพราะความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้ารำพัน เจ็บกาย เสียใจ คับใจ ไฟกิเลส ไฟทุกข์เหล่านี้มาเผาให้ร้อน”^{๕๕} พระสูตรนี้มีความเหมาะสมกับการเพิกถอนความเชื่อของเหล่าชฎิลที่นิยมพิธีกรรมบูชาไฟ เนื่องจากพวกชฎิลยังมีความยึดมั่นในการบูชาไฟตามหลักคัมภีร์พระเวทว่า การบูชาด้วยไฟจะนำไปสู่ความบริสุทธิ์ของตน คือ การเป็นพระอรหันต์ ในครั้งแรกนั้น อูเรลกัสสะปะก็มีความเชื่อเสมอว่า ตนเป็นพระอรหันต์ผู้หนึ่ง จึงเกิดมานะทิฐิอย่างแรงกล้า จนกระทั่งพระพุทธเจ้าได้พิสูจน์ด้วยพุทธานุภาพเพื่อแสดงให้เห็นว่า ท่านเป็นผู้หลงผิดเป็นมิจฉาทิฐิ เพราะความยึดมั่นถือมั่นในการปฏิบัติที่ผิดทางนั้น

พระสารีบุตร ก่อนบรรลุธรรมท่านได้รับศึกษาจากสำนักสญชัยปริพาชก ผู้มีวาตะแบบอมราวิกเขปะ ซึ่งเป็นทิฐิแบบอูเจตทิฐิ ท่านได้ดวงตาเห็นธรรม เพราะได้ฟังธรรมเทศนาของพระอัสสชิ แสดงธรรมโดยย่อว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติทรงสั่งสอนอย่างนี้”^{๕๖} ท่านจึงกลับมาบอกธรรมนี้แก่พระโมคคัลลานะผู้เป็นสหายทราบ ทำให้พระโมคคัลลานะได้ฟังธรรมก็ได้ดวงตาเห็นธรรมเช่นกัน เมื่อท่านอุปสมบทแล้ว ๑๕ วัน จึงได้บรรลอรหัตผล เพราะได้ฟังธรรมเทศนามีชื่อว่า “เวทนาปริคคหสูตร” เหตุการณ์เมื่อพระสารีบุตรนั่งถวายงานพักอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์แห่งพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรมเทศนาที่ตรัสแก่ที่มนขปริพาชกนั้น พิจารณาตามธรรมเทศนา ก็บรรลอรหัตผล ส่วนที่มนขปริพาชกได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก ที่มนขปริพาชกได้ทูลแสดงทิฐิของตนว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรและไม่เป็นที่ชอบใจของตน พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าถ้อยคำนั้น ความเห็นอย่างนั้นก็ต้องไม่ควรแก่ท่าน ท่านก็ต้องไม่ชอบความเห็นนั้นเช่นกัน แล้วทรงแสดงสมณพราหมณ์มีทิฐิ ๓ จำพวก ความว่า “สมณพราหมณ์พวกหนึ่งว่า สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา ... พวกหนึ่งว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรา ... พวกหนึ่งว่า บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา ... ความเห็นของสมณพราหมณ์พวกที่กล่าวว่า ... สิ่งทั้งปวงควรแก่เรานั้น ไกลห่างกิเลสอันเป็นไปกับด้วยความกำหนด ... ความเห็นของสมณพราหมณ์พวกที่กล่าวว่า...สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรานั้น ไกลห่างธรรมไม่เป็นไปกับด้วยความกำหนด ... ความเห็นของสมณพราหมณ์พวกที่กล่าวว่า ... บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรานั้น ส่วนที่เห็นว่าควร ไกลห่างกิเลสอันเป็นไปกับด้วยความกำหนด ... ส่วนที่เห็นว่าไม่ควร ไกลห่างธรรมไม่เป็นไปด้วยความกำหนด ... ในความเห็น

^{๕๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๕/๔๕ ; ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑/๑๘.

^{๕๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๕/๕๖.

ของสมณพราหมณ์ผู้กล่าวว่า . . . สิ่งทั้งปวงควรแก่เรานั้น ย่อมเห็นว่า เราจะยึดมั่น ถือมั่นซึ่งทฤษฎีของเรา แล้วยืนยันอย่างแข็งขันว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นไม่จริง ก็ถือผิดจากสมณพราหมณ์สองพวก คือ สมณพราหมณ์ผู้กล่าวว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรา และสมณพราหมณ์ผู้กล่าวว่า บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา เมื่อมีความถือผิดกัน ก็เกิดความทู่เถียงกัน ความแก่งแย่งกัน เมื่อมีความแก่งแย่งก็เกิดความเบียดเบียนกัน วิญญูชนนั้นพิจารณาเห็นเหตุนี้ จึงละทฤษฎีนั้น และไม่ยึดถือทฤษฎีอื่น . . . ทฤษฎีของสมณพราหมณ์อีกสองพวกก็เช่นเดียวกันนี้ ย่อมก่อความทู่เถียงกัน ความแก่งแย่งกัน และความเบียดเบียนกัน จึงควรละทฤษฎีและไม่ยึดถือทฤษฎี การสลัดทิ้งทฤษฎีเหล่านั้นย่อมมิได้ ด้วยประการฉะนี้” ครั้นแสดงโทษแห่งความถือนั่นด้วยทฤษฎี ๓ อย่างนั้นแล้ว ทรงแสดงอุบายเครื่องไม่ยึดมั่นต่อไปว่า “กายนี้มีรูป เป็นที่ประชุมมหาภูตทั้งสี่ มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เจริญด้วยข้าวสุก และขนมสด ต้องอบและขัดสีกันเป็นนิจ มีความแตกกระจัดกระจายเป็นธรรมดา ท่านควรพิจารณา โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคร เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นความลำบาก เป็นความเจ็บไข้ เป็นดังผู้อื่น เป็นของทรุดโทรม เป็นของว่างเปล่า เป็นของมิใช่ตน เมื่อท่านพิจารณาเห็นกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรครเป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นความลำบาก เป็นความเจ็บไข้ เป็นดังผู้อื่น เป็นของทรุดโทรมเป็นของว่างเปล่า เป็นของมิใช่ตนอยู่ ท่านย่อมละความพอใจในกาย ความเชื่อใจในกาย ความอยู่ในอำนาจของกายในกายได้ เวทนาสามอย่างนี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา สมัยใดได้เสวยสุขเวทนา ในสมัยนั้นไม่ได้เสวยทุกขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา ได้เสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น ในสมัยใดได้เสวยทุกขเวทนา ในสมัยนั้นไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา ได้เสวยแต่ทุกขเวทนาเท่านั้น ในสมัยใดได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา ในสมัยนั้นไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยทุกขเวทนา ได้เสวยแต่อทุกขมสุขเวทนา เท่านั้น สุขเวทนาไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกขเวทนามิเที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา อทุกขมสุขเวทนามิเที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา อคติเวสสนะ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายทั้งในสุขเวทนา ทั้งในทุกขเวทนา ทั้งในอทุกขมสุขเวทนา เมื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี อคติเวสสนะ ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมไม่วิวาทแก่งแย่งกับใครๆ โวหารใดที่ชาวโลกพูดกัน ก็พูดไปตามโวหารนั้น แต่ไม่ยึดมั่นด้วยทฤษฎี”^{๕๗}

^{๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖๘-๒๗๔/๒๐๔-๒๐๗.

พระอชิตะ เป็นหัวหน้าศิษย์ของพราหมณ์พาวรีทั้ง ๑๖ คน ที่ผูกปัญหาให้ไปทูลถาม พระพุทธเจ้า ณ ปาสาณเจดีย์ แคว้นมคธ ท่านได้กราบทูลถามปัญหา ๔ ข้อว่า

๑. โลก คือหมู่มสัตว์ สิ่งใดปิดบังไว้จึงหลงเหมือนอยู่ในความมืด เพราะเหตุใดจึงไม่มี ปัญญาแลเห็น สิ่งใดเป็นเครื่องฉาบไล่สัตว์โลกให้ติดอยู่ สิ่งใดเป็นภัยใหญ่ของสัตว์โลก พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “โลก คือหมู่มสัตว์ มีอวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้งปิดบังไว้ จึงหลงเหมือนอยู่ใน ความมืด เพราะความอยากและความประมาท จึงไม่มีปัญญาแลเห็น ความอยากเป็นเครื่องฉาบทา สัตว์โลกให้ติดอยู่ และทุกข์เป็นภัยใหญ่ของสัตว์โลก”

๒. สิ่งใดเป็นเครื่องห้าม เครื่องปิดกั้นความอยาก ซึ่งเป็นเหมือนกระแสน้ำที่ไหลไปใน อารมณ์ทั้งปวง จะละความอยากได้เพราะธรรมอะไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “สติเป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องป้องกันความอยาก และความอยากนั้น จะละได้เพราะปัญญา”

๓. ปัญญา สติ กับ นามรูปนั้น จะดับไปที่ไหน พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เพราะวิญญาณ ดับไปก่อน นามรูปจึงดับไปที่นั่นเอง”

๔. ผู้ได้บรรลุมรรคผลแล้ว และผู้ยังต้องศึกษาอยู่ สองพวกนี้มีความประพฤติเป็นอย่างไรร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ภิกษุผู้ได้เห็นธรรมแล้ว และชนผู้ต้องศึกษาอยู่ ต้องเป็นคนไม่กำหนดใน กามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง มีสติอยู่ทุกอิริยาบถ”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลุมรรคผล^{๕๔}

พระคัสสปเมตเตยยะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหา เป็นคนที่สอง ๑ ข้อ ว่า ใครเป็นคนสันโดษ มีความประสงค์เต็มบริบูรณ์ ใครไม่มีความอยาก ซึ่งเป็น เหตุทะเลาะทะเลาะกัน ใครรู้ส่วนข้างปลายทั้งสอง (คือ อดีต กับ อนาคต) ด้วยปัญญา ไม่ติดอยู่ในส่วน ท่ามกลาง (คือ ปัจจุบัน) ใครเป็นมหาบุรุษ ใครล่วงความตายที่ผูกใจสัตว์ไว้ในโลกนี้ได้ พระพุทธเจ้า ทรงตอบว่า “ภิกษุผู้ประพฤติพรหมจรรย์ สำรวมในกามทั้งหลาย ปราศจากความอยาก มีสติระลึก ได้ทุกเมื่อพิจารณาเห็นโดยชอบ ดับเครื่องร้อนกระวนกระวายได้แล้ว ถือว่าเป็นผู้สันโดษ ความอยากของภิกษุนั้นไม่มี ภิกษุนั้นรู้ส่วนข้างปลายทั้งสองด้วยปัญญาแล้ว ไม่ติดอยู่ในส่วน ท่ามกลาง ภิกษุนั้นเป็นมหาบุรุษ ภิกษุนั้นล่วงความอยากอันผูกในสัตว์ไว้ในโลกนี้ได้”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านได้บรรลุมรรคผล^{๕๕}

^{๕๔} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๒๕/๔๓๔.

พระปุลณกะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่สาม ๓ ข้อ ว่า

๑. หม่อมมนุษย์ในโลกนี้คือ ฤๅษี กษัตริย์ พราหมณ์ ส่วนใหญ่อาศัยอะไรจึงบูชาัญญบวงสรวงเทวดา พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “หม่อมมนุษย์เหล่านั้น ยอยากได้ของที่ตนปรารถนา เพราะมีความแก่ชราทำให้แปรเปลี่ยน จึงบูชาัญญบวงสรวงเทวดา”

๒. หม่อมมนุษย์เหล่านั้น ถ้าไม่ประมาทในัญญของตน จะข้ามพ้นชาติขราได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “หม่อมมนุษย์เหล่านั้น มุ่งลาภที่ตนหวัง จึงพุดสรรเสริญการบูชาัญญ รำพันสิ่งที่ตัวปรารถนา ก็เพราะอาศัยลาภ ผู้บูชาัญญเหล่านั้นยังเป็นคนกำหนดยินดีในภพ ไม่สามารถข้ามพ้นชาติขราไปได้”

๓. ถ้าผู้บูชาัญญเหล่านั้น ข้ามพ้นชาติขราเพราะัญญของตนไม่ได้ แล้วใครในเทวโลกหรือมนุษย์โลกจะข้ามพ้นชาติขรานี้ไปได้ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ความอยาก เป็นเหตุค้ำเนินทะเยอทะยานของผู้ใด ไม่มีอยู่ในทุกๆ ชาติ เพราะได้พิจารณาเห็นธรรมที่เที่ยงและหย่อนในโลก ผู้นั้นสงบระงับแล้ว ไม่มีความทุจริตประพฤติชั่ว ที่ทำให้มัวหมอง ไม่มีกิเลสกระทบจิต หากความอยากทะเยอทะยานมิได้ ข้ามพ้นชาติขราไปได้”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลุลอรหัตผล^{๕๖}

พระเมตตคุ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่สี่ ทูลถามปัญหา ๔ ข้อ ว่า

๑. ทุกข์ในโลกทั้งหมดมีเหตุมาจากอะไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ทุกข์ในโลกนี้มีอุปธิคือกรรม และกิเลสเป็นเหตุ ล้วนเกิดมาก่อนแต่อุปธิ ผู้ใดไม่รู้แล้ว กระทำอุปธินั้นให้เกิดขึ้น ผู้นั้นย่อมถึงทุกข์เนื่องๆ เหตุนั้น เมื่อรู้ว่าอุปธิเป็นตัวให้เหตุเกิดแล้ว อย่ากระทำให้อุปธินั้นเกิดขึ้น”

๒. ผู้มีปัญญาข้ามพ้นห้วงทะเลใหญ่ คือ ชาติขรา และ ความเศร้าโศกได้ เพราะธรรมที่พระองค์ทรงทราบแล้วอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เราจักแสดงธรรมที่จะพึงเห็นแจ้งด้วยตนเอง อรรถาพนี้ไม่ต้องพิศวงตามคำของผู้อื่นว่า คือ อย่างนี้ๆ เมื่อบุคคลได้ทราบแล้ว จะเป็นผู้มีสติดำเนินข้ามความอยากที่ทำให้ติดอยู่ในโลกเสียได้”

^{๕๕} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๒๖/๔๗๖.

^{๕๖} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๒๗/๔๗๖.

๓. ธรรมอันสูงสุดที่บุคคลทราบชัดแล้ว เป็นผู้มิตติดำเนินข้ามต้นหาอันชานไปใน อารมณ์ต่างๆ ในโลกได้อย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ท่านรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ในส่วนเบื้องบน (คือ อนาคต) ในส่วนเบื้องต่ำ (คือ อดีต) ในส่วนท่ามกลาง (คือ ปัจจุบัน) จงลดความเพติดเพติน ความยึดมั่นเหล่านั้นเสีย วิญญาณของท่านจะไม่ตั้งอยู่ในภพ ภิกษุผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างนี้ มีสติ ไม่เลินเล่อ ได้ทราบแล้ว ละความถือมั่นว่าเป็นของเราเสียได้ จะละทุกข์ คือ ชาติชรา และความเศร้า โศกในโลกนี้ได้”

๔. ขอพระองค์จงสั่งสอนต่อเถิด พระพุทธเจ้าทรงอธิบายเพิ่มว่า “ท่านรู้ว่าผู้ใดเป็น พราหมณ์ ถึงที่สุดจบไตรเพท ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่ติดข้องอยู่ในกามภพ ผู้นั้นข้ามพ้นเหตุแห่ง ทุกข์ได้ เหมือนห้วงทะเลใหญ่นี้ได้แน่ เมื่อข้ามถึงฝั่งแล้ว เป็นคนไม่มีกิเลสอันตรึงจิต ลื่นความ สงสัย ผู้นั้นเมื่อรู้แล้ว ถึงที่สุดจบไตรเพทในศาสนา นี้ ละธรรมที่เป็นเหตุติดข้องอยู่ในภพน้อยภพ ใหญ่ได้แล้ว เป็นคนมีความอยากสิ้นแล้ว ไม่มีกิเลสที่จะกระทบจิต หากความอยากทะเยอทะยานมิได้ เรากล่าวว่าผู้นั้นข้ามพ้นชาติชราได้แล้ว”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลุลอรหัตผล^{๖๐}

พระโศตกะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่ ห้า ทูลถามปัญหา ๓ ข้อ ว่า

๑. เราจะศึกษาข้อปฏิบัติซึ่งเป็นเครื่องดับกิเลสของตนได้อย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ท่านจงเป็นคนมีปัญญา มีสติ ทำความเพียรในศาสนา นี้เถิด”

๒. ของเปลื้องเราเสียจากความสงสัยเถิด พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เราเปลื้องใครๆ ใน โลก ผู้ยังมีความสงสัยอยู่ไม่ได้ เมื่อท่านรู้ธรรมอันประเสริฐ ก็จะข้ามห้วงทะเลใหญ่ คือ กิเลสอันนี้ ได้เอง”

๓. ของแสดงธรรมที่ทำให้กิเลสดับ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เราจักบอกอุบายดับกิเลส ซึ่งจะเห็นได้เอง ไม่ต้องเชื่อตามข่าวที่บุคคลได้ทราบแล้ว จักมีสติข้ามพ้นความอยากที่ตรึงใจไว้ใน โลกเสียได้แก่ท่าน”

^{๖๐} บ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๒๘/๔๓๘.

๔. เราชอบใจอุบายดับกิเลสที่สูงสุดนั้นเป็นอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ถ้าท่านรู้ว่าการทะยานอยากทั้งเบื้องบน เบื้องต่ำ ท่ามกลางเป็นเหตุให้ติดข้องอยู่ในโลก ท่านอย่าทำความทะยานอยาก เพื่อจะเกิดในภพน้อยใหญ่”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลอรุหัตผล^{๖๒}

พระอุปสีวะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่หก ทูลถามปัญหา ๔ ข้อ ว่า

๑. ขอพระองค์จงตรัสบอกอารมณ์ที่หน่วงเหนี่ยว ซึ่งจะทำให้ข้ามห้วงน้ำคือกิเลสนี้ได้ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ท่านจงเป็นผู้มีสติ เพ่งอาภิญญายตนญาณ อาศัยอารมณ์ว่าไม่มีฯ ข้ามห้วงทะเลใหญ่เกิด ท่านจงละกามทั้งหลาย เป็นคนหมดความสงสัย เห็นความหมดไปแห่งความทะยานอยากได้ชัดเจน ทั้งกลางวันกลางคืนเกิด”

๒. ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลายแล้ว ตัดญาณอื่นได้แล้ว อาศัยอาภิญญายตนญาณ คือ ความเพ่งใจว่า “ไม่มีอะไร” เป็นอารมณ์ น้อมใจไปแล้วในอาภิญญายตนญาณ ซึ่งเป็นธรรมที่เปลื้องสัญญา ผู้นั้นจะตั้งอยู่ในอาภิญญายตนญาณนั้น ไม่มีความเสื่อมได้หรือ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ผู้นั้นจะตั้งอยู่ในอาภิญญายตนญาณนั้นไม่เสื่อม”

๓. ถ้าผู้นั้นจะตั้งอยู่ในอาภิญญายตนญาณนั้น ไม่มีความเสื่อมสิ้นไป เขาจะเป็นคนยังยืนอยู่ในอาภิญญายตนญาณนั้น หรือ จะดับขันธปรินิพพาน วิญญาณของคนเช่นนั้นจะเป็นอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เปลวไฟที่ถูกลมเป่าแล้วดับไป ไม่สามารถนับว่าดับไปข้างทิศไหน เช่นเดียวกับท่านผู้รู้พ้นไปแล้วจากกองนามรูป ย่อมดับไม่มีเหลือ (คือ ดับพร้อมทั้งกิเลส ทั้งขันธ คือ ร่างกาย) ไม่ต้องไปเกิดเป็นอะไรอีก”

๔. ท่านผู้นั้นดับไปแล้ว หรือ เป็นเพียงแต่ไม่มีตัว หรือ จะเป็นผู้ตั้งอยู่ยังยืนตลอดไป พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ผู้ที่ดับขันธปรินิพพานแล้ว มิได้มีกิเลส ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดในชาติต่อไปอีก เพราะฉะนั้น เบญจขันธของผู้นั้น ไม่มีอีก เมื่อธรรมทั้งหลาย (มีขันธเป็นต้น) ซึ่งผู้นั้นขจัดได้หมดแล้ว ก็ไม่ต้องกล่าวถึงว่าผู้นั้นจะไปเกิดเป็นอะไรอีก”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลอรุหัตผล^{๖๓}

^{๖๒} บ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๒๕/๔๘๐.

^{๖๓} บ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๐/๔๘๒.

พระนันทกะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่เจ็ด ทูลถามปัญหา ๓ ข้อ ว่า

๑. ทำไมจึงเรียกคนถึงพร้อมด้วยญาณ หรือถึงพร้อมด้วยการเล็งชีวิตว่าเป็นมุณี พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ผู้ฉลาดในโลกนี้ ไม่กล่าวคนว่าเป็นมุณี ด้วยได้เห็น ด้วยได้สดับ หรือด้วยได้รู้มา เรากล่าวว่า คนใดทำตนให้ปราศจากกองกิเลส เป็นคนหากิเลสมิได้ ไม่มีความกังวลทะยานอยาก คนผู้นั้นแลชื่อว่ามุณี”

๒. สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง กล่าวความบริสุทธิ์ด้วยได้เห็น ด้วยได้ฟัง ด้วยศีล และ พรต และด้วยวิธีเป็นอันมาก สมณพราหมณ์เหล่านั้น ประพฤติในวิธีเหล่านั้นตามที่ตนเห็นว่าเป็นเครื่องบริสุทธิ์ข้ามพ้นชาติขราได้มีอยู่บ้างหรือไม่ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “สมณพราหมณ์เหล่านั้น แม้ถึงประพฤติอย่างนั้น เรากล่าวว่าพ้นชาติขราไม่ได้แล้ว”

๓. เมื่อเป็นเช่นนั้น ใครเล่าในเทวโลก หรือ ในมนุษย์โลกจะพ้นชาติขราได้ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เราไม่กล่าวว่า สมณพราหมณ์ อ้นชาติขราครอบงำแล้วหมดทุกคน แต่เรากล่าวว่า สมณพราหมณ์เหล่าใดในโลกนี้ ละอารมณ์ที่ตนได้เห็น ได้ฟัง ได้รู้ และศีลพรต กับวิธีอันมากเสียทั้งหมด กำหนดรู้ตัวตนว่าเป็นโทษควรละแล้ว เป็นผู้หาอาสวะมิได้ สมณพราหมณ์เหล่านั้นแลข้ามพ้นชาติขราได้”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลุลหิตผล^{๖๔}

พระเหมกะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่แปด ทูลถามปัญหา ๑ ข้อ ว่า ธรรมเป็นเหตุพ้นตัณหา ซึ่งจะทำให้เป็นคนมีสติล่วงตัณหาที่ทำให้ติดอยู่ในโลก พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ชนเหล่าใด ได้รู้ว่าเป็นนิพพานเป็นที่บรรเทาความกำหนัดพอใจในอารมณ์เป็นที่รัก ซึ่งได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้ว ได้ดมแล้ว ได้ชิมแล้ว ได้ถูกต้องแล้ว และรู้แล้ว ด้วยใจ และเป็นธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลงดั่งนั้นแล้ว เป็นคนมีสติ มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับกิเลสแล้ว ชนเหล่านั้นก้าวพ้นจากตัณหา ซึ่งจะทำให้ติดอยู่ในโลกได้” เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลุลหิตผล^{๖๕}

พระโศเทยยะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่เก้า ทูลถามปัญหา ๒ ข้อ ว่า

^{๖๔} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๑/๔๘๓.

^{๖๕} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๒/๔๘๖.

๑. ความทั้งหลายไม่ตั้งอยู่ในผู้ใด ตัณหาของผู้ใดไม่มี และผู้ใดข้ามล่วงความสงสัยเสียได้ ความพ้นของผู้นั้นเป็นอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ความพ้นของผู้นั้นจะไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นอีก”

๒. ผู้นั้นเป็นคนมีหรือไม่มีความทะเยอทะยาน เป็นคนมีปัญญาแท้หรือเป็นแต่ใช้ปัญญา ทำให้ตัณหาและทิฐิเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ผู้นั้นเป็นคนไม่มีความหวังทะเยอทะยาน จะเป็นคนมีความหวังทะเยอทะยานก็หาไม่ เป็นคนมีปัญญาแท้ จะไม่ใช่ปัญญาก่อให้เกิดตัณหาทิฐิ ท่านจงรู้จักมนุษย์ว่าคนไม่มีกังวล ไม่ติดอยู่ในกามภพอย่างนี้เถิด”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลอรหัตผล^{๖๖}

พระกัปปะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพรหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่สิบ ทูลถามปัญหา ๑ ข้อ ว่า ของจตรัสบอกรรม ซึ่งจะเป็นที่พึงพำนักของผู้อันชราและมรณะมาถึงรอบข้าง เหมือนเกาะซึ่งเป็นที่พึ่งพำนักอาศัยของชนผู้อยู่ในกลางมหาสมุทร เมื่อเกิดคลื่นใหญ่ที่น่ากลัว อย่าให้ทุกข์อีกเลย พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เรากล่าวว่านิพพานซึ่งไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่มีตัณหาเครื่องถ่วง เป็นที่สิ้นแห่งชราและมรณะนี้แลเป็นดุจเกาะ ชนเหล่าใดรู้นิพพานนี้แล้วเป็นคนมีสติ ได้เห็นธรรมแล้ว ดับกิเลสได้แล้ว ชนเหล่านั้นไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของมาร ไม่ต้องเดินไปในทางของมารเลย” เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลอรหัตผล^{๖๗}

พระชตุกัณณิ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพรหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่สิบเอ็ด ทูลถามปัญหา ๑ ข้อ ว่า ของจตรัสบอกรรมเป็นเครื่องละชาติชราในอติภาพนี้ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ท่านจงกำจัดความกำหนัดในกามให้หมดสิ้นไป เห็นความหมดไปแห่งกามเป็นเกษม กิเลสเครื่องกังวลที่ท่านยึดถือไว้ด้วยตัณหาและทิฐิ ควรจะละเสีย อย่าเสียดแทงใจได้ กังวลใดมีแล้วในปางก่อน ท่านจงให้กังวลนั้นเหือดแห้งเสีย กังวลในภายหลังอย่าได้มี ถ้าไม่ถือเอากังวลในท่ามกลาง จักเป็นคนสงบระงับกังวลได้ อาสวะ (กิเลส) ซึ่งเป็นเหตุถึงอำนาจมัจจุราชของชนผู้ปราศจากความกำหนัดในกามโดยอาการทั้งปวงก็มีไม่ได้” เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลอรหัตผล^{๖๘}

^{๖๖} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๓/๔๘๖.

^{๖๗} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๔/๔๘๗.

^{๖๘} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๕/๔๘๘.

พระภัทรารุช เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่สิบสอง ทูลถามปัญหา ๑ ข้อ ว่า คนที่อยู่ตามชนบทต่าง ๆ อยากจะฟังวาจาของพระองค์ พร้อมกันมาแล้วจากชนบทนั้นๆ ได้ฟังพระวาจาของพระองค์แล้วจะกลับไปจากที่นี่ ขอพระองค์จงทรงแก้ปัญหาเพื่อชนเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “หมู่ชนนั้นควรจะนำคณหาที่เป็นเหตุถ้อยมั่นในส่วนเบื้องบน เบื้องต่ำ และท่ามกลาง ออกให้หมดสิ้น เพราะเขาถ้อยมั่นสิ่งใดๆ ในโลก มารย่อมติดตามเขาได้เพราะสิ่งนั้นๆ เหตุนี้ภิกษุเมื่อรู้อยู่ เห็นหมู่สัตว์ผู้ติดอยู่ในวัฏฏะ อันเป็นที่ตั้งแห่งมารนี้ว่า ติดอยู่เพราะความถ้อยมั่นดังนี้ พึงเป็นคนมีสติ ไม่ถ้อยมั่นกังวลในโลกทั้งปวง” เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลอรหัตผล^{๖๕}

พระอุทยะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่สิบสาม ทูลถามปัญหา ๑ ข้อ ข้อที่หนึ่ง ว่า

๑. ขอพระองค์จงแสดงธรรมเป็นเครื่องพัน (จากกิเลส) ที่ควรรู้อย่างแท้จริง ซึ่งเป็นเครื่องทำลายอวิชชา คือ ความเขลา ความไม่รู้แจ้งเสีย พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เราเรียกธรรมเป็นเครื่องละความพอใจในกาม และ โทมนัสเสียทั้งสองอย่าง เป็นเครื่องบรรเทาความง่วง เป็นเครื่องห้ามความรำคาญ มีอุเบกขากับสติเป็นธรรมบริสุทธิ มีความตรึกในธรรมเป็นเบื้องหน้าว่า ธรรมเป็นเครื่องพัน (จากกิเลส) ที่ควรรู้อย่างแท้จริง ซึ่งเป็นเครื่องทำลายอวิชชาความเขลาไม่รู้แจ้งเสีย”

๒. โลกมีอะไรผูกพันไว้ อะไรเป็นเครื่องสัญจรของโลกนั้น ท่านกล่าวว่านิพพานๆ ดังนี้ เพราะอะไรได้ พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “โลกมีความผลิตเพิลินผูกพันไว้ ความตรึกเป็นเครื่องสัญจรของโลกนั้น ท่านกล่าวกันว่า นิพพานๆ ดังนี้ เพราะละคณหาเสียได้”

๓. เมื่อบุคคลมีสติระลึกอย่างไรอยู่ วิญญาณจึงจะดับ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายมาเฝ้าแล้วเพื่อจะทูลถามพระองค์ พอให้ได้ฟังพระวาจาของพระองค์เกิด พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เมื่อบุคคลไม่ผลิตเพิลินเวทนาทั้งภายในภายนอก มีสติระลึกอยู่อย่างนี้ วิญญาณจึงจะดับ”

เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลอรหัตผล^{๖๖}

พระโปธาส เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่สิบสี่ ทูลถามปัญหา ๑ ข้อ ว่า ญาณของบุคคลผู้มีความกำหนดหมายในรูปแจ้งชัด (คือ ได้บรรลुरुปฌานแล้ว) ละรูปารมณ์ทั้งหมดได้แล้ว (คือ บรรลุดมามสูงกว่ารูปฌานขึ้นไปแล้ว) เห็นอยู่ทั้งภายใน

^{๖๕} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๖/๔๘๕.

^{๖๖} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๗/๔๘๐.

ภายนอกว่า ไม่มีอะไรเลย (คือ บรรลुरुูปฌาน ที่เรียก อากิญจัญญายตนะ) บุคคลเช่นนั้นจะควรแนะนำสั่งสอนให้ทำอะไรต่อไป พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “พระตถาคตเจ้าทรงทราบภูมิที่เป็นที่ตั้งแห่งวิญญานทั้งหมด จึงทรงทราบบุคคลเช่นนั้น แม้ยังคงอยู่ในโลกนี้ว่ามีอริยาสัยน้อมในอากิญจัญญายตนภพ มีความเพติดเพลินยนิดีเป็นเครื่องประกอบ ลำดับนั้นย่อมพิจารณาเห็นสหชาตธรรม ในอากิญจัญญายตนฌานนั้น (คือ ธรรมที่เกิดพร้อมกับฌานนั้น) แจ่มชัด โดยลักษณะสามอย่าง (คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัว) ข้อนี้เป็นฌานอันถ่องแท้ของบุคคลเช่นนั้น ผู้มีพรหมจรรย์ได้ประพฤติดหมดแล้ว” เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลुरुหัตผล^{๑๑}

พระโฆมราช เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ประรณานจะทูลถามปัญหาเป็นคนที่สอง เพราะถือตนว่าเป็นคนมีปัญญาดีกว่ามาณพทั้งสิบหกคน คิดจะทูลถามปัญหาก่อน แต่เห็นว่าอชิตมาณพเป็นผู้ใหญ่กว่าและเป็นหัวหน้า จึงยอมให้ทูลถามปัญหาก่อน พระพุทธเจ้าจึงตรัสห้ามไว้ โฆมราชก็หยุดอยู่ แต่หลังจากที่คนอื่นๆ ได้ทูลถามปัญหาเป็นลำดับๆ กันถึงแปดคนแล้ว ประรณานจะทูลถามปัญหาเป็นคนที่เก้าอีก พระพุทธเจ้าก็ทรงห้ามไว้ ก็ยับยั้งไว้ให้คนอื่นทูลถามถึงสิบสี่คนแล้ว จึงทูลถามปัญหาเป็นคนที่สิบห้า ปัญหา ๑ ข้อ ว่า ควรพิจารณาเห็นโลกอย่างไร มัจจุราช (ความตาย) จึงไม่แลเห็น คือจะตามไม่ทัน พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ท่านจงเป็นคนมีสติพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า ถอนความเห็นว่า ตัวของเราเสียทุกเมื่อเกิด ท่านจะพ้นจากมัจจุราชได้ด้วยอุบายอย่างนี้ ท่านพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้แล มัจจุราชจะไม่แลเห็น” เมื่อจบการตอบปัญหา ท่านก็ได้บรรลुरुหัตผล^{๑๒}

พระปิงคิยะ เป็นหนึ่งในศิษย์ ๑๖ คน และเป็นหลานของพราหมณ์พาวรี ท่านได้ทูลถามปัญหาเป็นคนที่สิบหก ทูลถามปัญหา ๒ ข้อ ว่า

๑. ธรรมเป็นเครื่องละชาติขราในอัตภาพนี้เป็นอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “ท่านเห็นว่า ชนทั้งหลายประมาทแล้ว ย่อมเดือดร้อนเพราะรูปเป็นเหตุ เพราะฉะนั้น ท่านจงเป็นคนไม่ประมาท ละความพอใจในรูปเสีย จะได้ไม่เกิดอีก”

๒. ธรรมเป็นเครื่องละชาติขราในชาตินี้เป็นอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “เมื่อท่านเห็นหมู่มนุษย์อันค้นหาครอบงำ มีความเดือดร้อนเกิดขึ้น อันชราถึงรอบด้านแล้ว เหตุุนั้น ท่านจงอย่าประมาท ละค้นหาเสีย จะได้ไม่เกิดอีก”

^{๑๑} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๘/๔๕๑.

^{๑๒} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๘/๔๕๒.

ในที่สุดแห่งการแก้ปัญหา ได้เพียงดวงตาเห็นธรรม คือได้บรรลุเพียงโศคาปัตติผล^{๓๓} เพราะเวลาฟังตอบปัญหา มีจิตฟุ้งซ่านคิดถึงพราหมณ์พาวรี จึงไม่สามารถทำจิตให้สิ้นจากอาสวะได้ เมื่อได้อุปสมบทแล้ว กลับไปแจ้งข่าวแก่พราหมณ์พาวรี แสดงธรรมเทศนาแก้ปัญหาสืบหกข้อนั้น ให้ฟัง ทำให้พราหมณ์พาวรีได้บรรลุอนาคามีผล ส่วนท่านต่อมาบำเพ็ญเพียรจึงได้บรรลุอรหัตผล

ข. หลักโยนิโสมนสิการเพื่อแก้ถีนมิทธะ ตัวอย่างเช่น พระโมคคัลลานะ หลังจากอุปสมบทได้ ๗ วัน ท่านก็สามารถบรรลุอรหัตผลได้โดยเรียนอุบายระงับความง่วง โดยท่านไปทำความเพียรอยู่ที่บ้านกัลลวาลมุตตคาม รัฐมคธ อ่อนใจนั่งโงกง่วงอยู่ พระพุทธเจ้าเสด็จไปที่นั่น ทรงสั่งสอนและแสดงอุบายสำหรับระงับความง่วง ความว่า “เมื่อเรามีสัญญาอย่างไรอยู่ ความง่วงนั้นย่อมครอบงำได้ เธอพึงทำไว้ในใจซึ่งสัญญานั้นให้มาก . . . ถ้าเธอยังละไม่ได้ แต่นั่นเธอพึงตรองพิจารณาถึงธรรมตามที่ตนได้สดับแล้ว ได้เรียนมาแล้วด้วยใจ . . . ถ้ายังละไม่ได้ แต่นั่นเธอพึงสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมาแล้วได้เรียนมาแล้วโดย . . . ถ้ายังละไม่ได้ แต่นั่นเธอพึงยอนช่องหูทั้งสองข้าง เอามือลูบตัว . . . ถ้ายังละไม่ได้ แต่นั่นเธอพึงลุกขึ้นยืน เอาน้ำล้างตา เหลียวดูทิศทั้งหลาย แหงนดูดาวนักษัตร . . . ถ้ายังละไม่ได้ แต่นั่นเธอพึงทำในใจถึงเอาโลกสัญญา ตั้งความสำคัญในกลางวันว่า กลางวันอย่างไร กลางคืนอย่างนั้น กลางคืนอย่างไร กลางวันอย่างนั้น มีใจเปิดเผยอยู่ ฉะนี้ ไม่มีอะไรหุ้มห่อ ทำจิตอันมีแสงสว่างให้เกิด . . . ถ้ายังละไม่ได้ แต่นั่นเธอพึงอธิษฐานจงกรม กำหนดหมายเดินกลับไปกลับมา สำรวมอินทรีย์ มีใจไม่คิดไปในภายนอก . . . ถ้ายังละไม่ได้ แต่นั่นเธอพึงสำเร็จสัทโศคา คือนอนตะแคงเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ ทำความหมายในอันจะลุกขึ้น พอตื่นแล้วพึงรีบลุกขึ้นด้วยตั้งใจว่า เราจักไม่ประกอบความสุขในการนอน ความสุขในการเอนข้าง ความสุขในการเคลิ้มหลับ” ครั้นตรัสสอนอุบายสำหรับระงับความง่วงอย่างนี้แล้ว ทรงสั่งสอนให้สำเหนียกในใจอีกต่อไปว่า “เธอพึงศึกษาอย่างนี้อีกว่า เราจักไม่ชงววง (ถือตัว) เข้าไปสู่ตระกูล...ถ้าภิกษุชงววงเข้าไปสู่ตระกูล และในตระกูลมีกรณียกิจหลายอย่าง ซึ่งจะเป็นเหตุให้มนุษย์ไม่ใส่ใจถึงภิกษุผู้มาแล้ว เพราะเหตุนี้ ภิกษุย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า เดียวนี้ใครหนอยุงให้เราแตกในสกุลนี้ เดียวนี้คูนมนุษย์พวกนี้ มีอาการอดหนาระอาใจในเรา เพราะไม่ได้อะไร เธอจึงเป็นผู้เก้อเจิน เมื่อเก้อเจิน ย่อมคิดฟุ้งซ่าน เมื่อคิดฟุ้งซ่าน ย่อมไม่สำรวม เมื่อไม่สำรวม จิตย่อมห่างจากสมาธิ . . . เพราะฉะนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักไม่พูดถ้อยคำซึ่งจะเป็นเหตุให้ห่มเถียงกัน . . . เมื่อมีถ้อยคำซึ่งจะเป็นเหตุให้ห่มเถียงกัน ก็จำต้องหวังการพูดมาก เมื่อมีการพูดมาก ย่อมคิดฟุ้งซ่าน เมื่อคิดฟุ้งซ่าน ย่อมไม่สำรวม เมื่อไม่สำรวม จิตย่อมห่างจากสมาธิ . . . เราหาสรรเสริญความคลุกคลีด้วยประการทั้งปวงไม่ แต่มิใช่ว่าจะไม่สรรเสริญความคลุกคลีด้วยประการทั้งปวงก็หาไม่ได้ คือ เรา

^{๓๓} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๔๐/๔๕๒.

ไม่สรรเสริญความคลุกคลีด้วยหมู่ชนทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ก็แต่ว่า เสนาสนะอันใดเจียบเสียง ไม่ อื้ออึง ปราศจากการสัญจรของหมู่ชน ควรเป็นที่ประกอบกิจของผู้ต้องการความสงบ ควรเป็นที่ หลีกออกเร้น เราสรรเสริญความคลุกคลีด้วยเสนาสนะเห็นปานนั้น” เมื่อตรัสสอนอย่างนี้แล้ว พระ โมคคัลลานะกราบทูลถามข้อปฏิบัติโดยย่อที่ทำให้เป็นผู้หลุดพ้นได้ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ภิกษุ ในธรรมวินัยนี้ ได้สดับว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรถือมั่น ครั้นได้สดับดังนั้นแล้ว เธอย่อมรู้ชัดธรรมทั้ง ปวงด้วยปัญญาอันยิ่ง ครั้นรู้ชัดธรรมทั้งปวงด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว ย่อมกำหนดรู้ธรรมทั้งปวง ครั้น กำหนดรู้ธรรมทั้งปวงแล้ว ได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุข มิใช่ทุกข์ก็ดี ย่อมพิจารณาเห็น ความไม่เที่ยงในเวทนาเหล่านั้น พิจารณาเห็นความคลายกำหนด พิจารณาเห็น ความดับ พิจารณาเห็นความสละคืน เมื่อเธอพิจารณาเห็นอย่างนั้นๆ อยู่ ย่อมไม่ยึดมั่นอะไรๆ ใน โลก เมื่อไม่ยึดมั่น ย่อมไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้ง ย่อมปรินิพพาน”^{๓๔} พระโมคคัลลานะปฏิบัติตาม โอวาทที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอน ก็ได้บรรลุอรหัตผลในวันนั้น

๔.๒ เหตุปัจจัยที่สนับสนุนการบรรลุธรรมของพุทธสาวก

เหตุปัจจัยที่สนับสนุนการบรรลุธรรมนั้น สามารถแบ่งได้เป็น ๔ เหตุปัจจัย คือ

- ๔.๒.๑ การตั้งความปรารถนาในอดีตชาติ
- ๔.๒.๒ การถวายทานในอดีตชาติ
- ๔.๒.๓ สติปัญญาในปัจจุบัน
- ๔.๒.๔ ความศรัทธาในพระพุทธเจ้า

๔.๒.๑ การตั้งความปรารถนาในอดีตชาติ

การตั้งความปรารถนาในอดีตชาติ คือ การบำเพ็ญอุชิฐานบารมี ต่อหน้าพระพักตร์ของ พระพุทธเจ้าในกาลก่อน ในเวลา ๑๐๐,๐๐๐ กัปแต่ภักทกัป พุทธสาวกเหล่านี้ได้ตั้งความปรารถนา ไว้ในสมัยพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า ปทุมตระ เป็นชาวเมืองหงสวดี ซึ่งเมื่อ ได้ถวายภัตตาหารแล้วฟังธรรมเทศนา ก็ยังไม่บรรลุธรรมใดๆ แต่ได้ตั้งความปรารถนาไว้ในตำแหน่ง เอตทัคคะต่างๆ พระพุทธองค์จึงทรงตรัสพยากรณ์อนาคตไว้ ตัวอย่างเช่น พระภักทียะ พระมหา กัปปีนะ พระลลณภูภักทียะ พระวัคคลี พระกุมารกัสสปะ พระราชะ พระวังคิสะ พระสิวลี พระมหาโกฏฐิตะ พระพาหิยทารุจิริยะ พระกังขาเรวตะ พระอรุเวลกัสสปะ พระนันทกะ พระโสภิตะ เป็นต้น

^{๓๔} อ.ส.ต. (ไทย) ๒๓/๕๘/๘๒.

ส่วน พระสารีบุตร อติตชาติเป็นคาบส ชื่อสุรุจิ บรรลุอภิญญา ๕ มีศิษย์ ๒๔,๐๐๐ อาศัยอยู่ในป่าหิมวันต์ ท่านได้ตั้งความปรารถนาในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอินมทสสิ เช่นเดียวกับ พระโมคคัลลานะ อติตชาติเป็นนาคราช ชื่อว่าวรุณ อาศัยอยู่ในมหาสมุทร ท่านได้ตั้งความปรารถนากับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอินมทสสิเช่นกัน

๔.๒.๒ การถวายทานในอติตชาติ

การถวายทานในอติตชาติ คือ การบำเพ็ญทานบารมี ในเวลา ๑๐๐,๐๐๐ กัปแต่ภักทรกับพุทธสาวกเหล่านี้ได้ถวายทานไว้ในสมัยพระศาสนาของพระพุทธเจ้า พระนามว่า ปทุมุตระ ส่วนใหญ่เป็นชาวเมืองหงสวดี พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสพยากรณ์อนาคตไว้ ตัวอย่างเช่น พระนันทะ ถวายผ้าทอด้วยเปลือกไม้ พระรัฐฐปาละ ถวายช้างพร้อมทั้งลูกช้างและกัณฐ์ครหา พระมหากัจจายนะ ทำแผ่นศิลหล่อทองคำบาทพระเจดีย์ช่อปทุม พระกาฬุทายี ถวายข้าวชั้นพิเศษ พระปิณโฑลภารทวาชะ ถวายดอกปทุม พระอุปเสนวังคันตบุตร ถวายดอกกัณณิการ พระกุนทธานะ การถวายผลกล้วย พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นเทพบุตรชั้นดุสิตลงมาถวายปฐมภักต พระมหากัสสปะ สร้างพุทธเจดีย์ถวาย พระราหุล ถวายเครื่องลาด พระอนันตเถระ กางฉัตรถวาย พระอุบาลี เป็นพราหมณ์ชื่อว่าสุชาตะ สร้างสังฆารามถวาย พระอชิตะ ถวายประทีป พระติสสเมตเตยยะ ถวายประทีปและผลมะพลับ พระโศตกะ เป็นพราหมณ์มีนามชื่อว่าจพังคะ สร้างสะพานถวาย พระอุปสีวะ เป็นคาบส สร้างอาศรมถวาย พระขทรวนียเรวตะ เป็นนายเรืออยู่ที่ทำน้ำแม่น้ำคงคาชื่อภาทิสสิ ได้จัดเรือนำข้ามฝากถวาย พระเสละ เป็นเจ้าของถนนอยู่ในนครหงสวดี ได้ชักชวนประชาชนปฏิบัติธรรมและสร้างโรงฉันถวาย พระสาละวะ เป็นพราหมณ์ ถวายการสรรเสริญพระพุทธเจ้า พระอุพปันถกะ เป็นคาบสประคองฉัตรดอกไม้ด้วยมือทั้งสองถวาย เป็นต้น

พุทธสาวกที่มีเหตุแตกต่างออกไป ได้แก่ พระโคตมยะ เป็นพระราชบุตรพระนามว่าวิจิตชัย ได้สละราชสมบัติ บวชเป็นฤาษี แล้วได้สร้างบรรณศาลาถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ พระอนุรุทธะ ถวายประทีปแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ พระปิลินทวัจจะ ได้ไล่ทาของหอมบูชาอุปเจดีย์ ทำสังฆภักตถวายพระปัจฉิมาสพ หลังจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะได้ปรินิพพานแล้ว พระปุลณกะ ถวายพระเพลิงพุทธสรีระแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า พระเมตตญ ถวายเนยใสแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ พระนันทกะ เป็นพรานป่า ได้ถวายมณฑปเป็นที่อยู่แก่พระปัจเจกพุทธเจ้า พระนามว่า อนุรุทธะ พระเหมกะ เป็นคาบสชื่อนามะ ได้ถวายตั้งแก้วแก่พระพุทธเจ้า พระนามว่า ปิยทสสิ พระโมฆราช ได้ถวายบังคมและถวายรวงผึ้งไม้ตัวผึ้งแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า พระนามว่าอติตทสสิ

หลังจากนั้น พุทธสาวกเหล่านี้ก็ยังคงเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเกิดในสุคติภูมิ คือ สวรรค์ พรหมโลก และโลกมนุษย์ จากผลแห่งการทำความดี แต่บางรูปในบางชาติก็ไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานและตกในภพภูมินรก ตามผลกรรมบางอย่าง แต่ในที่สุดบุญบารมีก็ส่งผลให้ได้บรรลุหรือหลุดพ้นในสมัยแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่า สมณโคตม ซึ่งเป็นองค์ปัจจุบันเป็นที่แน่นอน เพียงแต่เหตุปัจจัยแห่งกรรมในปัจจุบันก็เป็นสิ่งสำคัญให้พุทธสาวกได้บรรลุธรรมแตกต่างกัน ซึ่งขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายด้าน

๔.๒.๓ สติปัญญาในปัจจุบัน

การบรรลุธรรมช้าหรือเร็วนั้น ขึ้นอยู่กับกระบวนการเรียนรู้และกระบวนการประพฤติปฏิบัติในปริมาณที่มากน้อยต่างกัน พุทธสาวกบางองค์สามารถบรรลุธรรมได้เร็วแบบฉับพลัน เช่น พระพาหิยะ แต่บางองค์ก็ต้องอาศัยการปฏิบัติด้วยความอดสาหัสแรงกล้า เช่น พระโสณโกปิวิสะ หรือบางองค์ต้องใช้เวลาในการบรรลุ เช่น พระอนันทะ และบางองค์ก็อาจมีการกระทำความชั่วหรือกรรมเข้ามาตัดรอนให้บรรลุช้าลง ดังนั้น ประเด็นในเรื่องวาสนาบารมีที่สั่งสมมาแต่อดีตจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม แต่จะบรรลุธรรมได้อย่างไรนั้น สติปัญญาในปัจจุบันก็เป็นเหตุสนับสนุนเช่นกัน และการประพฤติปฏิบัติในปัจจุบันด้วย แต่อย่างไรก็ตาม ระดับของปัญญาเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งของการบรรลุธรรม ดังปรากฏในบุคคล ๔ จำพวก^{๓๕} ได้แก่

๑. อุคฆฏิตัญญู คือ บุคคลใดตรัสรู้ธรรมพร้อมกับเวลายกหัวข้อธรรม เปรียบเหมือนดอกไม้งามในวันนี้

๒. วิปจิตัญญู คือ บุคคลใดตรัสรู้ธรรมเมื่อท่านแจกอรธแห่งภยิตสังเขปได้โดยพิสดาร เปรียบดอกไม้งามในวันพรุ่งนี้

๓. เนยยะ คือ บุคคลใดใส่ใจโดยแยกกายทั้งโดยอุเทศทั้งโดยปริปุจฉา ส้องเสพคบหาเข้าใกล้กัลยาณมิตร จึงตรัสรู้ธรรม เปรียบเหมือนดอกไม้งามในวันที่ ๓

๔. ปทปรมะ คือ บุคคลใดฟังมากก็ดี กล่าวมากก็ดี ทรงจำมากก็ดี สอนมากก็ดี ก็ยังไม่ตรัสรู้ธรรมในชาตินั้น เปรียบเหมือนดอกไม้ที่เป็นรักษาของปลาและเต่า

ดังพระพุทธดำรัสว่า“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก ๔ จำพวกเป็นไฉน คือ อุคฆฏิตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมแต่พอท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง ๑ วิปจิตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อท่านอธิบายความแห่งหัวข้อนั้น ๑ เนยยะ ผู้พอแนะนำได้ ๑ ปทปรมะ ผู้มีบทเป็นอย่างยิ่ง ๑

^{๓๕} อ.จตุตถก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๑๖๐.

คุณภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก”^{๗๖} และได้ขยายความเพิ่มเติมว่า “การบรรลุมรรคผล ย่อมมีแก่บุคคลใด พร้อมกับเวลาที่ท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง บุคคลนี้เรียกว่า บุคคลผู้อุคมัตติญญ การบรรลุมรรคผล ย่อมมีแก่บุคคลใด ในเมื่อท่านจำแนกเนื้อความแห่งภายิตโดยย่อให้พิสดาร บุคคลนี้เรียกว่า บุคคลผู้วิญญัตติญญ การบรรลุมรรคผลเป็นชั้นๆ ไป ย่อมมีแก่บุคคลใด โดยเหตุอย่างนี้ คือโดยอุทเทศ โดยไต่ถาม โดยทำไว้ในใจโดยแบบกาย โดยสมาคม โดยคบหา โดยสนธิสนมกับกัลยาณมิตร บุคคลนี้เรียกว่า บุคคลผู้เนยยะ บุคคลใดฟังพุทธพจน์ก็มาก กล่าวก็มาก จำทรงไว้ก็มาก บอกสอนก็มาก แต่ไม่มีการบรรลุมรรคผลในชาตินั้น บุคคลนี้เรียกว่า บุคคลผู้ปทปรมะ”^{๗๗}

นอกจากนั้นแล้ว แนวทางปฏิบัติในการดำเนินให้ถึงจุดหมาย คือ บรรลุอรหัตผล ซึ่งเป็นความหลุดพ้นหรือความสิ้นอาสวะของพุทธสาวกที่มีลักษณะแตกต่างกัน เรียกว่า ปฏิปทา ๔^{๗๘} คือ

๑. ทุกขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญญา คือ ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า ได้แก่ ผู้ปฏิบัติที่มีราคะโทสะ โมหะ แรงกล้า ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นอยู่เนืองๆ หรือเจริญกรรมฐานที่มีอารมณ์ที่มีอารมณ์ไม่น่าชื่นใจ เช่น การเจริญอสุภกัมมัฏฐาน เป็นต้น อีกทั้งอินทรีย์ก็อ่อนจึงบรรลุโลกุตตรมรรคช้า ตัวอย่างเช่น พระโสณโกปิวิสะ ซึ่งปฏิบัติตนอย่างลำบากจนทำให้เท้าแตกจึงจะบรรลุธรรม เป็นต้น

๒. ทุกขา ปฏิปทา จิปปาภิญญา คือ ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว ได้แก่ ผู้ปฏิบัติที่มีราคะโทสะ โมหะแรงกล้า ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นอยู่เนืองๆ หรือเจริญกรรมฐานที่มีอารมณ์ไม่น่าชื่นใจ เช่น การเจริญอสุภกัมมัฏฐาน เป็นต้น แต่มีอินทรีย์แก่กล้า จึงบรรลุโลกุตตรมรรคเร็ว ตัวอย่างเช่น พระมหาโมคคัลลานะ ซึ่งปฏิบัติธรรมแล้วก็ประสบกับถีนมิทธะ คือ ความง่วงเหงาหาวนอน จนกระทั่งพระพุทธเจ้าตรัสแนะนำอุบายแก้่วงจึงสามารถบรรลุธรรมได้ภายใน ๗ วัน เป็นต้น

๓. สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญญา คือ ปฏิบัติสบาย แต่รู้ได้ช้า ได้แก่ ผู้ปฏิบัติที่มีราคะโทสะ โมหะไม่แรงกล้า ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้น เนืองนิตย์ หรือเจริญสมาธิได้ฉาน ๔ อันเป็นสุขประณีต แต่มีอินทรีย์อ่อนจึงบรรลุโลกุตตรมรรคช้า ตัวอย่างเช่น

^{๗๖} อ.จตุตถ. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๑๖๐.

^{๗๗} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๖๒๒/๑๕๓.

^{๗๘} อ.จตุตถ. (ไทย) ๒๑/๑๖๑-๑๖๓/๒๐๐-๒๐๔ ; ๑๖๓-๑๖๔/๒๐๕-๒๐๘.

พระอานันทะ ซึ่งรับหน้าที่อุปฐากใกล้ชิดพระพุทธเจ้า แต่ก็บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว

๔. สุขา ปฏิปทา จิปปาภิญญา คือ ปฏิบัติสบาย ทั้งรู้ได้ไว ได้แก่ ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะไม่แรงกล้า ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นเนื่องนิคฺย หรือเจริญสมาธิได้มาน ๔ อันเป็นสุขประณีต อีกทั้งมีอินทรีย์แก่กล้าจึงบรรลุลोकุตตรมรรคเร็วไว ตัวอย่างเช่น พระสารีบุตร ซึ่งปฏิบัติธรรมตามปกติ แต่เมื่อได้ฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสอนแก่ปริพาชกชื่อ ทิฆนกะ อคฺคิเวสสนโคตร แล้วก็บรรลุธรรม

กลุ่มบุคคลที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นผู้สมควรได้หรือไม่ได้บรรลุธรรมนั้น คือ ผู้มีคุณสมบัติ ดังนี้ “บุคคล ๓ จำพวกมีทิวีวัตติ บุคคล ๓ จำพวกมีทิวีสัมบัติ บุคคล ๓ จำพวกเหล่าไหนมีทิวีวัตติ เดียรธีย์ ๑ สวากเดียรธีย์ ๑ บุคคลผู้มีทิวีสิต ๑ บุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้มีทิวีวัตติ บุคคล ๓ จำพวกเหล่าไหนมีทิวีสัมบัติ พระตถาคต ๑ สวากพระตถาคต ๑ บุคคลผู้มีทิวีชอบ ๑ บุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้มีทิวีสัมบัติ นรชนใด เป็นคนมักโกรธ มักผูกโกรธ มีความลบหลู่ลามก มีทิวีวัตติ เข้าเล่าห์ ฟังรู้จักนรชนนั้นว่าเป็นคนเลว นรชนใด เป็นคนไม่มักโกรธ ไม่ผูกโกรธ ไม่ลบหลู่คุณท่าน มีทิวีสัมบัติ มีปัญญา ฟังรู้จักนรชนนั้นว่า เป็นผู้ประเสริฐ ดังนี้”^{๓๕}

๔.๒.๔ ความศรัทธาในพระพุทธเจ้า

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนานั้น นอกจากปัจจัยด้านอื่นๆ แล้ว ความเชื่อศรัทธาในพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนาก็เป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลให้บุคคลบรรลุธรรม มีตัวอย่างพุทธสาวกหลายองค์ที่ได้ฟังธรรมเทศนาครั้งแรกหรือเพียงได้เห็น ได้ยิน พระพุทธเจ้า หรือพระสงฆ์เถระก็เกิดความศรัทธาเลื่อมใส เข้ามาขอบวชในพระธรรมวินัย ดังพระพุทธดำรัสว่า “คูกรภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งถึงความเชื่อแนในเรา ชนเหล่านั้นทั้งหมดเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทิวีสัมบัติ บุคคล ๕ จำพวกเชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกเชื่อแนในภพสุทธาวาส ในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกเหล่าไหน เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ คือ สัตตักขัตตอุปรมโสตาบัน ๑ โกลังโกละโสตาบัน ๑ เอกพิชโสตาบัน ๑ พระสกทาคามี ๑ พระอรหันต์ในปัจจุบัน ๑ เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกเหล่าไหน เชื่อแนในภพสุทธาวาสในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ คือ อันทราปรินิพพานาคามีบุคคล ๑ อุปหัจจปรินิพพานาคามีบุคคล ๑ อสังขารปรินิพพานาคามีบุคคล ๑ สสังขารปรินิพพานาคามีบุคคล ๑ อุทฺธงโสโตกนิภุตคามือนาคามีบุคคล ๑ เชื่อแนในภพสุทธาวาสใน

^{๓๕} ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๓๕๗/๑๖๔.

ธรรมนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงความเชื่อแนในเรา บุคคลเหล่านั้นทั้งหมด ถึงพร้อมด้วยทิวติ บุคคล ๕ จำพวกนี้เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้เชื่อแนในภพสุทธาวาสในธรรมนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเลื่อมใสในเราอย่างแน่นแฟ้น บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นพระโสดาบัน พระโสดาบันเหล่านั้นรวม ๕ จำพวกนี้ เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกเชื่อแนในภพชั้นสุทธาวาสในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกเหล่าไหน เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ คือ สัตตักขัตตอุปรมโสดาบัน ๑ ... พระอรหันต์ในปัจจุบัน ๑ เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ คือ อันตรปรินิพพายีอนาคามีบุคคล ๑ ... อุทกังโสดาโกณิกญฐคามิบุคคล ๑ เชื่อแนในภพสุทธาวาสในธรรมนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเลื่อมใสในเราอย่างแน่นแฟ้น บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นพระโสดาบัน พระโสดาบันเหล่านั้นรวมเป็น ๕ จำพวกนี้ เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ เชื่อแนในภพสุทธาวาสในธรรมนี้”^{๔๐}

เนื่องจาก ความหมายของการบรรลุธรรม คือ การบรรลุพระอรหันต์นั้น ซึ่งหมายถึง ผู้สำเร็จโลกุตระธรรมขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา พระอริยบุคคลขั้นสูงสุด พระอรหันตเจ้าจารย์ได้ แสดงความหมายของ “อรหันต์” ไว้ ๕ นัยเช่นเดียวกัน คือ

๑. เป็นผู้ไกล (อารกะ) จากกิเลส คือ ห่วงไกลไม่อยู่ในกระแสกิเลสที่จะทำให้หมัวหมองได้
๒. กำจัดข้าศึก (อริหต) คือ กิเลสหมดสิ้นแล้ว
๓. เป็นผู้หักคือรื้อทำลายกำ (อรหต) แห่งสังสารจักรเสร็จแล้ว
๔. เป็นผู้ควร (อรหะ) แก่การบูชาพิเศษของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย
๕. ไม่มีที่ลับ (นรหะ) ในการทำบาป คือ ไม่มีมีความชั่วความเสียหายที่จะต้องปิดบัง^{๑๑}

ดังนั้น ผู้ได้บรรลุหรือหัตถ์ผลนั้นจึงมีการแบ่งไว้หลายประเภท คือ พระอรหันต์มี ๒ ประเภท คือ พระสุกขวิปัสสกับพระสมณยานิก และมีอีก ๔ ประเภท คือ พระสุกขวิปัสสกับ พระเทวโษชะ พระณพภิกษุญชะ และพระปฎิสัมภิทัปปัตตะ และมี ๕ ประเภท คือ พระปัญญาวิมุต พระอุกโกธภาควิมุต พระเทวโษชะ พระณพภิกษุญชะ และพระปฎิสัมภิทัปปัตตะ แท้ที่จริง การบรรลุธรรมนั้นสามารถแบ่งเป็นระดับของการบรรลุธรรมได้มี ๔ ขั้น จัดเป็น ๔ กลุ่ม คือ มรรค ๔ ผล ๔ ดังนี้

๑. การบรรลุลุทธิธรรมระดับที่ ๑ เรียกว่า พระโสดาบัน การบรรลุขั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า โสดาปัตติมรรค ขั้นผลเรียกว่า โสดาปัตติผล

๘๐ ๒.๒.๒. (๒) ๒๒/๒๒-๒๒/๒๒-๒๒.

^{๘๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๓๘๕.

๒. การบรรลุลุทธิธรรมระดับที่ ๒ เรียกว่า พระสกทาคามี การบรรลุลุทธิขั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ขึ้นผลเรียกว่า สกทาคามีผล

๓. การบรรลุลุทธิธรรมระดับที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี การบรรลุลุทธิขั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ขึ้นผลเรียกว่า อนาคามีผล

๔. การบรรลุลุทธิธรรมระดับที่ ๔ เรียกว่า พระอรหัตต์ การบรรลุลุทธิขั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตตมรรค ขึ้นผลเรียกว่า อรหัตตผล

ดังนั้น การเพิกถอนมิถิยาภิธานิในทางพระพุทธศาสนานั้น คือ การเข้าถึงสังขารมทางศาสนา โดยการละทิ้งทิฐิเดิมหรือความเชื่อเดิมของตน แล้วทำความเห็นของตนให้ถูกต้องตามหลักการทางพระพุทธศาสนา ซึ่งตรงกับคำว่า “การบรรลุลุทธิ” ตั้งแต่การได้ดวงตาเห็นธรรม คือ บรรลุโสดาปัตติมรรคเป็นต้นไป ดังปรากฏในทีฎฐิถกาวว่า “ถามว่า ความถอนที่ตั้งแห่งทิฐิเป็นไฉน ตอบว่า โสดาปัตติมรรคเป็นเครื่องถอนที่ตั้งแห่งทิฐิ”^{๘๒} ดังนั้น ผลของการปฏิบัตินั้นจะปรากฏขึ้นไปเป็นลำดับๆ ไป ตั้งแต่ระดับต่ำจนถึงระดับสูงสุด คือ การบรรลุลุทธิอรหัตตผล

การบรรลุลุทธิธรรมแต่ละระดับนั้นมีสิ่งชี้วัดหรือเกณฑ์ประเมินที่บ่งชี้ถึงการละกิเลส เรียกว่า สังโยชน์ ๑๐ สังโยชน์ หมายถึง กิเลสอันผูกสัตว์ไว้ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ หรือผูกกับไว้กับภพ มี ๒ ระดับ ๑๐ ประการ หมายความว่า การบรรลุลุทธิธรรมของผู้บรรลุลุทธิสัมพันธ์กับการละสังโยชน์ ๑๐ สังโยชน์ คือ กิเลสที่เป็นเครื่องรัดจิด เป็นตัวกำหนดหรือตัวชี้วัดว่าผู้ปฏิบัติเป็นพระอริยบุคคลชั้นใด มี ๑๐ ประการ เรียกว่า สังโยชน์ ๑๐ แบ่งเป็นสังโยชน์ฝ่ายต่ำ เป็นอย่างหยาบ เรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์ ๕ ข้อข้างต้น คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิล্পพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ^{๘๓} และสังโยชน์ฝ่ายสูงเป็นอย่างละเอียด เรียกว่า อุทธรณภาคิยสังโยชน์ ได้แก่ สังโยชน์ ๕ ข้อข้างปลาย คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา^{๘๔}

๑. โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สังโยชน์เบื้องต้น เป็นอย่างหยาบ เป็นไปในภพอันต่ำ ได้แก่

๑.๑ สักกายทิฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน คือ เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของๆ ตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เราเขา เป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่

^{๘๒} บุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๒๕๔/๑๓๗.

^{๘๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๐/๕๖.

^{๘๔} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๐/๕๗.

เห็นสภาพความเป็นจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า ทำให้มีความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึกกระทบกระทั่งบีบคั้นเป็นทุกข์ได้รุนแรง

๑.๒ วิจิกิจฉา คือ ความสงสัย ความลังเล ไม่แน่ใจ เคลือบแคลงต่างๆ เช่น สงสัยในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิต ในปฏิจางมุปบาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจไม่เข้มแข็ง แก่ล้ากลัวที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรม ด้วยความมีเหตุผล และในการที่จะเดินแน่วดังไปในอริยมรรคา

๑.๓ สิลัพพตปราคาส คือ ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างมมาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลวัตร ความยึดถือผิดพลาดไปว่า จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต ได้แก่ การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่างๆ โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างมมาย เห็นเป็นของขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบหรือวิธีการ ถือด้วยศรัทธาและทวิญญู คือปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่าจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่ ไม่เป็นไปตามความมุ่งหมายและความหมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขวออกไปนอกกลุ่มนอกทาง หรือเลยเถิดไปไม่เข้าสู่อริยมรรค

๑.๔ กามราคะ คือ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ

๑.๕ ปฏิฆะ คือ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง

๒. อุทัมภากิยสังโยชน์ ๕ สังโยชน์เบื้องสูงเป็นอย่างละเอียด เป็นไปแม้ในภพเบื้องสูงได้แก่

๒.๑ รูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน ความปรารถนาในรูปภพ เช่น ติดใจพอใจในรสความสุข ความสงบของสมาธิในรูปฌาน ติดใจปรารถนาในรูปภพ

๒.๒ อรูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปธรรม ความปรารถนาในอรูปภพ เช่น ติดใจในอรูปฌาน ติดใจปรารถนาในอรูปภพ เป็นต้น

๒.๓ มานะ คือ ความถือตน สำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า สูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา เป็นต้น

๒.๔ อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ซัดส่าย คิดพล่านไป

๒.๕ อวิชชา คือ ความไม่รู้จริง ความหลง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจในกฎธรรมดาแห่งเหตุและผล หรือไม่รู้วิธีสัจ

ผู้บรรลุธรรมทั้ง ๔ ระดับนั้น จะสัมพันธ์กับการละสังโยชน์ ดังนี้

๑. พระโศดบัน ผู้เข้าถึงกระแสของอริยบุคคลเดินทางอย่างถูกต้องอย่างแท้จริงเป็นผู้ทำ
ได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในขั้นสมาธิ และทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา สามารถละ
สังโยชน์ได้ ๓ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส มีศรัทธาไม่หวั่นไหวในพระพุทธ
พระธรรม และพระสงฆ์ เพราะปฏิบัติธรรมจนเข้าในหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจน
หมดความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ ในหลักธรรมคำสอน และเชื่อมั่นในพระอริยสงฆ์ที่ปฏิบัติตาม
คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้อย่างแท้จริง จนบรรลุความเป็นอริยบุคคลได้พร้อมทั้งสามารถ
ปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างถูกต้องไปสู่พระนิพพาน

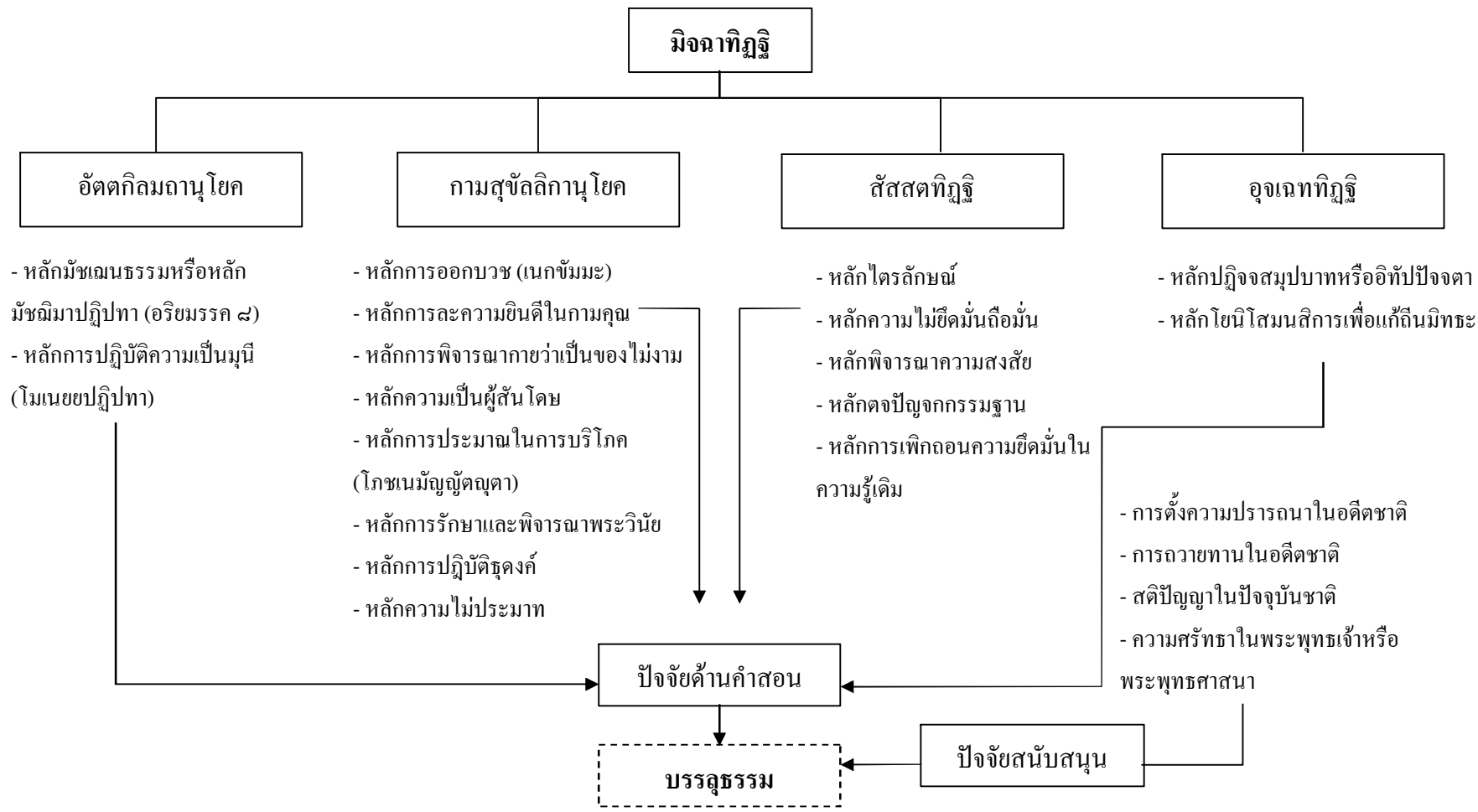
๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ เป็นผู้ทำได้
บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้บริบูรณ์ขั้นสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา นอกจากจะละ
สังโยชน์ ๓ ข้อแรกได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงด้วย

๓. พระอนาคามี ผู้มีปรินิพพานในที่สุคติขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล
ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๕ ข้อคือ สักกายทิฏฐิ
สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ นั่นคือสามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคียสังโยชน์) ได้
หมดสิ้นแล้ว

๔. พระอรหันต์ ผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ เป็นต้น หรือผู้หักห้ามแห่งสังสารจักร
ได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูง
(อุทฺธัมภาคียสังโยชน์) ได้อีก ๕ ข้อ นั่นก็หมายความว่า พระอรหันต์ สามารถละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ได้
จนหมดสิ้นนั่นเอง

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การเพิกถอนมิจฉาทิฏฐิของพุทธสาวกก่อนการบรรลุธรรมนั้น
นอกจากมีความสัมพันธ์กับปัจจัยด้านคำสอนที่ใช้เพิกถอนทิฏฐิแล้ว ยังประกอบด้วยปัจจัย
สนับสนุนอย่างน้อยอีก ๔ ประการ คือ ปัจจัยในส่วนอดีต ได้แก่ การตั้งความปรารถนา การถวายน
ทาน ปัจจัยส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สติปัญญา และความศรัทธาในพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา

แผนผังที่ ๔.๑ ผังแสดงคำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฎฐิและเหตุปัจจัยสนับสนุนการบรรลุธรรม

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ยช พระเทพคุณูปการ ๒๕๖๒ ฟ้า ฐานเพื่อศึกษามิถิญาทิจญ์และความเชื่อของมนุษย์ในอินเดียยุคก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล ประเภทของมิถิญาทิจญ์ของพุทธสาวกก่อนการบรรลัทธิธรรมและการวิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิถิญาทิจญ์ของพุทธสาวกและปัจจัยสนับสนุนการบรรลัทธิธรรม

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากผลการศึกษามิถิญาทิจญ์และความเชื่อของมนุษย์ในอินเดียก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล วรร ะ’ มีพัฒนาการของความเชื่อเป็น ๔ ช่วง คือ

๑. ความเชื่อในชีวิตปัจจุบัน คือ ความเชื่อในความสุขสบายของปัจจุบันชาติ เป็นความเชื่อเก่าแก่มากของทุกวัฒนธรรม เนื่องจากอารยธรรมของมนุษย์ในช่วงแรกนั้น มีวิถีชีวิตเพื่ออยู่เพื่อกิน ถึงแม้ในบางวัฒนธรรมจะเริ่มปรากฏความเชื่อในชีวิตหลังความตายแล้ว เช่น มีพิธีฝังศพ มีหมอผี และมีความเชื่อในเทพเจ้าต่างๆ แต่เป็นเพียงความเชื่อในพลังเหนือธรรมชาติที่จะเอื้ออำนวยความสุขหรือก่อโทษให้แก่ตนเองและกลุ่มชนมากกว่าที่จะจริงจังไปถึงความเชื่อว่ามีโลกหลังความตาย เช่นเดียวกับอารยธรรมของกลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งจากร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีบ่งชี้ว่า พวกเขาให้ความสำคัญกับชีวิตในโลกนี้มากกว่าโลกหน้า ความเชื่อในโลกหน้านั้นอาจมีปะปนอยู่บ้างแต่ก็ยังไม่มีการพัฒนารูปแบบที่สลับซับซ้อน

๒. ความเชื่อในชีวิตหลังความตาย ความเชื่อนี้เคลื่อนย้ายมาพร้อมกับชาวอารยัน ซึ่งเป็นชาวเอเชียกลางที่มาจากอารยธรรมเมโสโปเตเมีย ซึ่งอารยธรรมเหล่านั้นคุ้นเคยเป็นอย่างดีกับความเชื่อในโลกหลังความตาย ชาวอารยันจึงนำความเชื่อนี้มาพัฒนาต่อที่ลุ่มแม่น้ำสินธุ ก่อนจะพัฒนาเป็นคัมภีร์พระเวทที่ทรงอิทธิพลจนถึงปัจจุบัน ความเชื่อนี้นำไปสู่การจัดแบ่งชั้นวรรณะ การสร้างตำนานวีรบุรุษ ความเชื่อแบบพหุเทวนิยม และการเสริมต่อจินตนาการถึงโลกหลังความตายอย่างมหัศจรรย์ พร้อมๆ กับการพัฒนาระบบศีลธรรมจริยธรรมขึ้นเพื่อใช้ควบคุมสังคม

๓. ความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อนี้ได้ถูกพัฒนาขึ้นอย่างสมบูรณ์ ในคัมภีร์อุปนิษัท พวกเขาปฏิเสธอำนาจของเทพเจ้าและพิธีพลีกรรม โดยอธิบายใหม่ว่า มนุษย์จะบรรลุความสุขสงบได้ด้วยหนทางเดียวเท่านั้น คือ ทำตนให้เป็นหนึ่งเดียวกับพรหม เรียกว่า พรหมัน หรือ

เหตุปัจจัยที่ทำให้บุคคลเป็นมิจฉาทิฎฐิ มี ๒ ปัจจัย คือ

๑. ปัจจยภายใน ได้แก่ ความยึดมั่นกำหนดพอใจในชั้น ๕ ความยึดถือในอายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) อวิชชา (ความไม่รู้จริง) ผัสสะ (การสัมผัส) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) วิตก (ความตรึก) อโยนิโสมนสิการ (การไม่คิดไตร่ตรองโดยอุบายอันแยบคาย)

๒. ปัจจยภายนอก ได้แก่ อายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์) มิตรชั่ว เสียงแต่ที่อื่นหรือความรู้ที่ได้ยินได้ฟังจากที่อื่นหรือผู้อื่น เรียกอีกอย่างว่า ปรโตโมสะ ซึ่งเกิดจากความเชื่อ ความชอบใจ การฟังตามเขาว่า ความตรึกตามอาการ ความปักใจเชื่อโดยขาดการพิจารณาไตร่ตรองด้วยหลักโยนิโสมนสิการ

ดังนั้น บุคคลที่เป็นมิจฉาทิฎฐิ คือ ผู้ที่ได้รับปัจจัยทั้งสองด้านเข้ามามีอิทธิพลต่อความคิดความเห็นโดยขาดการคิดไตร่ตรองอย่างลึกซึ้ง ประกอบกับมีความยึดมั่นถือมั่นในอัตตา (ตัวตน) และความกำหนดยินดีในชั้น ๕ เป็นพื้นฐาน

ผลกระทบที่จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิ คือ เป็นผู้ยึดมั่นในอัตตาและชั้น ๕ ทำให้เกิดการประพฤติดิปฏิบัติผิดทาง ในทางสุดโต่ง ๒ ข้าง เรียกว่า อันตา ๒ คือ คือ กามสุขัลลิกานุโยค คือ การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข และอัตตกิลมณานุโยค คือ การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง การบีบคั้นทรมานตนให้เดือดร้อน

ประเภทของมิจฉาทิฎฐินั้นมีหลายประการ แต่ในที่นี้สามารถประมวลสรุปได้เป็น ๒ ประการ คือ

๑. ทิฎฐิว่าด้วยความมีความเป็น คือ ความเชื่อยอมรับว่า มีสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่จริง หมายถึงความงมงายด้วยการยึดถือผิดด้วยความติดยึดอยู่ในภพ เป็นทิฎฐิที่เชื่อว่า มีภพหรือสภาวะของความมีความเป็น เรียกว่า ภวทิฎฐิ คือ ชอบที่จะบันเทิงอยู่ในภพ ไม่น้อมไปในธรรมเพื่อความดับภพ มีความเชื่อในชีวิตปัจจุบัน เป็นกามสุขัลลิกานุโยค และความเชื่อในชีวิตหลังความตาย เป็นสัสสตทิฎฐิ โดยยังยึดติดในความเชื่อเรื่องภพภูมิต่างๆ เช่น สวรรค์ และพรหมโลก

๒. ทิฎฐิว่าด้วยความไม่มีความไม่เป็น เป็นความเชื่อปฏิเสธว่า ไม่มีสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่จริง คือ ความงมงายด้วยการยึดถือผิดในความไม่มีจริง เป็นความเชื่อที่เล่นเลยความเป็นอนัตตาไป เป็นทิฎฐิที่เชื่อว่าไม่มีภพหรือสภาวะของความมีความเป็นที่แท้จริง เรียกว่า วิภวทิฎฐิ โดยได้พัฒนามาจากความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิด คือ วัฏฏสงสาร โดยเชื่อว่าบุคคลจะบริสุทธิ์ได้เองโดยไม่มีเหตุปัจจัย เป็นอกิริยทิฎฐิและอุจเฉททิฎฐิ และในขณะเดียวกันบางกลุ่มก็หลงเชื่อในเหตุปัจจัยที่ไม่

๔. คำสอนว่าด้วยการเพิกถอนทิฏฐิแบบอูจเจตทิฏฐิ ได้แก่ หลักปฏิเสธสมุปปาทหรือ
อิทัปปัจจตา และหลักโยนีสมนสิการเพื่อแก้ถินมิทธะ (ความง่วงเหงาหาวนอน)

อย่างไรก็ตาม การที่พุทธสาวกจะบรรลุธรรมได้นั้น นอกจากจะประกอบด้วยปัจจัยดังกล่าวแล้ว ยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่สนับสนุนการบรรลุธรรม ๔ ปัจจัย คือ ๑) การตั้งความปรารถนาในอดีตชาติ ๒) การถวายทานในอดีตชาติ ๓) สติปัญญาในปัจจุบันชาติ และ ๔) ความศรัทธาในพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา ก็เป็นปัจจัยสำคัญในการสนับสนุนให้พุทธสาวกได้บรรลุธรรมในปัจจุบันชาตินั้น

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะด้านวิชาการ

๕.๒.๑ ควรนำผลการวิจัยไปสู่การสังเคราะห์หลักคำสอนที่ใช้ในการบรรลุธรรมให้มีความลุ่มลึกมากยิ่งขึ้น เนื่องจากผลการวิจัยครั้งนี้เป็นเพียงการวิเคราะห์แจกแจงและจัดประเภทหลักคำสอนจำแนกตามลักษณะมิชฌาติภูมิของพุทธสาวกก่อนการบรรลุธรรมเท่านั้น

ข้อเสนอแนะด้านพัฒนา

๕.๒.๒ ควรนำผลการวิจัยไปสู่การวิเคราะห์ประเภทภูมิของมนุษย์ในสังคมปัจจุบันเพื่อการเผยแผ่หลักธรรมให้มีความรู้และแนวทางปฏิบัติตรงกับภูมิความเชื่อที่แท้จริง

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

๕.๒.๓ ควรมีการศึกษาลักษณะภูมิกับการบรรลุธรรมของพุทธบริษัทอื่นๆ คือ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เพื่อวิเคราะห์และเปรียบเทียบภูมิในแง่มุมอื่นๆ

๕.๒.๔ ควรขยายผลการศึกษาเรื่องภูมิสู่พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาตั้งแต่หลังพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน รวมไปถึงการศึกษาภูมิของสังคมโลกในยุคปัจจุบัน และแนวโน้มของกระแสภูมิในยุคอนาคต

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย. กรุงเทพฯ :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

กรุณา - เรื่องอุไร กุศลาสัย. อินเดียอนุทวีปที่น่าทึ่ง. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๔๒.

ธีรยุทธ บุญมี. ความหลากหลายของชีวิต ความหลากหลายทางวัฒนธรรม.

กรุงเทพฯ : สายธาร, ๒๕๔๖.

บรรจบ บรรณรุจิ. อสีติมหาสาวก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : กองทุนพุทธสถาน, ๒๕๓๗.

ประมวล เพ็งจันทร์ และคณะ. โครงการศึกษาค้นคว้าเพื่อจัดทำหนังสือสารคดีเรื่อง

ระบบการศึกษาระดับอุดมศึกษาของอินเดีย. กรุงเทพฯ : ทุนอุดหนุนจากสำนักงาน

กองทุนสนับสนุนการวิจัย ชุดโครงการอาณานิคมศึกษา ๕ ภูมิภาค. ๒๕๔๗.

พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ. พุทธปรัชญา สาระและพัฒนการ. กรุงเทพฯ :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.

พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

----- พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๘.

กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐

พระอสีติมหานิกาย. ม.ป.พ., ม.ป.ป..

พินยณทรนาถ เชาฐรี, แปลโดย สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย. พุทธสถานในอินเดียโบราณ.

กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

ยวาทะถาถ เนห์รู, แปลโดย กรุณา กุศลาสัย. พบอินอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๓๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ:

นามมีบุ๊กส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

วราพร ศรีสุพรรณ. การสร้างสรรค์ของเผ่าพันธุ์มนุษย์ก่อนการปฏิบัติอุตสาหกรรม.

กรุงเทพฯ : เสมาธรรม, ๒๕๔๒.

สมักร บุราวาส. ปัญญาวิวัฒน์. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย, ๒๕๔๐.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพฯ:

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๕.

สุนทร ณ รั้ง. ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

สุวรรณ เพชรนิล. พุทธปรัชญาเบื้องต้น. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๖.

สุวัฒน์ จันทรจำนง. ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา. กรุงเทพฯ:

สุขภาพใจ, ๒๕๔๐.

เสถียรพงษ์ วรรณปก. พุทธสาวก พุทธสาวิกา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บันลือธรรม, ๒๕๔๔.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. ปรัชญาอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖.

(๒) วิทยานิพนธ์

นางเยาว์ หนูไชยะ ณ กาฬสินธุ์. การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องมัจฉาภิญญาใน

พระพุทธศาสนาเถรวาท. วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

ประพันธ์ รักเรียน. จริตกับการบรรลุมรรคในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท. วิทยานิพนธ์

อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระครูสังฆรักษ์อรุณ เขมจิตโต. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องทฤษฎี ๖๒ ในพรหมชาลสูตร. วิทยานิพนธ์

ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาอดิเดช คำ. อุบาสกในพระไตรปิฎก. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระมหาสังเวช ฐมมเนตฺติโก. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง ชีวิตภิกษุณีกับการบรรลุอรหัตผล:

เฉพาะที่ปรากฏในเถรีคาถา. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระมหาอานวย อานนฺโต. การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

สมภาร พรหมทา. อดีตากับนัตติตาในพุทธปรัชญาเถรวาท. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

๒. ภาษาอังกฤษ :

Cambridge Advanced Learner's Dictionary. London : Cambridge University Press, 2003.

Damien Keown. **Dictionary of Buddhism.** New York : Oxford University Press, 2003.

T. W. Rhys Davids and William Stede. **Pali – English Dictionary.** New Delhi : Munshiram
Manoharlal Publishers Pvt Ltd., 2001.

S. Radhakrishnan. **Indian Philosophy, Vol.One.** Delhi : Oxford University Press, 1929.

V. P. Bapat. **2500 Years of Buddhism.** New Delhi : Publication Division, 1919.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ : นายภัชรบถ ฤทธิ์เต็ม

เกิด : วันจันทร์ ที่ ๒๑ เดือนมิถุนายน พ.ศ.๒๕๑๕

สถานที่เกิด : บ้านเลขที่ ๑๓๖ หมู่ ๔ ต.วังบัว อ.คลองขลุง จ.กำแพงเพชร

การศึกษา : - เปรียญธรรม ๔ ประโยค สำนักเรียนวัดราชสิทธิาราม กรุงเทพมหานคร
- พุทธศาสตรบัณฑิต (สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา) เกียรตินิยมอันดับ ๑
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- รัฐศาสตรบัณฑิต (แนวคิดและทฤษฎีทางการเมือง)
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช

หน้าที่ : นักวิจัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

เข้าศึกษา : พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๔๗

สำเร็จการศึกษา : ๒๗ มีนาคม พ.ศ.๒๕๕๑

ที่อยู่ปัจจุบัน : บ้านเลขที่ ๑๗/๒๐ ซอย ๖ ถนนสวนดอก ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง
จังหวัดเชียงใหม่ ๕๐๒๐๐